The Department of Public Instruction.

THE RAGHUVAMS'A

OF

KÂLIDÂSA,

WITH

THE COMMENTARY OF MALLINÂTHA.

EDITED, WITH NOTES,

BY

SHANKAR P. PANDIT, M.A.,
LATE SENIOR DAKSHINA FELLOW, DECCAN COLLEGE,
&c., &c., &c.

PART I.,

CANTOS I.—VI.

SECOND EDITION, 500 COPIES.

Bombay:
GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1897.

BOMBAY SANSKRIT SERIES V.
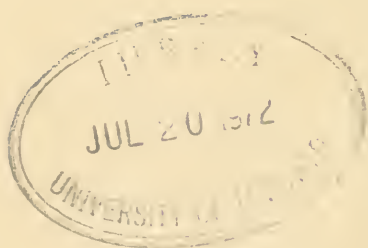
CRITICAL INTRODUCTION.

In preparing the following edition of the Raghuvaṃśa I have collated six MSS., all containing the text of the poem and the commentary of Mallinâtha. They are as follows:—

G. A very correct and legible MS. belonging to Mr. Ramchandra B. Gunjikar. It contains 253 leaves and gives seventeen cantos, being wanting in the second and the fifteenth This MS. together with another belonging to Mr. Vâman Shastri, containing also 253 pages, I have named G. The latter scarcely, I may say, never varies from the former, except where it has, after it was copied, been corrected or otherwise modified by a later hand. Mr. Vâman Shastri's MS. is complete, as it contains all the nineteen cantos, and is a very carefully copied MS. As neither of the two MSS. varies from the other, they are both indicated by one letter G.; and, therefore, whatever is given on the authority of G. is to be understood as authorized by the two MSS. They neither of them have any date, but would appear to be somewhat more than a hundred years old.

V^1. The third is a MS. in the Viśrâmbâg collection containing seventeen cantos, having lost the second and the fourth. It is a very legible, pretty correct, and tolerably old copy, though it gives no date of its production. Coupled with this

MS., which appears to be about a hundred and fifty years old, is another belonging to Mr. Trivengaḍâchârya Narasim̃ha, giving fifteen cantos, as it has lost the 5th, the 6th, the 9th and the 10th. These two MSS., as they belong originally to one and the same source, nay, may perhaps be transcript of each other, are designated by a common sign V¹. Th leaves of neither of the MSS. are continuous throughout, each canto having a separate pagination.

V². The fifth MS. is again from the Viśrâmbâg collection, but a very incorrect and rather illegible copy. It contains besides, only twelve cantos, being wanting in the 2nd, 3rd 9th, 10th, 11th, 12th and the 13th. The leaves are separately counted for separate cantos.

D. The sixth MS. was procured for me by Mr. Krishna Shastri Râjvâḍe. It is an incomplete copy, containing, though in very legible and correct hand-writing, only ten cantos, as it extends only as far as the 12th canto and is moreover wanting in the 2nd and the 5th.

Besides these six MSS. which have been regularly collated in forming the present edition, I have also consulted occasionally two Bombay MSS., one belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, and the other to the Elphinstone College. They both belong to one and the same source and form together one family. But as they both are very modern copies and transcribed apparently with no great care and accuracy, I have not thought it necessary to use them except for occasional reference in ascertaining a doubtful reading

either in the text of the poet or the commentary of Mallinâtha, and occasionally in expunging an obvious interpolation from the latter, whenever such a course was clearly sanctioned by several of the other six principal MSS.

In making out the commentary given in the present edition, I have considered G. and V[1]. as my principal guides. Preference has generally been given to G. over V[1]., but the latter has not been less useful in its turn among other things in checking the occasional interpolations of G. in the form of grammatical notes and lexicographical quotations. Indeed, one of the chief benefits that I think I have derived from the comparatively large number of MSS. used by me in the collation for the present edition, is that I was enabled in some places to free the commentary of Mallinâtha from the various interpolations with which it is overgrown, and whose character as interpolations was proved beyond doubt by the fact of their being entirely omitted by the majority of the best MSS. at my disposal. Specimens of such spurious comments as I have expunged from the commentary of Mallinâtha will be appended to the last fascicle.

With regard to the text, I have always given the reading which Mallinâtha commented upon. Wherever the reading of the MSS. varied from that of Mallinâtha's commentary, the former has been given in the *Various Readings*. Most of these *variæ lectiones* will derive additional interest from the fact that they are confirmed by one or both of two other commentators on the poem, Vallabha and Dinakara. For a copy of the

former containing both the text and the cemmentary, I am indebted to my friend, Mr. Nilkaṇṭh J. Kîrtane, and for the latter containing only the commentary, to Mr. Gangâdhar Shastri Dâtâr. Full notice of these two commentaries will be taken in the preface that is to accompany the last fascicle of the Raghuvaṁśa.

Deccan College, Poona,
15*th March* 1869.

मातापितृभ्यां जगतो नमो वामार्धजानये ।
सद्यो दक्षिणदृक्पातसंकुचद्वामदृष्टये ॥ १ ॥
अन्तरायतिमिरोपशान्तये शान्तपावनमचिन्त्यवैभवम् ।
तं नरं वपुषि कुञ्जरं मुखे मन्महे किमपि तुन्दिलं महः ॥ २ ॥
शरणं करवाणि शर्मदं ते चरणं वाणि चराचरोपजीव्यम् ।
करुणामसृणैः कटाक्षपातैः कुरु मामम्ब कृतार्थसार्थवाहम् ॥ ३ ॥
वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकीम्
अन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षिपादस्फुरां
लोकेभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥
मल्लिनाथः कविः सोयं मन्दात्मानुजिघृक्षया ।
व्याचष्टे कालिदासीयं काव्यत्रयमनाकुलम् ॥ ५ ॥
कालिदासगिरां सारं कालिदासः सरस्वती ।
चतुर्मुखोथ वा साक्षाद्विदुर्नान्ये तु मादृशाः ॥ ६ ॥
तथापि दक्षिणावर्तनाथाद्यैः क्षुण्णवर्त्मसु ।
वयं च कालिदासोक्तिष्ववकाशं लभेमहि ॥ ७ ॥
भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्छिता ।
एषा संजीविनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥ ८ ॥
इहान्वयमुखेनैव सर्वं व्याख्यायते मया ।
नामूलं लिख्यते किंचिन्नानपेक्षितमुच्यते ॥ ९ ॥

॥ अथ रघुवंशम् ॥

वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥ १ ॥

इह खलु सकलकविशिरोमणिः कालिदासः 'काव्यं यशसेर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे– इत्याद्यालंकारिकवचनप्रामाण्यात्काव्यस्यानेकश्रेयःसाधनताम् 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इत्यस्य निषेधशास्त्रस्यासत्काव्यविषयतां च पश्यन् रघुवंशाख्यं महाकाव्यं चिकीर्षुः चिकीर्षितार्थाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलसाधनभूतविशिष्टदेवतानमस्कारस्य शिष्टाचारपरिप्राप्तत्वात् 'आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्' इत्याशीराद्यन्यतमस्य प्रबन्धमुखलक्षणत्वात्काव्यनिर्माणस्य विशिष्टशब्दार्थप्रतिपत्तिमूलत्वेन विशिष्टशब्दार्थयोश्च 'शब्दजातमशेषं तु धत्ते शर्वस्य वल्लभा । अर्थरूपं यदखिलं धत्ते मुग्धेन्दुशेखरः' इति वायुपुराणसंहितावचनबलेन पार्वतीपरमेश्वरायत्तत्वदर्शनात्तत्प्रतिपित्सया तावेवाभिवादयते ॥ वागर्थाविति । वागर्थाविवेत्येकं पदम् ॥ इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं चेति वक्तव्यम् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ वागर्थाविव शब्दार्थाविव संपृक्तौ । नित्यसंबन्धावित्यर्थः । नित्यसंबन्धयोरुपमानत्वेनोपादानात् ॥ 'नित्यः शब्दार्थसंबन्ध इति' मीमांसकाः ॥ जगतो लोकस्य पितरौ । माता च पिता च पितरौ ॥ पिता मात्रेति द्वन्द्वैकशेषः ॥ मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ प्रसूजनयितारावित्यमरः ॥ एतेन शर्वशिवयोः सर्वजगज्जनकतया वैशि-

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥ २ ॥

ष्टयमिष्टार्थप्रदानशक्तिः परमकारुणिकत्वं च सूच्यते ॥ पर्वतस्यापत्यं स्त्री पार्वती । तस्यापत्यमित्यण् । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥ पार्वती च परमेश्वरश्च पार्वतीपरमेश्वरौ । परमशब्दः सर्वोत्तमत्वद्योतनार्थः ॥ मातुरभ्यर्हितत्वादल्पाक्षरत्वाच्च पार्वतीशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ वागर्थप्रतिपत्तये शब्दार्थयोः सम्यग्ज्ञानार्थं वन्देभिवादये ॥ अत्रोपमालंकारः स्फुट एव ॥ तथोक्तम् ॥ स्वतःसिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः । साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमेति ॥ प्रायिकश्चायमलंकारः कालिदासोक्तकाव्यादौ ॥ भूदेवताकस्य सर्वगुरोर्मगणस्य प्रयोगाच्छुभलाभः सूच्यते ॥ तदुक्तम् । शुभदो मो भूमिमय इति ॥ वकारस्यामृतबीजत्वात्प्रचयगमनसिद्धिः ॥

॥२॥ संप्रति कविः स्वाहंकारं परिहरति क्व सूर्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् ॥ ऋदोरप् । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति साधुः ॥ सूर्यः प्रभवो यस्य स सूर्यप्रभवो वंशः क्व । अल्पो विषयो ज्ञेयोर्थो यस्याः सा मे मतिः प्रज्ञा च क्व ॥ द्वौ क्वशब्दौ महदन्तरं सूचयतः । सूर्यवंशमाकलयितुं न शक्नोमीत्यर्थः । तथा च तद्विषयप्रबन्धनिरूपणं तु दूरापास्तमिति भावः ॥ तथा हि । दुस्तरं तरितुमशक्यम् ॥ ईषद्दुःसुष्वित्यादिना खल्प्रत्ययः ॥ सागरं मोहादज्ञानादुडुपेन प्लवेन ॥ उडुपं तु प्लवः कोल इत्यमरः ॥ अथ वा चर्मावनद्धेन पानपात्रेण ॥ चर्मावनद्धमुडुपं प्लवः काष्ठं करण्डवदिति सज्जनः ॥ तितीर्षुस्तरीतुमिच्छुरस्मि भवामि ॥ तरतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः ॥ अल्पसाधनैरधिकारम्भो न सुकर इति भावः ॥ इदं च वंशोत्कर्षकथनं स्वप्रबन्धमहत्त्वार्थमेव ॥ तदुक्तम् । प्रतिपाद्यमहिम्ना च प्रबन्धो हि महत्तर इति ॥

मन्दः कवियशःप्रार्थी गमिष्याम्युपहास्यताम् ।
प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः ॥ ३ ॥
अथ वा कृतवाग्द्वारे वंशेऽस्मिन्पूर्वसूरिभिः ।
मणौ वज्रसमुत्कीर्णे सूत्रस्येवास्ति मे गतिः ॥ ४ ॥
सोहमाजन्मशुद्धानामाफलोदयकर्मणाम् ।
आसमुद्रक्षितीशानामानाकरथवर्त्मनाम् ॥ ५ ॥

॥ ३ ॥ मन्द इति । किंच मन्दो मूढः ॥ मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दा इत्यमरः ॥ तथापि कवियशःप्रार्थी । कवीनां यशः काव्यनिर्माणेन । तत्प्रार्थनाशीलोहं प्रांशुनोन्नतपुरुषेण लभ्ये प्राप्ये फले फलविषये लोभार्थेनोद्बाहुः फलग्रहणायोच्छ्रितहस्तो वामनो ह्रस्व इव ॥ खर्वो ह्रस्वश्च वामन इत्यमरः ॥ उपहास्यतामुपहासविषयताम् ॥ ऋहलोर्ण्यदिति ण्यत्प्रत्ययः ॥ गमिष्यामि प्राप्स्यामि ॥

॥ ४ ॥ अथ मन्दश्चेत्तर्हि त्यज्यतामयमुद्योग इत्यत आह ॥ अथ वेति । अथ वा पक्षान्तरे पूर्वैः सूरिभिः कविभिर्वाल्मीक्यादिभिः कृतवाग्द्वारे । कृतं रामायणादिप्रबन्धरूपा या वाक्सैव द्वारं प्रवेशो यस्य तस्मिन् । अस्मिन्सूर्यप्रभवे वंशे कुले । जन्मनैकलक्षणः संतानो वंशः । वज्रेण मणिवेधकसूचीविशेषेण ॥ वज्रं त्वस्त्री कुलिशशस्त्रयोः । मणिवेधे रत्नभेद इति केशवः ॥ समुत्कीर्णे विद्धे मणौ रत्ने सूत्रस्येव मे मम गतिः संचारोस्ति । वर्णनीये रघुवंशे मम वाक्प्रसरोस्तीत्यर्थः ॥

॥ ५ ॥ एवं रघुवंशे लब्धप्रवेशस्तद्वर्णनां प्रतिजानीते सोहमित्यादिभिः पञ्चभिः श्लोकैः । कुलकेनाह ॥ सोहमिति । सोहम् । रघूणामन्वयं वक्ष्य इत्युत्तरेण संबन्धः । किंविधानां रघूणामित्यत्रोत्तराणि विशेषणानि योज्यानि । आ जन्मनः । जन्मादारभ्येत्यर्थः ॥ आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावः । तस्य शुद्धानामित्यनेन सुप्सुपेति समासः । एवमुत्तरत्रापि

यथाविधिहुताग्नीनां यथाकामार्चितार्थिनाम् ।
यथापराधदण्डानां यथाकालप्रबोधिनाम् ॥ ६ ॥
त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥ ७ ॥

द्रष्टव्यम् ॥ आजन्मशुद्धानाम् । निषेकादिसर्वसंस्कारसंपन्नानामित्यर्थः । आफलोदयमा फलसिद्धेः कर्म येषां ते तथोक्तास्तेषाम् । प्रारब्धान्तगामिनामित्यर्थः । आसमुद्रं क्षितेरीशानाम् । सार्वभौमाणामित्यर्थः । आनाकं रथवर्त्म येषां तेषाम् । इन्द्रसहचारिणामित्यर्थः ॥ अत्र सर्वत्र आङोभिविध्यर्थत्वं द्रष्टव्यम् । अन्यथा मर्यादार्थत्वे जन्मादिषु शुद्ध्यभावप्रसङ्गात् ॥

॥ ६ ॥ यथाविधीति । विधिमनतिक्रम्य यथाविधि ॥ यथा सादृश्य इत्यव्ययीभावः । ततो हुतशब्देन सुप्सुपेति समासः । एवं यथाकामार्चितेत्यादीनामपि द्रष्टव्यम् ॥ यथाविधि हुता अग्नयो यैस्तेषाम् । यथाकाममभिलाषमनतिक्रम्यार्चितार्थिनाम् । यथापराधमपराधमनतिक्रम्य दण्डो येषां तेषाम् । यथाकालं कालमनतिक्रम्य प्रबोधिनां प्रबोधनशीलानाम् ॥ चतुर्भिर्विशेषणैर्देवतायजनातिथिसत्कारदण्डधरत्वप्रजापालनसमयजागरूकत्वादीनि विवक्षितानि ॥

॥ ७ ॥ त्यागायेति । त्यागाय । सत्पात्रे विनियोगस्त्यागः । तस्मै ॥ त्यागो विहापितं दानमित्यमरः ॥ संभृतार्थानां संचितधनानाम् । न तु दुर्व्यापाराय ॥ सत्याय मितभाषिणां मितभाषणशीलानाम् । न तु पराभवाय ॥ यशसे कीर्तये ॥ यशः कीर्तिः समज्ञा चेत्यमरः ॥ विजिगीषूणां विजेतुमिच्छूनाम् । न त्वर्थसंग्रहाय ॥ प्रजायै संतानाय गृहमेधिनां दारपरिग्रहाणाम् । न तु कामोपभोगाय ॥ अत्र त्यागायेत्यादिषु चतुर्थी तदर्थेत्यादिना तादर्थ्यचतुर्थीसमासविधानज्ञापकाच्चतुर्थी ॥ गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः ॥ दारेष्वपि गृहा इत्यमरः । जाया च गृहिणी गृहमिति हलायुधः ॥

शैशवेभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥ ८ ॥
'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' तनुवाग्विभवोपि सन् ।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रणोदितः ॥ ९ ॥

मेधृ संगम इति धातोर्णिनिः ॥ एभिर्विशेषणैः परोपकारित्वं सत्यवचनत्वं यशःपरत्वं पितॄणां शुद्धत्वं च विवक्षितानि ॥

॥ ८ ॥ **शैशव इति**। शिशोर्भावः शैशवं बाल्यम् ॥ प्राणभृज्जातिवयोवचनेत्यादिनाञ्प्रत्ययः ॥ शिशुत्वं शैशवं बाल्यमित्यमरः ॥ तस्मिन्वयस्यभ्यस्तविद्यानाम् । एतेन ब्रह्मचर्याश्रमो विवक्षितः ॥ यूनो भावो यौवनं तारुण्यम् ॥ युवादित्वादण्प्रत्ययः ॥ तारुण्यं यौवनं समे इत्यमरः ॥ तस्मिन्वयसि विषयैषिणां भोगाभिलाषिणाम् । एतेन गृहस्थाश्रमो विवक्षितः ॥ वृद्धस्य भावो वार्द्धकं वृद्धत्वम् ॥ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्चेति वुञ्प्रत्ययः ॥ वार्द्धकं वृद्धसंघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणीति विश्वप्रकाशः ॥ संघातार्थेत्र वृद्धाच्चेति वक्तव्यात्सामूहिको वुञ् ॥ तस्मिन्वार्द्धके वयसि मुनीनां वृत्तिरिव वृत्तिर्येषां तेषाम् । एतेन वानप्रस्थाश्रमो विवक्षितः ॥ अन्ते शरीरत्यागकाले योगेन परमात्मध्यानेन ॥ योगः संनहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः ॥ तनुं त्यजन्तीति तनुत्यजः ॥ कायो देहः क्लीबपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूरित्यमरः ॥ अन्येभ्योपि दृश्यत इति क्विप् ॥ तेषां देहत्यागिनाम् ॥ एतेन मोक्षभावो विवक्षितः ॥

॥ ९ ॥ रघूणामिति । सोहं लब्धप्रवेशः तनुवाग्विभवोप्यल्पवाणीप्रसारोपि सन् । तेषां रघूणां गुणैस्तद्गुणैः । आजन्मशुद्ध्यादिभिः । कर्तृभिः । कर्णं मम श्रोत्रमागत्य चापलाय ॥ युवादित्वात्कर्मण्यण् ॥ चापलं चपलकर्माविमृश्यकरणरूपं कर्तुम् ॥ क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना चतुर्थी ॥ प्रणोदितः प्रेरितः सन् । रघूणामन्वयमन्वयविषयप्रबन्धं वक्ष्ये ॥ कुलकम् ॥

तं सन्तः श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतवः ।
हेम्नः संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धिः श्यामिकापि वा ॥१०॥
वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम् ।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥ ११ ॥
तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः ।
दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥ १२ ॥

॥ १० ॥ संप्रति स्वप्रबन्धपरीक्षार्थं सतः प्रार्थयते ॥ तमिति । तं रघुवंशाख्यं प्रबन्धं सदसतोर्गुणदोषयोर्व्यक्तेर्हेतवः कर्तारः सन्तः श्रोतुमर्हन्ति ॥ तथा हि । हेम्नो विशुद्धिर्निर्दोषस्वरूपं श्यामिकापि लोहान्तरसंसर्गात्मको दोषोपि वाग्नौ संलक्ष्यते । नान्यत्र ॥ तद्वदत्रापि सन्त एव गुणदोषविवेकाधिकारिणो नान्य इति भावः ॥

॥ ११ ॥ वर्ण्यं वस्तूपक्षिपति ॥ वैवस्वत इति । मनस ईषिणो मनीषिणो धीराः । विद्वांस इति यावत् ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेषां माननीयः पूज्यः । छन्दसां वेदानाम् ॥ छन्दः पद्ये च वेदे चेति विश्वः ॥ प्रणव ओंकार इव । महीं क्षयन्तीशत इति महीक्षितः क्षितीश्वराः ॥ क्षिधातोरैश्वर्यार्थात्क्विप्तुगागमश्च ॥ तेषामाद्य आदिभूतः । विवस्वतः सूर्यस्यापत्यं पुमान्वैवस्वतो नाम वैवस्वत इति प्रसिद्धो मनुरासीत् ॥

॥ १२ ॥ तदन्वय इति । शुद्धिरस्यास्तीति शुद्धिमान् । तस्मिञ्छुद्धिमति तदन्वये तस्य मनोरन्वये कुले ॥ अन्ववायोन्वयो वंशो गोत्रं चाभिजनं कुलमिति हलायुधः ॥ अतिशयेन शुद्धिमानिति शुद्धिमत्तरः। द्विवचनविभज्येत्यादिना तरप्प्रत्ययः ॥ दिलीप इति प्रसिद्धो राजा इन्दुरिव राजेन्दू राजश्रेष्ठः ॥ उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः ॥ क्षीरनिधाविन्दुरिव प्रसूतो जातः ॥

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥ १३ ॥
सर्वातिरिक्तसारेण सर्वतेजोभिभाविना ।
स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीं क्रान्त्वा मेरुरिवात्मना ॥१४॥
आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः ।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः॥१५॥

॥ १३ ॥ व्यूढेत्यादित्रिभिः श्लोकैर्दिलीपं विशिनष्टि ॥ व्यूढेति । व्यूढं विपुलमुरो यस्य स व्यूढोरस्कः ॥ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ व्यूढं विपुलं भद्रं स्फारं समं वरिष्ठं चेति यादवः ॥ वृषस्य स्कन्ध इव स्कन्धो यस्य स तथा ॥ सप्तम्युपमानेत्यादिनोत्तरपदलोपी बहुव्रीहिः ॥ शालो वृक्ष इव प्रांशुरुन्नतः शालप्रांशुः ॥ प्राकारवृक्षयोः शालः शालः सर्जतरुः स्मृत इति यादवः ॥ महाभुजो महाबाहुः । आत्मकर्मक्षमं स्वव्यापारानुरूपं देहमाश्रितः प्राप्तः क्षात्रः क्षत्रसंबन्धी धर्म इव । स्थितः ॥ मूर्तिमान्पराक्रम इव स्थित इत्युत्प्रेक्षा ॥

॥१४॥ सर्वातिरिक्तेति । सर्वातिरिक्तसारेण सर्वेभ्यो भूतेभ्योधिकबलेन । सर्वाणि भूतानि तेजसाभिभवतीति सर्वतेजोभिभावी । तेन सर्वेभ्य उन्नतेनात्मना शरीरेण ॥ आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनीति विश्वः ॥ मेरुरिव । उर्वीं क्रान्त्वाक्रम्य स्थितः । मेरावपि विशेषणानि तुल्यानि ॥ अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृपः । तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसेति मनुवचनाद्राज्ञः सर्वतेजोभिभावित्वं ज्ञेयम् ॥

॥ १५ ॥ आकारेति । आकारेण मूर्त्या सदृशी प्रज्ञा यस्य सः । प्रज्ञया सदृशागमः प्रज्ञानुरूपशास्त्रपरिश्रमः । आगमैः सदृश आरम्भः कर्म यस्य स तथोक्तः । आरभ्यत इत्यारम्भः कर्म । तत्सदृश उदयः फलसिद्धिर्यस्य स तथोक्तः ॥

भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः ॥१६॥
रेखामात्रमपि क्षुण्णादा मनोर्वर्त्मनः परम् ।
न व्यतीयुः प्रजास्तस्य नियन्तुर्नेमिवृत्तयः ॥१७॥
प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत् ।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥१८॥

॥ १६ ॥ भीमेति । भीमैश्च कान्तैश्च नृपगुणै राजगुणैस्तेजःप्रतापादिभिः कुलशीलदाक्षिण्यादिभिश्च स दिलीप उपजीविनामाश्रितानाम् । यादोभिर्जलग्राहैः ॥ यादांसि जलजन्तव इत्यमरः ॥ रत्नैश्चार्णव इव । अधृष्योनाभिभवनीयश्चाभिगम्य आश्रयणीयश्च बभूव ॥

॥ १७ ॥ रेखामात्रमिति । नियन्तुः शिक्षकस्य सारथेश्च तस्य दिलीपस्य संबन्धिन्यो नेमीनां चक्रधाराणां वृत्तिरिव वृत्तिर्व्यापारो यासां ताः चक्रधारा प्रधिर्नेमिरिति यादवः ॥ चक्रं रथाङ्गं तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमानित्यमरः ॥ प्रजा आ मनोः ॥ मनुमारभ्येत्यभिविधिः । पदद्वयं चैतत् । समासस्य विभाषितत्वात् ॥ क्षुण्णादभ्यस्तात्प्रहताच्च वर्त्मन आचारपद्धतेरध्वनश्च परमधिकम् । इतस्तत इत्यर्थः । रेखा प्रमाणमस्येति रेखामात्रम् । रेखाप्रमाणम् । ईषदपीत्यर्थः ॥ प्रमाणे द्वयसजित्यादिना मात्रच्प्रत्ययः ॥ परशब्दविशेषणं चैतत् । न व्यतीयुः नातिक्रान्तवत्यः ॥ कुशलसारथिप्रेरिता रथनेमय इव तस्य प्रजाः पूर्वक्षुण्णमार्गं न जहुरिति भावः ॥

॥ १८ ॥ प्रजानामिति । स राजा प्रजानां भूत्या अर्थाय भूत्यर्थं वृद्ध्यर्थमेव ॥ अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । ग्रहणक्रियाविशेषणं चैतत् ॥ ताभ्यः प्रजाभ्यो बलिं षष्ठांशरूपं करमग्रहीत् ॥ भागधेयः करो बलिरित्यमरः ॥ तथा हि । रविः सहस्रं गुणा यस्मिन्कर्मणि

सेना परिच्छदस्तस्य द्वयमेवार्थसाधनम् ।
शास्त्रेष्वकुण्ठिता बुद्धिर्मौर्वी धनुषि चातता ॥ १९॥
तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च ।
फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव ॥ २० ॥

तद्यथा तथा सहस्रगुणं सहस्रधोत्स्रष्टुं दातुम् । उत्सर्जनक्रियाविशेषणं चैतत् । रसमम्ब्वादत्ते गृह्णाति ॥ रसो गन्धे रसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । शृङ्गारादौ द्रवे वीर्ये देहधात्वम्बुपारद इति विश्वः॥

॥ १९ ॥ संप्रति बुद्धिशौर्यसंपन्नस्य तस्यार्थसाधनेषु परानपेक्षत्वमाह॥ सेनेति । तस्य राज्ञः सेना चतुरङ्गबलम् । परिच्छाद्यतेनेनेति परिच्छद उपकरणं बभूव । छत्रचामरादितुल्यमभूदित्यर्थः ॥ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययः ॥ छादेर्घेद्व्युपसर्गस्येत्युपधाह्रस्वः ॥ अर्थस्य प्रयोजनस्य तु साधनं द्वयमेव । शास्त्रेष्वकुण्ठिताव्याहता बुद्धिः । व्यापृतेत्यपि पाठः । धनुष्याततारोपिता मौर्वी ज्या च ॥ मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण इत्यमरः ॥ नीतिपुरःसरमेव तस्य शौर्यमभूदित्यर्थः ॥

॥ २० ॥ राज्यमूलं मन्त्रसंरक्षणं तस्यासीदित्याह ॥ तस्येति । संवृतमन्त्रस्य गुप्तविचारस्य ॥ वेदभेदे गुप्तवादे मन्त्र इत्यमरः ॥ शोकहर्षादिसूचको भृकुटीमुखरागादिराकारः । इङ्गितं चेष्टितं हृदयगतविकारो वा ॥ इङ्गितं हृद्गतो भावो बहिराकार आकृतिरिति सज्जनः ॥ गूढे आकारेङ्गिते यस्य । स्वभावचापलादाप्तपरंपरया मुखरागादिलिङ्गैर्वा तृतीयगामिमन्त्रस्य तस्य । प्रारभ्यन्त इति प्रारम्भाः सामाद्युपायप्रयोगाः ॥ प्रागित्यव्ययेन पूर्वजन्मोच्यते । तत्र भवाः प्राक्तनाः ॥ सायंचिरमित्यादिना ट्युल्प्रत्ययः ॥ संस्काराः पूर्वकर्मवासना इव । फलेन कार्येणानुमेया अनुमातुं योग्या आसन् ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः । मन्त्रमूलं यतो राज्यमतो मन्त्रं सुरक्षितम् । कुर्याद्यथा तन्न विदुः कर्मणामा फलोदयादिति ॥

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥२१ ॥
ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः ।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥ २२ ॥
अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः ।
तस्य धर्मरतेरासीद्वृद्धत्वं जरसा विना ॥ २३ ॥

॥ २१ ॥ संप्रति सामाद्युपायान्विनैवात्मरक्षादिकं कृतवानित्याह ॥ जुगोपेति । अत्रस्तोभीतः सन् ॥ त्रस्तो भीरुभीरुकभीलुका इत्यमरः ॥ त्रासोपाधिमन्तरेणैव त्रिवर्गसिद्धेः प्रथमसाधनत्वादेवात्मानं शरीरं जुगोप रक्षितवान् । अनातुरोरुग्ण एव धर्मं सुकृतं भेजे । अर्जितवानित्यर्थः । अगृध्नुरगर्धनशील एवार्थमाददे स्वीकृतवान् ॥ त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुरिति क्नुप्रत्ययः ॥ असक्तः आसक्तिरहित एव सुखमन्वभूत् ॥

॥ २२ परस्परविरुद्धानामपि गुणानां तत्र साहचर्यमासीदित्याह ॥ ज्ञान इति । ज्ञाने परवृत्तान्तज्ञाने सत्यपि मौनं वाङ्नियमनम् ॥ यथाह कामन्दकः । नान्योपतापि वचनं मौनं व्रतचरिष्णुतेति ॥ शक्तौ प्रतीकारसामर्थ्येपि क्षमापकारसहनम् ॥ अत्र चाणक्यः । शक्तानां भूषणं क्षमेति ॥ त्यागे वितरणे सत्यपि श्लाघाया विकत्थनस्य विपर्ययोभावः ॥ अत्राह मनुः । न दत्त्वा परिकीर्तयेदिति ॥ इत्थं तस्य गुणा ज्ञानादयो गुणैर्विरुद्धैर्मौनादिभिरनुबन्धित्वात्सहचारित्वात् । सह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः । सोदरा इवाभूवन् ॥ विरुद्धा अपि गुणास्तस्मिन्नविरोधेनैव स्थिता इत्यर्थः ॥

॥ २३ ॥ द्विविधं वृद्धत्वं ज्ञानतो वयसा च । तत्र तस्य ज्ञानेन वृद्धत्वमाह ॥ अनाकृष्टस्येति । विषयैः शब्दादिभिरनाकृष्टस्यावशीकृतस्य विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनां पारदृश्वनः पारमन्तं दृष्टवतः ॥ दृशेः क्वनिप् ॥ धर्मे रतिर्यस्य तस्य राज्ञो जरसा जरया विना ॥ विस्रसा जरेत्यमरः ॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि ।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥ २४ ॥
स्थित्यै दण्डयतो दण्ड्यान्परिणेतुः प्रसूतये ।
अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥ २५ ॥

षिद्भिदादिभ्योऽङित्यङ्प्रत्ययः । जराया जरसन्यतरस्यामिति जरसादेशः ॥ वृद्धत्वं वार्द्धकमासीत् ॥ तस्य यूनोपि विषयवैराग्यादिज्ञानगुणसंपत्त्या ज्ञानतो वृद्धत्वमासीदित्यर्थः ॥ नाथस्तु चतुर्विधं वृद्धत्वमिति कृत्वानाकृष्ट-स्येत्यादिना विशेषणत्रयेण वैराग्यज्ञानशीलवृद्धत्वान्युक्तानीत्यवोचत् ॥

॥ २४ ॥ प्रजानामिति । प्रजायन्त इति प्रजा जनाः ॥ उपसर्गे च संज्ञायामिति डप्रत्ययः ॥ तासां विनयस्य शिक्षाया आधानात्करणात् । सन्मार्गप्रवर्तनादिति यावत् । रक्षणाद्भयहेतुभ्यस्त्राणात् । आपन्निवारणादिति यावत् । भरणादन्नपानादिभिः पोषणात् ॥ अपिः समुच्चये ॥ स राजा पिताभूत् ॥ तासां पितरस्तु जन्महेतवो जन्ममात्रकर्तारः केवलमुत्पादका एवाभूवन् ॥ जननमात्र एव पितॄणां व्यापारः । सदा शिक्षारक्षणादिकं तु स एव करोतीति तस्मिन्पितृत्वव्यपदेशः ॥ आहुश्च । स पिता यस्तु पोषक इति ॥

॥ २५ ॥ स्थित्या इति । दण्डमर्हन्तीति दण्ड्याः ॥ दण्डादिभ्यो य इति यप्रत्ययः ॥ अदण्ड्यान्दण्डयन्राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन् । अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छतीति शास्त्रवचनात् ॥ तान्द-ण्ड्यानेव स्थित्यै लोकप्रतिष्ठार्थं दण्डयतः शिक्षयतः । प्रसूतये संतानायैव परिणेतुर्दारान्परिगृह्णतः । मनीषिणो विदुषः । तस्य दिलीपस्यार्थकामावपि धर्म एवास्तां जातौ ॥ अस्तेर्लङ् ॥ अर्थकामसाधनयोर्दण्डविवाहयोर्लो-कस्थापनप्रजोत्पादनरूपधर्मार्थत्वेनानुष्ठानादर्थकामावपि धर्मशेषतामापा-दयन्स राजा धर्मोत्तरोभूदित्यर्थः ॥ आह च गौतमः । यथाशक्ति धर्मा-र्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्यादिति ॥

दुदोह गां स यज्ञाय सस्याय मघवा दिवम् ।
संपद्विनिमयेनोभौ दधतुर्भुवनद्वयम् ॥ २६ ॥
न किलानुययुस्तस्य राजानो रक्षितुर्यशः ।
व्यावृत्ता यत्परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता ॥ २७ ॥
द्वेष्योपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम् ।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥ २८ ॥

॥ २६ ॥ दुदोहेति । स राजा यज्ञाय यज्ञं कर्तुं गां भुवं दुदोह । करग्रहणेन रिक्तां चकारेत्यर्थः । मघवा देवेन्द्रः सस्याय सस्यं वर्धयितुं दिवं स्वर्गं दुदोह । द्युलोकान्महीलोके वृष्टिमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥ क्रियार्थोपपदस्येत्यादिना यज्ञसस्याभ्यां चतुर्थी ॥ एवमुभौ संपदो विनिमयेन परस्परमादानप्रतिदानाभ्यां भुवनद्वयं दधतुः पुपुषतुः ॥ राजा यज्ञैरिन्द्रलोकमिन्द्रश्चोदकेन भूलोकं पुपोषेत्यर्थः ॥ उक्तं च दण्डनीतौ । राजा त्वर्थान्समाहृत्य कुर्यादिन्द्रमहोत्सवम् । प्रीणितो मेघवाहस्तु महतीं वृष्टिमावहेदिति ॥

॥ २७ ॥ न किलेति । राजानोन्ये नृपा रक्षितुर्भयेभ्यस्त्रातुस्तस्य राज्ञो यशो नानुययुः किल नानुचक्रुः खलु ॥ कुतः । यद्यस्मात्कारणात्तस्करता चौर्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः स्वविषयभूतेभ्यो व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता । अपहार्यान्तराभावात्तस्करशब्द एवापहृत इत्यर्थः ॥ अथ वा । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हीति न्यायेन शब्दे स्थिता स्फुरिता न तु स्वरूपतोस्तीत्यर्थः ॥

॥ २८ ॥ द्वेष्य इति । शिष्टो जनो द्वेष्यः शत्रुरपि । आर्तस्य रोगिण औषधं यथौषधमिव । तस्य संमतोनुमत आसीत् । दुष्टो जनः प्रियोपि प्रेमास्पदीभूतोपि । उरगक्षता सर्पदष्टाङ्गुलीव । छिन्द्याद्बाहुमपि दुष्टात्मन इति न्यायात् । त्याज्य आसीत् ॥ तस्य शिष्ट एव बन्धुर्दुष्ट एव शत्रुरित्यर्थः ॥

तं वेधा विदधे नूनं महाभूतसमाधिना ।
तथा हि सर्वे तस्यासन्परार्थैकफला गुणाः ॥ २९ ॥
स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम् ।
अनन्यशासनामुर्वीं शशासैकपुरीमिव ॥ ३० ॥
तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगधवंशजा ।
पत्नी सुदक्षिणेत्यासीदध्वरस्येव दक्षिणा ॥ ३१ ॥

॥ २९ ॥ तस्य परोपकारित्वमाह ॥ तमिति । वेधाः स्रष्टा ॥ स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा इत्यमरः ॥ तं दिलीपम् । समाधीयत इति समाधिः कारणसामग्री । महाभूतानां यः समाधिस्तेन विदधे ससर्ज नूनं ध्रुवम् । इत्युत्प्रेक्षा ॥ तथा हि । तस्य राज्ञः सर्वे गुणा रूपरसादिमहाभूतगुणवदेव परार्थः परप्रयोजनमेवैकं मुख्यं फलं येषां ते तथोक्ता आसन् ॥ महाभूतगुणोपमानेन कारणगुणाः कार्ये संक्रामन्तीति न्यायः सूचितः ॥

॥ ३० ॥ स इति । स दिलीपः । वेलाः समुद्रकूलानि ॥ वेला कूलेपि वारिधेरिति विश्वः ॥ ता एव वप्रवलयाः प्राकारवेष्टनानि यस्यास्ताम्॥स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम् । प्राकारो वरणः शालः प्राचीमं प्रान्ततो वृतिरित्यमरः ॥ परितः खाता परिखा दुर्गवेष्टनम् ॥ खातं खेयं तु परिखेत्यमरः ॥ अन्येष्वपि दृश्यत इत्यपिशब्दात्खनेर्डप्रत्ययः । अपरिखाः परिखाः संपद्यमानाः कृताः परिखीकृताः सागरा यस्यास्ताम् ॥ अभूततद्भावे च्विः ॥ अविद्यमानमन्यस्य राज्ञः शासनं यस्यास्तामनन्यशासनामुर्वीमेकपुरीमिव शशास । अनायासेन शासितवानित्यर्थः ॥

॥ ३१ ॥ तस्येति । तस्य राज्ञो मगधवंशे जाता मगधवंशजा ॥ सप्तम्यां जनेर्ड इति डप्रत्ययः ॥ एतेनाभिजात्यमुक्तम् । दाक्षिण्यं परच्छन्दानुवर्तनम् ॥ दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिष्विति शाश्वतः ॥ तेन रूढं प्रसिद्धम् । तेन नाम्ना । अध्वरस्य यज्ञस्य दक्षिणा दक्षिणाख्या

कलत्रवन्तमात्मानमवरोधे महत्यपि ।
तया मेने मनस्विन्या लक्ष्म्या च वसुधाधिपः ॥३२॥
तस्यामात्मानुरूपायामात्मजन्मसमुत्सुकः ।
विलम्बितफलैः कालं स निनाय मनोरथैः ॥ ३३ ॥
संतानार्थाय विधये स्वभुजादवतारिता ।
तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे ॥ ३४ ॥
अथाभ्यर्च्य विधातारं प्रयतौ पुत्रकाम्यया ।
तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम् ॥ ३५ ॥

पत्नीव सुदक्षिणेति प्रसिद्धा पत्न्यासीत् ॥ अत्र श्रुतिः । यज्ञो गन्धर्वस्तस्य दक्षिणाप्सरस इति ॥ दक्षिणाया दाक्षिण्यं नामर्त्विजो दक्षिणत्वप्रापकत्वम् । ते दक्षन्ते दक्षिणां प्रतिगृह्येति श्रुतेः ॥

॥ ३२ ॥ कलत्रवन्तमिति । वसुधाधिपः । अवरोधेन्तःपुरवर्गे महति सत्यपि । मनस्विन्या दृढचित्तया । पतिचित्तानुवृत्त्यादिनिर्बन्धक्षमयेत्यर्थः । तया सुदक्षिणया लक्ष्म्या चात्मानं कलत्रवन्तं भार्यावन्तं मेने ॥ कलत्रं श्रोणिभार्ययोरित्यमरः ॥ वसुधाधिप इत्यनेन वसुधया चेति गम्यते ॥

॥ ३३ ॥ तस्यामिति । स राजा । आत्मानुरूपायां तस्याम् । आत्मनो जन्म यस्यासावात्मजन्मा पुत्रः । तस्मिन्समुत्सुकः । यद्वा । आत्मनो जन्मनि पुत्ररूपेणोत्पत्तौ समुत्सुकः सन् ॥ आत्मा वै पुत्रनामासीति श्रुतेः ॥ विलम्बितं फलं पुत्रप्राप्तिरूपं येषां तैर्मनोरथैः कदा मे पुत्रो भवेदित्याशाभिः कालं निनाय यापयामास ॥

॥ ३४ ॥ संतानेति । तेन दिलीपेन । संतानोर्थः प्रयोजनं यस्य तस्मै संतानार्थाय विधयेनुष्ठानाय । स्वभुजादवतारितावरोपिता जगतो लोकस्य गुर्वी धूर्भारः सचिवेषु निचिक्षिपे निहिता ॥

॥ ३५ ॥ अथेति । अथ धुरोवतारणानन्तरं पुत्रकाम्ययात्मनः पुत्रे-

स्निग्धगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।
प्रावृषेण्यं पयोवाहं विद्युदैरावताविव ॥ ३६ ॥
मा भूदाश्रमपीडेति परिमेयपुरःसरौ ।
अनुभावविशेषात्तु सेनापरिवृताविव ॥ ३७ ॥
सेव्यमानौ सुखस्पर्शैः शालनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणूत्किरैर्वातैराधूतवनराजिभिः ॥ ३८ ॥

च्छया ॥ काम्यच्चेति पुत्रशब्दात्काम्यच्प्रत्ययः । अ प्रत्ययादिति पुत्रकाम्यधातोरकारप्रत्ययः । ततष्टाप् ॥ तया तौ दंपती जायापती ॥ राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य दमिति निपातनात्साधुः ॥ प्रयतौ पूतौ विधातारं ब्रह्माणमभ्यर्च्य ॥ स खलु पुत्रार्थिभिरुपास्यत इति मान्त्रिकाः ॥ गुरोः कुलगुरोर्वशिष्ठस्याश्रमं जग्मतुः । पुत्रप्राप्त्युपायापेक्षयेति शेषः ॥

॥ ३६ ॥ स्निग्धेति । स्निग्धो मधुरो गम्भीरो निर्घोषो यस्य तमेकं स्यन्दनं रथम् । प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः ॥ प्रावृष एण्य इत्येण्यप्रत्ययः ॥ तं प्रावृषेण्यं पयोवाहं मेघं विद्युदैरावताविव । आस्थितावारूढौ । जग्मतुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ इरा आपः ॥ इरा भूवाक्सुराप्सु स्यादित्यमरः ॥ इरावान्समुद्रः । तत्र भव ऐरावतोऽभ्रमातङ्गः । अभ्रमातङ्गत्वाच्चाभ्रस्थत्वादभ्ररूपत्वादिति क्षीरस्वामी । अत एव मेघारोहणं विद्युत्साहचर्यं च घटते । किंच विद्युत ऐरावतसाहचर्यादैरावती संज्ञा । ऐरावतस्य स्त्र्यैरावतीति क्षीरस्वामी । तस्मात्सुष्ठूक्तं विद्युदैरावताविवेति ॥ एकरथारोहणोक्त्या कार्यसिद्धिबीजं दंपत्योरत्यन्तसौमनस्यं सूचयति ॥

॥ ३७ ॥ मा भूदिति । पुनः कथंभूतौ दंपती । आश्रमपीडा मा भून्मास्त्विति हेतोः ॥ माङि लुङित्याशीरर्थे लुङ् । न माङ्योग इत्यडागमनिषेधः ॥ परिमेयपुरःसरौ परिमितपरिवारौ । अनुभावविशेषात्तु तेजोविशेषात्सेनापरिवृताविव स्थितौ ॥

॥ ३८ ॥ सेव्यमानाविति । पुनः कथंभूतौ । सुखः शीतलत्वात्प्रियः

मनोभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः ।
षड्जसंवादिनीः केका द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः ॥३९॥
परस्पराक्षिसादृश्यमदूरोज्झितवर्त्मसु ।
मृगद्वन्द्वेषु पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु ॥ ४० ॥

स्पर्शो येषां तैः शालनिर्यासगन्धिभिः सर्जतरुनिष्पन्दगन्धवद्भिः ॥ शालः सर्जतरुः स्मृत इति शाश्वतः ॥ उत्किरन्ति विक्षिपन्तीत्युत्किराः ॥ इगुपधेत्यादिना किरतेः कप्रत्ययः ॥ पुष्परेणूनामुत्किरास्तैराधूता मान्द्यादीषत्कम्पिता वनराजयो यैस्तैर्वातैः सेव्यमानौ ॥

॥ ३९ ॥ **मनोभिरामा इति** । रथनेमिस्वनोन्मुखैः । मेघध्वनिशङ्कयोन्नमितमुखैरित्यर्थः । शिखण्डिभिर्मयूरैर्द्विधा भिन्नाः । शुद्धविकृतभेदेनाविष्कृतावस्थायां च्युताच्युतभेदेन वा षड्जो द्विविधः । तत्सादृश्यात्केका अपि द्विधा भिन्ना इत्युच्यते । अत एवाह षड्जसंवादिनीरिति । षड्भ्यः स्थानेभ्यो जातः षड्जः ॥ तदुक्तम् । नासाकण्ठमुरस्तालु जिह्वादन्तांश्च संस्पृशन् । षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात्षड्ज इति स्मृतः ॥ स च तन्त्रीकण्ठजन्मा स्वरविशेषः ॥ निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वरा इत्यमरः ॥ षड्जेन संवादिनीः सदृशीः ॥ तदुक्तं मातङ्गेन । षड्जं मयूरो वदतीति ॥ मनोभिरामा मनसः प्रियाः । के मूर्ध्नि कायन्ति ध्वनन्तीति केका मयूरवाण्यः ॥ केका वाणी मयूरस्येत्यमरः ॥ ताः केकाः शृण्वन्तौ । इति श्लोकार्थः ॥

॥ ४० ॥ **परस्परेति** । विश्रम्भाददूरं समीपं यथा भवति तथोज्झितं वर्त्म यैस्तेषु । स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु कौतुकवशाद्रथासक्तदृष्टिषु । मृग्यश्च मृगाश्च मृगाः ॥ पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ तेषां द्वन्द्वेषु मिथुनेषु ॥ स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वमित्यमरः ॥ परस्पराक्ष्णां सादृश्यं पश्यन्तौ ॥ द्वन्द्वशब्दसामर्थ्यान्मृगीषु सुदक्षिणाक्षिसादृश्यं दिलीपः । दिलीपाक्षिसादृश्यं च मृगेषु सुदक्षिणा । इत्येवं विवेक्तव्यम् ॥

श्रेणीबन्धाद्वितन्वद्भिरस्तम्भां तोरणस्रजम् ।
सारसैः कलनिर्ह्रादैः क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ ४१ ॥
पवनस्यानुकूलत्वात्प्रार्थनासिद्धिशंसिनः ।
रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैरस्पृष्टालकवेष्टनौ ॥ ४२ ॥
सरसीष्वरविन्दानां वीचिविक्षोभशीतलम् ।
आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिःश्वासानुकारिणम् ॥ ४३ ॥
ग्रामेष्वात्मविसृष्टेषु यूपचिह्नेषु यज्वनाम् ।
अमोघाः प्रतिगृह्णन्तावर्घ्यानुपदमाशिषः ॥ ४४ ॥

॥४१॥ श्रेणीति । श्रेणीबन्धात्पङ्क्तिबन्धनाद्धेतोरस्तम्भामाधारस्तम्भरहिताम् । तोरणं बहिर्द्वारम् ॥ तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारमित्यमरः ॥ तत्र या स्रग्विरच्यते तां तोरणस्रजं वितन्वद्भिः । कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकेवशब्दप्रयोगाभावेपि गम्योत्प्रेक्षेयम् । कलनिर्ह्रादैरव्यक्तमधुरध्वनिभिः सारसैः पक्षिविशेषैः । करणैः । क्वचिदुन्नमिताननौ ॥ सारसो मैथुनी कामी गोनर्दः पुष्कराह्वय इति यादवः ॥

॥ ४२ ॥ पवनस्येति । प्रार्थनासिद्धिशंसिनोऽनुकूलत्वादेव मनोरथसिद्धिसूचकस्य पवनस्यानुकूलत्वाद्गन्तव्यदिगभिमुखत्वात् । तुरगोत्कीर्णै रजोभिरस्पृष्टा अलका देव्या वेष्टनमुष्णीषश्च राज्ञो ययोस्तौ तथोक्तौ ॥ शिरसा वेष्टनशोभिना सुत इति वक्ष्यति ॥

॥ ४३ ॥ सरसीष्विति । सरसीषु वीचिविक्षोभशीतलमूर्मिसंघटनेन शीतलं स्वनिःश्वासमनुकर्तुं शीलमस्येति स्वनिःश्वासानुकारिणम् । एतेन तयोरुत्कृष्टस्त्रीपुंसजातीयत्वमुक्तम् । अरविन्दानामामोदमुपजिघ्रन्तौ घ्राणेन गृह्णन्तौ ॥

॥ ४४ ॥ ग्रामेष्विति । आत्मविसृष्टेषु स्वदत्तेषु । यूपो नाम संस्कृतः पशुबन्धाय दारुविशेषः । यूपा एव चिह्नानि येषां तेषु ग्रामेष्वमोघाः

हैयंगवीनमादाय घोषवृद्धानुपस्थितान् ।
नामधेयानि पृच्छन्तौ वन्यानां मार्गशाखिनाम् ॥४५॥

काप्यभिख्या तयोरासीद्व्रजतोः शुद्धवेषयोः ।
हिमनिर्मुक्तयोर्योगे चित्राचन्द्रमसोरिव ॥ ४६ ॥

तत्तद्भूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन्प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्घितमध्वानं बुबुधे न बुधोपमः ॥ ४७ ॥

सफला यज्वनां विधिनेष्टवताम् ॥ यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः ॥ सुयजोर्ङ्वनिबिति ङ्वनिप्प्रत्ययः॥ आशिष आशीर्वादान् । अर्घः पूजाविधिः । तदर्थं द्रव्यमर्घ्यम् ॥ पादार्घाभ्यां चेति यत्प्रत्ययः ॥ षट्तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाद्यं पादाय वारिणीत्यमरः ॥ अर्घ्यस्यानुपदमन्वक् । अर्घ्यस्वीकारानन्तरमित्यर्थः । प्रतिगृह्णन्तौ स्वीकुर्वन्तौ । पदस्य पश्चादनुपदम् ॥ पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदं क्लीबमव्ययमित्यमरः ॥

॥ ४५ ॥ हैयंगवीनमिति । ह्यस्तनगोदोहोद्भवं घृतं हैयंगवीनम् ॥ ह्यः पूर्वेद्युः ॥ तत्तु हैयंगवीनं यद्ध्यो गोदोहोद्भवं घृतमित्यमरः ॥ हैयंगवीनं संज्ञायामिति निपातितः ॥ तत्सद्योघृतमादायोपस्थितान्घोषवृद्धान् ॥ घोष आभीरपल्ली स्यादित्यमरः॥ वन्यानां मार्गशाखिनां नामधेयानि पृच्छन्तौ॥ दुह्याजित्यादिना पृच्छतेर्द्विकर्मकत्वम् ॥

॥ ४६ ॥ कापीति । व्रजतोर्गच्छतोः शुद्धवेषयोरुज्ज्वलनेपथ्ययोस्तयोः सुदक्षिणादिलीपयोः । हिमनिर्मुक्तयोश्चित्राचन्द्रमसोरिव । योगे सति काप्यनिर्वाच्याभिख्या शोभासीत् ॥ अभिख्या नामशोभयोरित्यमरः ॥ आतश्चोपसर्ग इत्यङ्प्रत्ययः ॥ चित्रा नक्षत्रविशेषः । शिशिरापगमे चैत्र्यां चित्रापूर्णचन्द्रमसोरिवेत्यर्थः ॥

॥ ४७ ॥ तत्तदिति । प्रियं दर्शनं स्वकर्मकं यस्यासौ प्रियदर्शनः

स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः ।
सायं संयमिनस्तस्य महर्षेर्महिषीसखः ॥ ४८ ॥

वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः ।
पूर्यमाणमदृश्याग्निप्रत्युद्यातैस्तपस्विभिः ॥ ४९ ॥

आकीर्णमृषिपत्नीनामुटजद्वाररोधिभिः ।
अपत्यैरिव नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः ॥ ५० ॥

दर्शनीय इत्यर्थः । भूमिपतिः पत्न्यै तत्तदद्भुतं वस्तु दर्शयल्लँङ्घितमतिवाहितमप्यध्वानं न बुबुधे न ज्ञातवान् । बुधः सौम्य उपमोपमानं यस्येति विग्रहः॥ इदं विशेषणं तत्तद्दर्शयन्नित्युपयोगितयैतस्य ज्ञातृत्वसूचनार्थम् ॥

॥ ४८ ॥ स इति । दुष्प्रापयशा दुष्प्रापमन्यदुर्लभं यशो यस्य स तथोक्तः । श्रान्तवाहनो दूरोपगमात्क्लान्तयुग्यः । महिष्याः सखा महिषीसखः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच्प्रत्ययः ॥ सहायान्तरनिरपेक्ष इति भावः । स राजा सायं सायंकाले संयमिनो नियमवतस्तस्य महर्षेर्वशिष्ठस्याश्रमं प्रापत्प्राप ॥ पुषादित्वादङ् ॥

॥ ४९ ॥ तमाश्रमं विशिनष्टि । वनान्तरादिति । वनान्तरादन्यस्माद्वनादुपावृत्तैः प्रत्यागतैः । समिधश्च कुशांश्च फलानि चाहर्तुं शीलं येषामिति समित्कुशफलाहराः । तैः । आङि ताच्छील्य इति हरतेराङ्पूर्वादच्प्रत्ययः ॥ अदृश्यैर्दर्शनायोग्यैरग्निभिर्वैतानिकैः प्रत्युद्याताः प्रत्युद्गताः । तैस्तपस्विभिः पूर्यमाणम् ॥ प्रोष्यागच्छतामाहिताग्नीनामग्नयः प्रत्युद्यान्तीतिश्रुतेः ॥ यथाह । कामं पितरं प्रोषितवन्तं पुत्राः प्रत्याधावन्ति । एव ह वा एतमग्नयः प्रत्याधावन्ति सशकलान्दारूनिवाहरन्निति ॥ यथैव तत्पुत्रेभ्य आहरन्निति । तादृगिति विज्ञायते ॥

॥ ५० ॥ आकीर्णमिति । नीवाराणां भाग एव भागधेयोंशः । भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्य इति स्वाभिधेये धेयप्रत्ययः ॥ तस्योचितैः ।

सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम् ।
विश्वासाय विहंगानामालवालाम्बुपायिनाम् ॥ ५१ ॥
आतपात्ययसंक्षिप्तनीवारासु निषादिभिः ।
मृगैर्वर्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु ॥ ५२ ॥
अभ्युत्थिताग्निपिशुनैरतिथीनाश्रमोन्मुखान् ।
पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः ॥ ५३ ॥
अथ यन्तारमादिश्य धुर्यान्विश्रामयेति सः ।
तामवारोपयत्पत्नीं रथादवततार च ॥ ५४ ॥

अत एवोटजानां पर्णशालानां द्वाररोधिभिर्द्वाररोधकैर्मृगैः । ऋषिपत्नीनामपत्यैरिव । आकीर्णं व्याप्तम् ॥

॥५१॥ सेकान्त इति । सेकान्ते वृक्षमूलसेचनावसाने मुनिकन्याभिः । सेक्त्रीभिः । आलवालेषु जलावापदेशेषु यदम्बु तत्पायिनाम् ॥ स्यादालवालमावालमावाप इत्यमरः ॥ विहंगानां पक्षिणां विश्वासाय विश्रम्भाय ॥ समौ विश्रम्भविश्वासावित्यमरः ॥ तत्क्षणे सेकक्षण उज्झिता वृक्षका बालवृक्षा यस्मिंस्तम् ॥ अल्पार्थे कप्रत्ययः ॥

॥५२॥ आतपात्ययेति । आतपस्यात्ययेपगमे सति संक्षिप्ता राशीकृता नीवारास्तृणधान्यानि यासु तासु ॥ नीवारास्तृणधान्यानीत्यमरः ॥ उटजानां पर्णशालानामङ्गनभूमिषु चत्वरस्थानेषु ॥ पर्णशालोटजोस्त्रियामिति । अङ्गनं चत्वराजिरे इति चामरः ॥ निषादिभिरुपविष्टैर्मृगैर्वर्तितो निष्पादितो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं यस्मिन्नाश्रमे तम् ॥

॥५३॥ अभ्युत्थितेति । अभ्युत्थिताः प्रज्वलिताः । होमयोग्या इत्यर्थः ॥ समिद्धेग्नावाहुतीर्जुहोतीति वचनात् ॥ तेषामग्नीनां पिशुनैः सूचकैः पवनोद्धूतैः । आहुतिगन्धो येषामस्तीत्याहुतिगन्धिनः । तैर्धूमैराश्रमोन्मुखानतिथीन्पुनानं पवित्रीकुर्वाणम् ॥

॥५४॥ अथेति । अथाश्रमप्राप्त्यनन्तरं स राजा यन्तारं सारथिम् । धुरं

तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः ।
अर्हणामर्हते चक्रुर्मुनयो नयचक्षुषे ॥ ५५ ॥
विधेः सायंतनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम् ।
अन्वासितमरुंधत्या स्वाहयेव हविर्भुजम् ॥ ५६ ॥
तयोर्जगृहतुः पादान्राजा राज्ञी च मागधी ।
तौ गुरुर्गुरुपत्नी च प्रीत्या प्रतिननन्दतुः ॥ ५७ ॥

वहन्तीति धुर्या युग्याः ॥ धुरो यड्ढकाविति यत्प्रत्ययः ॥ धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधरा इत्यमरः ॥ धुर्यान्रथाश्वान्विश्रामय विनीतश्रमान्कुर्वित्यादिश्याज्ञाप्य तां पत्नीं रथादवारोपयदवतारितवान्स्वयं चावततार ॥

॥५५॥ तस्मा इति । सभायां साधवः सभ्याः ॥ सभाया य इति यप्रत्ययः ॥ गुप्ततमेन्द्रिया अत्यन्तनियमितेन्द्रिया मुनयः सभार्याय गोप्त्रे रक्षकाय । नयः शास्त्रमेव चक्षुस्तत्त्वावेदकं प्रमाणं यस्य तस्मै नयचक्षुषे । अत एवार्हते प्रशस्ताय । पूज्यायेत्यर्थः ॥ अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः॥ तस्मै राज्ञेर्हणां पूजां चक्रुः ॥ नमस्यापचितिः सपर्यार्चार्हणाः समा इत्यमरः ॥

॥५६ विधेरिति । स राजा सायंतनस्य सायंभवस्य ॥ सायंचिरमित्यादिना ट्युलप्रत्ययः ॥ विधेर्जपहोमाद्यनुष्ठानस्यान्तेवसानेरुंधत्यान्वासितं पश्चादुपवेशनेनोपासितम् । कर्मणि क्तः । उपसर्गवशात्सकर्मकत्वम् । अन्वास्यैनामित्यादिवदुपपद्यते ॥ तपोनिधिं वशिष्ठम् । स्वाहया स्वाहादेव्या ॥ अथाग्नायी स्वाहा च हुतभुक्प्रियेत्यमरः ॥ अन्वासितं हविर्भुजमिव । ददर्श ॥ समित्पुष्पकुशाग्न्यम्बुमृदन्नाक्षतपाणिकः । जपं होमं च कुर्वाणो नाभिवाद्यो द्विजो भवेत् । इत्यनुष्ठानस्य मध्येभिवादननिषेधाद्विधेरन्ते ददर्शेत्युक्तम् ॥ अन्वासितं चात्र पतिव्रताधर्मत्वेनोक्तं न तु कर्माङ्गत्वेन । विधेरन्त इति कर्मणः समाप्त्यभिधानात् ॥

॥ ५७ ॥ तयोरिति । मागधी मगधराजपुत्री राज्ञी सुदक्षिणा राजा

तमातिथ्यक्रियाशान्तरथक्षोभपरिश्रमम् ।
पप्रच्छ कुशलं राज्ये राज्याश्रममुनिं मुनिः ॥ ५८ ॥
अथाथर्वनिधेस्तस्य विजितारिपुरः पुरः ।
अर्थ्यामर्थपतिर्वाचमाददे वदतां वरः ॥ ५९ ॥

तयोररुंधतीवशिष्ठयोः पादाञ्जगृहतुः । पादग्रहणमभिवादनम् । गुरुपत्नी गुरुश्च । कर्तारौ । सा च स च तौ सुदक्षिणादिलीपौ कर्मभूतौ प्रीत्या हर्षेण प्रतिननन्दतुः । आशीर्वादादिभिः संभावयांचक्रतुरित्यर्थः ॥

॥ ५८ ॥ तमिति । मुनिः । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् ॥ अतिथेर्ञ्य इति ञ्यप्रत्ययः॥ आतिथ्यस्य क्रिया । तया शान्तो रथक्षोभेण यः परिश्रमः स यस्य स तं तथोक्तम् । राज्यमेवाश्रमस्तत्र मुनिम् । मुनितुल्यमित्यर्थः । तं दिलीपं राज्ये कुशलं पप्रच्छ ॥ पृच्छतेस्तु द्विकर्मकत्वमित्युक्तम् ॥ यद्यपि राज्यशब्दः पुरोहितादिष्वन्तर्गतत्वाद्राजकर्मवचनः । तथाप्यत्र सप्ताङ्गवचनः । उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेष्वित्युत्तरविरोधात् ॥ तथाह मनुः । स्वाम्यमात्यपुरं राष्ट्रं कोशदण्डौ तथा सुहृत् । सप्तैतानि समस्तानि लोकेस्मिन्राज्यमुच्यत इति ॥ तत्र । ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनामयम् । वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च । इति मनुवचने सत्यपि तस्य राज्ञो महानुभावत्वाद्ब्राह्मणोचितः कुशलप्रश्न एव कृत इत्यनुसंधेयम् । अत एवोक्तं राज्याश्रममुनिमिति ॥

॥ ५९ ॥अथेति । अथ प्रश्नानन्तरं विजितारिपुरो विजितशत्रुनगरो वदतां वक्तॄणां वरः श्रेष्ठः ॥ यतश्च निर्धारणमिति षष्ठी ॥ अर्थपती राजाथर्वणोथर्ववेदस्य निधेस्तस्य मुनेः पुरोग्रेर्थ्यामर्थादनपेताम् ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्ययः ॥ वाचमाददे । वक्तुमुपक्रान्तवानित्यर्थः ॥ अथर्वनिधेरित्यनेन पुरोहितकृत्याभिज्ञत्वात्प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं मुनेरस्तीति सूच्यते ॥ यथाह कामन्दकः । त्रय्यां च दण्डनीत्यां च कुशलः स्यात्पुरोहितः । अथर्वविहितं कुर्यान्नित्यं शान्तिकपौष्टिकमिति ॥

उपपन्नं ननु शिवं सप्तस्वङ्गेषु यस्य मे ।
दैवीनां मानुषीणां च प्रतिहर्ता त्वमापदाम् ॥ ६० ॥
तव मन्त्रकृतो मन्त्रैर्दूरात्प्रशमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥ ६१ ॥
हविरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु ।
वृष्टिर्भवति शस्यानामवग्रहविशोषिणाम् ॥ ६२ ॥

॥ ६० ॥ उपपन्नमिति । हे गुरो सप्तस्वङ्गेषु स्वाम्यमात्यादिषु ॥ स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि च । सप्ताङ्गानीत्यमरः ॥ शिवं कुशलमुपपन्नं ननु युक्तमेव । नन्ववधारणे ॥ प्रश्नावधारणानुज्ञानुनयामन्त्रणे नन्वित्यमरः ॥ कथमित्यत्राह । यस्य मे दैवीनां देवेभ्य आगतानां दुर्भिक्षादीनां मानुषीणां मनुष्येभ्य आगतानां चौरभयादीनाम् ॥ उभयत्रापि तत आगत इत्यण् । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥ आपदां व्यसनानां त्वं प्रतिहर्ता वारयितासि ॥ अत्राह कामन्दकः । हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मानुषं व्यसनं ततः । आयुक्तकेभ्यश्चौरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च नराणां पञ्चधा मतम् ॥

॥ ६१ ॥ तत्र मानुषापत्प्रतीकारमाह ॥ तवेति । मन्त्रान्कृतवान्मन्त्रकृत् ॥ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञ इति क्विप् ॥ तस्य दूरात्परोक्ष एव प्रशमितारिभिर्मन्त्रकृतो मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तुर्वा तव मन्त्रैः । कर्तृभिः । दृष्टं प्रत्यक्षं यल्लक्ष्यं तन्मात्रं भिन्दन्तीति दृष्टलक्ष्यभिदो मे शराः प्रत्यादिश्यन्त इव । वयमेव समर्थाः किमेभिः पिष्टपेषकैरिति निराक्रियन्त इव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ प्रत्यादेशो निराकृतिरित्यमरः ॥ त्वन्मन्त्रसामर्थ्यादेव नः पौरुषं फलतीति भावः ॥

॥ ६२ ॥ संप्रति दैविकापत्प्रतीकारमाह ॥ हविरिति । हे होतस्त्वया विधिवदाग्निष्वावर्जितं प्रक्षिप्तं हविराज्यादिकम् । कर्तृ । अवग्रहो वर्षप्रतिबन्धः ॥ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्ध इत्यप्प्रत्ययः ॥ वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ

पुरुषायुषजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः ।
यन्मदीयाः प्रजास्तस्य हेतुस्त्वद्ब्रह्मवर्चसम् ॥ ६३ ॥
त्वयैवं चिन्त्यमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः ॥ ६४ ॥
किंतु वध्वां तवैतस्यामदृष्टसदृशप्रजम् ।
न मामवति सद्वीपा रत्नसूरपि मेदिनी ॥ ६५ ॥

समावित्यमरः ॥ तेन विशोषिणां विशुष्यतां शस्यानां वृष्टिर्भवति । वृष्टिरूपेण शस्यान्युपजीवयतीति भावः ॥ अत्र मनुः । अग्नौ दत्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति ॥

॥ ६३ ॥ पुरुषेति । आयुर्जीवितकालः । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । वर्षशतमित्यर्थः । शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेः ॥ अचतुरादिसूत्रेणाच्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ मदीयाः प्रजाः । पुरुषायुषं जीवन्तीति पुरुषायुषजीविन्यः । निरातङ्का निर्भयाः ॥ आतङ्को भयमाशङ्केति हलायुधः ॥ निरीतयोतिवृष्ट्यादिरहिता इति यत्तस्य सर्वस्य त्वद्ब्रह्मवर्चसं तव व्रताध्ययनसंपत्तिरेव हेतुः ॥ व्रताध्ययनसंपत्तिरित्येद्ब्रह्मवर्चसमिति हलायुधः ॥ ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम् ॥ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चस इत्यच्प्रत्ययः ॥ अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृता इति कामन्दकः ॥

॥ ६४ ॥ त्वयेति । ब्रह्मा योनिः कारणं यस्य तेन ब्रह्मपुत्रेण गुरुणा त्वयैवमुक्तप्रकारेण चिन्त्यमानस्यानुध्यायमानस्य । अत एव निरापदो व्यसनहीनस्य मे संपदः सानुबन्धाः सानुस्यूतयः । अविच्छिन्ना इति यावत् । कथं न स्युः । स्युरेवेत्यर्थः ॥

॥ ६५ ॥ संप्रत्यागमनप्रयोजनमाह । किंत्विति । किंतु तवैतस्यां वध्वां स्नुषायाम् ॥ वधूर्जाया स्नुषा चैवेत्यमरः ॥ अदृष्टा सदृश्यनुरूपा प्रजा येन तं मां सद्वीपापि । रत्नानि सूयत इति रत्नसूरपि ॥ सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् ॥ मेदिनी नावति न प्रीणाति ॥ अवधातू रक्षणगतिप्रीत्याद्यर्थेषू-

नूनं मत्तः परं वंश्याः पिण्डविच्छेददर्शिनः ।
न प्रकामभुजः श्राद्धे स्वधासंग्रहतत्पराः ॥ ६६ ॥
मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया ।
पयः पूर्वैः स्वनिःश्वासैः कवोष्णमुपभुज्यते ॥ ६७ ॥
सोहमिज्याविशुद्धात्मा प्रजालोपनिमीलितः ।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोक इवाचलः ॥ ६८ ॥

पदेशादत्र प्रीणने ॥ रत्नसूरपीत्यनेन सर्वरत्नेभ्यः पुत्ररत्नमेव श्लाघ्यमिति सूचितम् ॥

॥ ६६ ॥ नूनमिति । मत्तः परं मदनन्तरम् ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ पिण्डविच्छेददर्शिनः पिण्डदानविच्छेदमुत्प्रेक्षमाणाः । वंशे भवा वंश्याः पितरः । स्वधेत्यव्ययं पितृभोज्ये वर्तते । तस्याः संग्रहे तत्परा आसक्ताः सन्तः श्राद्धे पितृकर्मणि ॥ पितृदानं निवापः स्याच्छ्राद्धं तत्कर्म शास्त्रत इत्यमरः ॥ प्रकामभुजः पर्याप्तभोजिनो न भवन्ति नूनं सत्यम् ॥ कामं प्रकामं पर्याप्तमित्यमरः ॥ निर्धना ह्यापद्धनं कियदपि संगृह्णन्तीति भावः ॥

॥ ६७ ॥ मत्परमिति । मत्परं मदनन्तरम् ॥ अन्यारादित्यादिना पञ्चमी ॥ दुर्लभं दुर्लभ्यं मत्त्वा मया वर्जितं दत्तं पयः पूर्वैः पितृभिः स्वनिःश्वासैर्दुःखजैः कवोष्णमीषदुष्णं यथा तथोपभुज्यते ॥ कवोष्णमिति कुशब्दस्य कवादेशः ॥ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वतीत्यमरः ॥

॥ ६८ ॥ सोहमिति । इज्या यागः ॥ व्रजयजोर्भावे क्यबिति क्यप्प्रत्ययः ॥ इज्यया विशुद्धात्मा विशुद्धचेतनः प्रजालोपेन संतत्यभावेन निमीलितः कृतमीलनः सोहम् । लोक्यत इति लोकः । न लोक्यत इत्यलोकः । लोकश्चासावलोकश्चेति लोकालोकश्चक्रवालोचल इव ॥ लोकालोकश्चक्रवाल इत्यमरः ॥ प्रकाशत इति प्रकाशश्च देवर्णविमोचनात् । न प्रकाशत इत्यप्रकाशश्च पितॄणाविमोचनात् ॥ पचाद्यच् ॥ अस्मीति शेषः । लोकालोकोप्यन्तः सूर्यसंपर्काद्बहिस्तमोव्याप्त्या च प्रकाशश्चाप्रकाशश्चेति मन्तव्यम् ॥

लोकान्तरसुखं पुण्यं तपोदानसमुद्भवम् ।
संततिः शुद्धवंश्या हि परत्रेह च शर्मणे ॥ ६९ ॥
तया हीनं विधातर्मां कथं पश्यन्न दूयसे ।
सिक्तं स्वयमिव स्नेहाद्वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम् ॥ ७० ॥
असह्यपीडं भगवन्नृणमन्त्यमवेहि मे ।
अरुंतुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः ॥ ७१ ॥

॥ ६९ ॥ ननु तपोदानादिसंपन्नस्य किमपत्यैरित्यत्राह ॥ लोकान्तरेति । समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः कारणम् । तपोदाने समुद्भवो यस्य तत्तपोदानसमुद्भवं यत्पुण्यं तल्लोकान्तरे परलोके सुखं सुखकरम् । शुद्धवंशे भवा शुद्धवंश्या संततिश्च परत्र परलोक इह च लोके शर्मणे सुखाय ॥ शर्मशातसुखानि चेत्यमरः ॥ भवतीति शेषः ॥

॥ ७० ॥ तयेति । हे विधातः स्रष्टस्तया संतत्या हीनमनपत्यं माम् । स्नेहात्प्रेम्णा स्वयमेव सिक्तं जलसेकेन वर्धितं वन्ध्यमफलम् ॥ वन्ध्योफलोवकेशी चेत्यमरः ॥ आश्रमस्य वृक्षकं वृक्षपोतमिव । पश्यन्कथं न दूयसे न परितप्यसे ॥ विधातरित्यनेन समर्थोप्युपेक्षस इति गम्यते ॥

॥ ७१ ॥ असह्येति । हे भगवन्मे ममान्त्यमृणं पैतृकमृणम् । अनिर्वाणस्य मज्जनरहितस्य ॥ निर्वाणं निर्वृतौ मोक्षे विनाशे गजमज्जन इति यादवः ॥ दन्तिनो गजस्य । अरुर्मर्म तुदतीत्यरुंतुदं मर्मस्पृक् ॥ व्रणोस्त्रियामीर्ममरुः । अरुंतुदस्तु मर्मस्पृगिति चामरः ॥ विध्वरुषोस्तुद इति खश्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः । आलानं गजबन्धनस्तम्भमिव ॥ आलानं बन्धनस्तम्भ इत्यमरः ॥ असह्या सोढुमशक्या पीडा दुःखं यस्मिंस्तदवेहि । दुःसहदुःखजनकं विद्धीत्यर्थः ॥ निर्वाणोत्थानशयनानि त्रीणि गजकर्माणीति पालकाव्ये ॥ ऋणं देवस्य यागेन ऋषीणां पाठकर्मणा । संतत्या पितृलोकानां शोधयित्वा परिव्रजेत् ॥

तस्मान्मुच्ये यथा तात संविधातुं तथार्हसि ।
इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः ॥ ७२ ॥
इति विज्ञापितो राज्ञा ध्यानस्तिमितलोचनः ।
क्षणमात्रमृषिस्तस्थौ सुप्तमीन इव ह्रदः ॥ ७३ ॥
सोपश्यत्प्रणिधानेन संततेः स्तम्भकारणम् ।
भावितात्मा भुवो भर्तुरथैनं प्रत्यबोधयत् ॥ ७४ ॥
पुरा शक्रमुपस्थाय तवोर्वीं प्रति यास्यतः ।
आसीत्कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः पथि ॥ ७५ ॥

॥ ७२ ॥ तस्मादिति । हे तात तस्मात्पैतृकादृणाद्यथा मुच्ये मुक्तो भवामि ॥ कर्मणि लट् ॥ तथा संविधातुं कर्तुमर्हसि । यस्मात्कारणादिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोरपत्यानां पुंसाम् ॥ तद्राजत्वाद्बहुष्वणो लुक् ॥ दुरापे दुष्प्रापेऽर्थे । सिद्धयस्त्वदधीनास्त्वदायत्ताः ॥ इक्ष्वाकूणामिति शेषे षष्ठी । न लोकेत्यादिना कृद्योगे षष्ठीनिषेधात् ॥

॥ ७३ ॥ इतीति । इति राज्ञा विज्ञापित ऋषिर्ध्यानेन स्तिमिते लोचने यस्य ध्यानस्तिमितलोचनो निश्चलाक्षः सन् क्षणमात्रम् । सुप्तमीनो ह्रद इव । तस्थौ ॥

॥ ७४ ॥ स इति । स मुनिः प्रणिधानेन चित्तैकाग्र्येण भावितात्मा शुद्धान्तःकरणो भुवो भर्तुर्नृपस्य संततेः स्तम्भकारणं संतानप्रतिबन्धकारणमपश्यत् ॥ अथानन्तरमेनं नृपं प्रत्यबोधयत् । स्वदृष्टं ज्ञापितवानित्यर्थः ॥ एनमिति गतिबुद्धीत्यादिनाणिकर्तुः कर्मत्वम् ॥

॥ ७५ ॥ पुरेति । पुरा पूर्वं शक्रमिन्द्रमुपस्थाय संसेव्योर्वीं प्रति भुवमुद्दिश्य यास्यतो गमिष्यतस्तव पथि कल्पतरुच्छायामाश्रिता सुरभिः कामधेनुरासीत् । तत्र स्थितेत्यर्थः ॥

धर्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन् ।
प्रदक्षिणक्रियार्हायां तस्यां त्वं साधु नाचरः ॥ ७६ ॥
अवजानासि मां यस्मादतस्ते न भविष्यति ।
मत्प्रसूतिमनाराध्य प्रजेति त्वां शशाप सा ॥ ७७ ॥
स शापो न त्वया राजन्न च सारथिना श्रुतः ।
नदत्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे ॥ ७८ ॥

॥ ७६ ॥ ततः किमित्यत आह । धर्मलोपेति । ऋतुः पुष्पम् । रज इति यावत् ॥ ऋतुः स्त्रीकुसुमेपि चेत्यमरः ॥ ऋतुना निमित्तेन स्नातामिमां राज्ञीं सुदक्षिणां धर्मस्यर्त्वभिगमनलक्षणस्य लोपाद्भ्रंशाद्भयं तस्मात्स्मरन्ध्यायन् ॥ मृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत विज्ञातांश्च वनस्पतीन् । इति शास्त्रात्प्रदक्षिणक्रियार्हायां प्रदक्षिणकरणयोग्यायां तस्यां धेन्वां त्वं साधु प्रदक्षिणादिसत्कारं नाचरो नाचरितवानसि । व्यासक्ता हि विस्मरन्तीति भावः ॥ ऋतुकालाभिगमने मनुः । ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदेति ॥ अकरणे दोषमाह पराशरः । ऋतुस्नातां तु यो भार्यां स्वस्थः सन्नो पगच्छति । बालगोघ्नापराधेन विध्यते नात्र संशय इति ॥

॥७७॥ अवजानासीति । यस्मात्कारणान्मामवजानासि तिरस्करोषि । अतः कारणान्मत्प्रसूतिं मम संततिमनाराध्यासेवयित्वा ते तव प्रजा न भविष्यतीति सा सुरभिस्त्वां शशाप ॥ शप आक्रोशे ॥

॥ ७८ ॥ कथं तदस्माभिर्न श्रुतमित्याह । स शाप इति । हे राजन्स शापस्त्वया न श्रुतः । सारथिना च न श्रुतः ॥ अश्रवणे हेतुमाह । क्रीडार्थमागता उद्दामानो दाम्न उद्गता दिग्गजा यस्मिंस्तथोक्त आकाशगङ्गाया मन्दाकिन्याः स्रोतसि प्रवाहे नदति सति ॥

ईप्सितं तदवज्ञानाद्विद्धि सार्गलमात्मनः ।
प्रतिबध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः ॥ ७९ ॥

हविषे दीर्घसत्त्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः ।
भुजंगपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥ ८० ॥

सुतां तदीयां सुरभेः कृत्वा प्रतिनिधिं शुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुघा हि सा ॥ ८१ ॥

इति वादिन एवास्य होतुराहुतिसाधनम् ।
अनिन्द्या नन्दिनी नाम धेनुराववृते वनात् ॥ ८२ ॥

॥ ७९ ॥ अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत्राह ॥ ईप्सितमिति । तदवज्ञानात्तस्या धेनोरवज्ञानादपमानादात्मनः स्वस्याप्तुमिष्टमीप्सितं मनोरथम् ॥ आप्नोतेः सन्नन्तात् क्तः । ईकारश्च ॥ सार्गलं सप्रतिबन्धं विद्धि जानीहि ॥ तथा हि । पूज्यपूजाया व्यतिक्रमोतिक्रमणं श्रेयः प्रतिबध्नाति ॥

॥ ८० ॥ तर्हि गत्वा तामाराधयामि । सा वा कथंचिदागमिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्याह ॥ हविष इति । सा च सुरभिरिदानीं दीर्घं सत्त्रं चिरकालसाध्यो यागविशेषो यस्य तस्य प्रचेतसो हविषे दध्याज्यादिहविरर्थं भुजंगपिहितद्वारं भुजंगावरुद्धद्वारं ततो दुष्प्रवेशं पातालमधितिष्ठति । पाताले तिष्ठतीत्यर्थः ॥ अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वम् ॥

॥ ८१ ॥ तर्हि का गतिरित्याह ॥ सुतामिति । तस्याः सुरभेरियं तदीया । तां सुतां सुरभेः प्रतिनिधिं कृत्वा शुचिः शुद्धः । सह पत्न्या वर्तत इति सपत्नीकः सन् ॥ नद्यृतश्चेति कप्प्रत्ययः ॥ आराधय । हि यस्मात्कारणात्सा प्रीता तुष्टा सती कामान्दोग्धीति कामदुघा । भवति ॥ दुहः कब्घश्चेति कप्प्रत्ययः । घादेशश्च ॥

॥ ८२ ॥ इतीति । इति वादिनो वदत एव होतुर्हवनशीलस्य ॥ तृन्निति तृन्प्रत्ययः ॥ अस्य मुनेराहुतीनां साधनं कारणं नन्दयतीति व्यु-

ललाटोदयमाभुग्नं पल्लवस्निग्धपाटला ।
बिभ्रती श्वेतरोमाङ्कं संध्येव शशिनं नवम् ॥ ८३ ॥
भुवं कोष्णेन कुण्डोध्नी मेध्येनावभृथादपि ।
प्रस्रवेणाभिवर्षन्ती वत्सालोकप्रवर्तिना ॥ ८४ ॥
रजःकणैः खुरोद्धूतैः स्पृशद्भिर्गात्रमन्तिकात् ।
तीर्थाभिषेकजां शुद्धिमादधाना महीक्षितः ॥ ८५ ॥

त्पत्त्या नन्दिनी नामानिन्द्या प्रशस्ता धेनुर्वनादाववृते प्रत्यागता ॥ अव्याक्षेपो भविष्यन्त्याः कार्यसिद्धेर्हि लक्षणमिति भावः ॥

॥ ८३ ॥ संप्रति धेनुं विशिनष्टि ॥ ललाटेति । पल्लववत्स्निग्धा चासौ पाटला च । संध्यायामप्येतद्विशेषणं योज्यम् । ललाट उदयो यस्य स ललाटोदयः । तमाभुग्नमीषद्वक्रम् ॥ उदितश्चेति निष्ठातस्य नत्वम् ॥ श्वेतरोमाण्येवाङ्कस्तं बिभ्रती । नवं शशिनं बिभ्रती संध्येव स्थिता ॥

॥ ८४ ॥ भुवमिति । कोष्णेन किंचिदुष्णेन ॥ कवं चोष्ण इति चकारात्कादेशः ॥ अवभृथादप्यवभृथस्नानादपि मेध्येन पवित्रेण ॥ पूतं पवित्रं मेध्यं चेत्यमरः ॥ वत्सस्यालोकेन प्रदर्शनेन प्रवर्तिना प्रवहता प्रस्रवेण क्षीराभिस्यन्दनेन भुवमभिवर्षन्ती सिञ्चन्ती । कुण्डमिवोध आपीनं यस्याः सा कुण्डोध्नी ॥ ऊधस्तु क्लीबमापीनमित्यमरः ॥ ऊधसोनङित्यनङादेशः ॥ बहुव्रीहेरूधसो ङीषिति ङीष् ॥

॥ ८५ ॥ रज इति । खुरोद्धूतैरन्तिकात्समीपे गात्रं स्पृशद्भिः ॥ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया चेति चकारात्पञ्चमी ॥ रजसां कणैः । महीं क्षियत ईष्ट इति महीक्षित् । तस्य । तीर्थाभिषेकेण जातां तीर्थाभिषेकजाम् । शुद्धिमादधाना कुर्वाणा ॥ एतेन वायव्यं स्नानमुक्तम् ॥ उक्तं च मनुना । 'आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्यं तु वारुणम् । आपोहिष्ठेति च ब्राह्मं वायव्यं गोरजः स्मृतमिति' ॥

तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तज्ञस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥ ८६ ॥
अदूरवर्तिनां सिद्धिं राजन्विगणयात्मनः ।
उपस्थितेयं कल्याणी नाम्नि कीर्तित एव यत् ॥८७॥
वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम् ।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि ॥ ८८ ॥
प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः स्थितायां स्थितिमाचरेः ।
निषण्णायां निषीदास्यां पीताम्भसि पिबेरपः॥ ८९ ॥

॥८६॥ तामिति । निमित्तज्ञः शकुनज्ञस्तपोनिधिर्वशिष्ठः । पुण्यं दर्शनं यस्यास्तां तां धेनुं दृष्ट्वा आशंसितं मनोरथाः ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ तत्रावन्ध्यं सफलं प्रार्थनं यस्य स तमाशंसितावन्ध्यप्रार्थनम् । अवन्ध्यमनोरथमित्यर्थः । याजयितुं योग्यं याज्यं पार्थिवं पुनरब्रवीत् ॥

॥८७॥ अदूरेति । हे राजन्नात्मनः कार्यस्य सिद्धिमदूरवर्तिनीं शीघ्रभाविनीं विगणय विद्धि । यद्यतः कारणात्कल्याणी मङ्गलमूर्तिः ॥ बह्वादिभ्यश्चेति ङीप् ॥ इयं धेनुर्नाम्नि कीर्तिते कथिते सत्येवोपस्थिता ॥

॥८८॥ वन्येति । वने भवं वन्यं कन्दमूलफलादिकं वृत्तिराहारो यस्य तथा भूतः सन् । इमां गां शश्वत्सदा । आ प्रसादादविच्छेदेनेत्यर्थः । आत्मनस्तव । कर्तुः । अनुगमनेनानुसरणेन । अभ्यसनेनानुष्ठातुरभ्यासेन विद्यामिव । प्रसादयितुं प्रसन्नां कर्तुमर्हसि ॥

॥ ८९॥गवानुसरणप्रकारमाह ॥ प्रस्थितेति । अस्यां प्रस्थितायां प्रतिष्ठेथाः प्रयाहि ॥ समवप्रविभ्यः स्थ इत्यात्मनेपदम् ॥ स्थितायां निवृत्तगतिकायां स्थितिमाचरेः स्थितिं कुरु । तिष्ठेत्यर्थः । निषण्णायामुपविष्टायां निषीदोपविश ॥ विध्यर्थे लोट् ॥ पीतमम्भो यया तस्यां पीताम्भसि सत्यामपः पिबेः पिब ॥

वधूर्भक्तिमती चैनामर्चितामा तपोवनात् ।
प्रयता प्रातरन्वेतु सायं प्रत्युद्व्रजेदपि ॥ ९० ॥
इत्या प्रसादादस्यास्त्वं परिचर्यापरो भव ।
अविघ्नमस्तु ते स्थेयाः पितेव धुरि पुत्रिणाम् ॥ ९१ ॥
तथेति प्रतिजग्राह प्रीतिमान्सपरिग्रहः ।
आदेशं देशकालज्ञः शिष्यः शासितुरानतः ॥ ९२ ॥
अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशांपतिम् ।
सूनुः सूनृतवाक्स्रष्टुर्विससर्जोर्जितश्रियम् ॥ ९३ ॥

॥ ९० ॥ वधूरिति ॥ वधूर्जाया च भक्तिमती प्रयता सती गन्धादिभिरर्चितामेनां गां प्रातरा तपोवनात् ॥ आङ्मर्यादायाम् । पदद्वयं चैतत् ॥ अन्वेत्वनुगच्छतु । सायमपि प्रत्युद्व्रजेत्प्रत्युद्गच्छेत् ॥ विध्यर्थे लिङ् ॥

॥ ९१ ॥ इतीति । इत्यनेन प्रकारेण त्वमा प्रसादात्प्रसादपर्यन्तम् ॥ आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यस्य वैभाषिकत्वादसमासत्वम् ॥ अस्या धेनोः परिचर्यापरः शुश्रूषापरो भव ॥ ते तवाविघ्नं विघ्नस्याभावोऽस्तु ॥ अव्ययं विभक्तीत्यादिनार्थाभावेऽव्ययीभावः ॥ पितेव पुत्रिणां सत्पुत्रवताम् ॥ प्रशंसायामिनिप्रत्ययः ॥ धुर्यग्रे स्थेयास्तिष्ठेः ॥ आशीरर्थे लिङ् । एर्लिङीत्याकारस्यैकारादेशः ॥ त्वत्सदृशो भवत्पुत्रोऽस्त्विति भावः ॥

॥ ९२ ॥ तथेति । देशकालज्ञः देशोऽग्निसंनिधिः । कालोऽग्निहोत्रावसानसमयः । विशिष्टदेशकालोत्पन्नमार्षं ज्ञानमव्याहतमिति जानन् । अत एव प्रीतिमाञ्शिष्योऽन्तेवासी राजा सपरिग्रहः सपत्नीकः ॥ पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहा इत्यमरः ॥ आनतो विनयनम्रः सन् । शासितुर्गुरोरादेशमाज्ञां तथेति प्रतिजग्राह स्वीचकार ॥

॥ ९३ ॥ अथेति । अथ प्रदोषे रात्रौ दोषज्ञो विद्वान् ॥ विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञ इत्यमरः ॥ सूनृतवाक्सत्यप्रियवाक् ॥ प्रियं सत्यं च सूनृतमिति

सत्यामपि तपःसिद्धौ नियमापेक्षया मुनिः ।
कल्पवित्कल्पयामास वन्यामेवास्य संविधाम् ॥९४॥

निर्दिष्टां कुलपतिना सपर्णशालाम्
अध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः ।
तच्छिष्याध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय ॥ ९५ ॥

॥ इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ वशिष्ठाश्रमाभिगमनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

हलायुधः ॥ त्वष्टुः सूनुर्ब्रह्मपुत्रो मुनिः । अनेन प्रकृतकार्यनिर्वाहकत्वं सूचयति । ऊर्जितश्रियं विशांपतिं मनुजेश्वरम् ॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः ॥ संवेशाय स्वापाय ॥ स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपीत्यमरः ॥ विससर्जाज्ञापयामास ॥

॥ ९४ ॥ सत्यामिति । कल्पविद्व्रतप्रयोगाभिज्ञो मुनिः । तपःसिद्धौ सत्यामपि । तपसैव राजयोग्याहारसंपादनसामर्थ्ये सत्यपीत्यर्थः । नियमापेक्षया तदाप्रभृत्येव व्रतचर्यापेक्षया । अस्य राज्ञो वन्यामेव । संविधीयतेऽनयेति संविधाम् । कुशादिशयनसामग्रीम् ॥ आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । अकर्तरि च कारके संज्ञायामिति कर्माद्यर्थत्वम् । कल्पयामास संपादयामास ॥

॥ ९५ ॥ निर्दिष्टामिति । स राजा कुलपतिना मुनिकुलेश्वरेण वशिष्ठेन निर्दिष्टां पर्णशालामध्यास्याधिष्ठाय । तस्यामधिष्ठानं कृत्वेत्यर्थः ॥ अधिशीङित्यादिनाधारस्य कर्मत्वम् । कर्मणि द्वितीया ॥ प्रयतो नियतः परिग्रहः पत्नी द्वितीयो यस्येति स तथोक्तः कुशानां शयने संविष्टः सुप्तः

सन् । तस्य वशिष्ठस्य शिष्याणामध्ययनेनापररात्रवेदपाठेन निवेदितमवसानं यस्यास्तां निशां निनाय गमयामास ॥ अपररात्राध्ययने मनुः । निशान्ते न परिश्रान्तो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ न चापररात्रमधीत्य पुनः स्वपेदिति गौतमश्च ॥ प्रहर्षणीवृत्तमेतत् । तदुक्तम् । म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षणीयम् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते
जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् ।
वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां
यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच ॥ १ ॥
तस्याः खुरन्यासपवित्रपांसुम्
अपांसुलानां धुरि कीर्तनीया ।
मार्गं मनुष्येश्वरधर्मपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत् ॥ २ ॥

आशासु राशीभवदङ्गवल्लीभासैव दासीकृतदुग्धसिन्धुम् ।
मन्दस्मितैर्निन्दितशारदेन्दुं वन्देरविन्दासनसुन्दरि त्वाम् ॥

॥ १ ॥ **अथेति** । अथ निशानयनानन्तरं यशोधनः प्रजानामधिपः प्रजेश्वरः प्रभाते प्रातःकाले जायया सुदक्षिणया । प्रतिग्राहयित्र्या । प्रतिग्राहिते स्वीकारिते गन्धमाल्ये यया सा जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्या । तां तथोक्ताम् । पीतं पानमस्यास्तीति पीतः । पीतवानित्यर्थः ॥ अर्शआदिभ्योजित्यच्प्रत्ययः ॥ पीता गावो भुक्ता ब्राह्मणा इति महाभाष्ये दर्शनात् । पीतः प्रतिबद्धो वत्सो यस्यास्तामृषेर्धेनुं वनाय वनं गन्तुं मुमोच ॥ क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी ॥ जायापदसामर्थ्यात्सुदक्षिणायाः पुत्रजननयोग्यत्वमनुसंधेयम् ॥ तथा हि श्रुतिः । पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनरिति ॥ यशोधन इत्यनेन पुत्रवत्ताकीर्तिलोभाद्राजानर्हे गोरक्षणे प्रवृत्त इति गम्यते ॥ अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति ॥

॥ २ ॥ **तस्या इति** । पांसवो दोषा आसां सन्तीति पांसुलाः स्वैरिण्यः ॥ स्वैरिणी पांसुलेत्यमरः ॥ सिध्मादिभ्यश्चेति लच्प्रत्ययः ॥ अपांसुलानां

निवर्त्य राजा दयितां दयालुस्
तां सौरभेयीं सुरभिर्यशोभिः ।
पयोधरीभूतचतुःसमुद्रां
जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् ॥ ३ ॥

व्रताय तेनानुचरेण धेनोर्
न्यषेधि शेषोऽप्यनुयायिवर्गः ।
न चान्यतस्तस्य शरीररक्षा
स्ववीर्यगुप्ता हि मनोः प्रसूतिः ॥ ४ ॥

पतिव्रतानां धुर्यग्रे कीर्तनीया परिगणनीया मनुष्येश्वरधर्मपत्नी । खुरन्यासैः पवित्राः पांसवो यस्य तम् ॥ रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः पांसुर्ना न द्वयो रज इत्यमरः ॥ तस्या धेनोर्मार्गम् । स्मृतिर्मन्वादिवाक्यं श्रुतेर्वेदवाक्यस्यार्थमभिधेयमिव । अन्वगच्छदनुसृतवती च । यथा स्मृतिः श्रुतिक्षुण्णमेवार्थमनुसरति तथा सापि गोखुरक्षुण्णमेव मार्गमनुससारेत्यर्थः ॥ धर्मपत्नीत्यत्राश्वघासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः प्रकृतिविकाराभावात् ॥ पांसुलपथवृत्तावप्यपांसुलानामिति विरोधालंकारो ध्वन्यते ॥

॥ ३ ॥ निवर्त्येति । दयालुः कारुणिकः ॥ स्याद्दयालुः कारुणिक इत्यमरः ॥ स्पृहिगृहीत्यादिनालुच्प्रत्ययः ॥ यशोभिः सुरभिर्मनोज्ञः ॥ सुरभिः स्यान्मनोज्ञेपीति विश्वः ॥ स राजा तां दयितां निवर्त्य सौरभेयीं कामधेनुसुतां नन्दिनीम् । धरन्तीति धराः ॥ पचाद्यच् ॥ पयसां धराः पयोधराः स्तनाः ॥ स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरावित्यमरः ॥ अपयोधराः पयोधराः संपद्यमानाः पयोधरीभूताः ॥ अभूततद्भावे च्विः ॥ कुगतिप्रादय इति समासः ॥ पयोधरीभूताश्चत्वारः समुद्रा यस्यास्ताम् ॥ अनेकमन्यपदार्थ इत्यनेकपदार्थग्रहणसामर्थ्यात्त्रिपदो बहुव्रीहिः ॥ गोरूपधरामुर्वीमिव । जुगोप ररक्ष ॥ भूरक्षणप्रयत्नेनेव ररक्षेति भावः ॥

॥ ४ ॥ व्रतायेति । व्रताय धेनोरनुचरेण । न तु जीवनायेति भावः ।

आस्वादवद्भिः कवलैस्तृणानां
कण्डूयनैर्दंशनिवारणैश्च ।
अव्याहतैः स्वैरगतैः स तस्याः
सम्राट् समाराधनतत्परोऽभूत् ॥ ५ ॥

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां
निषेदुषीमासनबन्धधीरः ।
जलाभिलाषी जलमाददानां
छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥ ६ ॥

तेन दिलीपेन शेषोवशिष्टोप्यनुयायिवर्गोनुचरवर्गो न्यषेधि निवर्तितः ॥ शेषत्वं सुदक्षिणापेक्षया ॥ कथं तर्ह्यात्मरक्षणम् । अत आह न चेति । तस्य दिलीपस्य शरीररक्षा चान्यतः पुरुषान्तरान्न । कुतः । हि यस्मात्कारणान्मनोः प्रसूयत इति प्रसूतिः । संततिः स्ववीर्यगुप्ता स्ववीर्येणैव रक्षिता ॥ न हि स्वनिर्वाहकस्य परापेक्षेति भावः ॥

॥५॥ आस्वादवद्भिरिति । सम्राट् मण्डलेश्वरः स राजा । आस्वादवद्भिः स्वादयुक्तैस्तृणानां कवलैर्ग्रासैः । कण्डूयनैः खर्जनैः । दंशानां वनमक्षिकाणां निवारणैः ॥ दंशस्तु वनमक्षिकेत्यमरः ॥ अव्याहतैरप्रतिहतैः स्वैरगतैः स्वच्छन्दगमनैश्च । तस्या धेन्वाः समाराधनतत्परः शुश्रूषासक्तोभूत् ॥ तदेव परं प्रधानं यस्येति तत्परः ॥ तत्परौ प्रसितासक्तावित्यमरः॥

॥ ६ ॥ स्थित इति । भूपतिस्तां गां स्थितां सतीं स्थितः सन् । स्थितिरूर्ध्वावस्थानम् । प्रयातां प्रस्थितामुच्चलितः प्रस्थितः । निषेदुषीं निषण्णाम् । उपविष्टामित्यर्थः ॥ भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुप्रत्ययः । उगितश्चेति ङीप् ॥ आसनबन्ध उपवेशने धीरः स्थितः । उपविष्टः सन्नित्यर्थः । जलमाददानां पिबन्तीं जलाभिलाषी । पिबन्नित्यर्थः । इत्थं छायेवान्वगच्छदनुसृतवान् ॥

स न्यस्तचिह्नामपि राजलक्ष्मीं
तेजोविशेषानुमितां दधानः ।
आसीदनाविष्कृतदानराजिर्
अन्तर्मदावस्थ इव द्विपेन्द्रः ॥ ७ ॥

लताप्रतानोद्ग्रथितैः स केशैर्
अधिज्यधन्वा विचचार दावम् ।
रक्षापदेशान्मुनिहोमधेनोर्
वन्यान्विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान् ॥ ८ ॥

॥ ७ ॥ स इति । न्यस्तानि परिहृतानि चिह्नानि छत्रचामरादीनि यस्यास्तां तथाभूतामपि तेजोविशेषेण प्रभावातिशयेनानुमिताम् । सर्वथा राजैवायं भवेदित्यूहितां राजलक्ष्मीं दधानः स राजा । अनाविष्कृतदानराजिर्बहिरप्रकटितमदरेखः । अन्तर्गता मदावस्था यस्य सोन्तर्मदावस्थः । तथाभूतो द्विपेन्द्र इव । आसीत् ॥

॥ ८ ॥ लतेति । लतानां वल्लीनां प्रतानैः कुटिलतन्तुभिरुद्ग्रथिता उन्नमय्य ग्रथिता ये केशास्तैरुपलक्षितः ॥ इत्थंभूतलक्षण इति तृतीया ॥ स राजा । अधिज्यमारोपितमौर्वीकं धनुर्यस्य सोधिज्यधन्वा सन् ॥ धनुषश्चेत्यनङादेशः ॥ मुनिहोमधेनो रक्षापदेशाद्रक्षणव्याजात् । वन्यान्वने भवान्दुष्टसत्त्वान्दुष्टजन्तून् ॥ द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः ॥ विनेष्यञ्शिक्षयिष्यन्निव । दावं वनं विचचार ॥ वने च वनवह्नौ च दवो दाव इहेष्यत इति यादवः ॥ वने चचारेत्यर्थः । देशकालाध्वगन्तव्यः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामिति दावस्य कर्मत्वम् ॥

विसृष्टपार्श्वानुचरस्य तस्य
पार्श्वद्रुमाः पाशभृता समस्य ।
उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्
आलोकशब्दं वयसां विरावैः ॥ ९ ॥

मरुत्प्रयुक्ताश्च मरुत्सखाभं
तमर्च्यमारादभिवर्तमानम् ।
अवाकिरन्बाललताः प्रसूनैर्
आचारलाजैरिव पौरकन्याः ॥ १० ॥

धनुर्भृतोप्यस्य दयार्द्रभावम्
आख्यातमन्तःकरणैर्विशङ्कैः ।
विलोकयन्त्यो वपुरापुरक्ष्णां
प्रकामविस्तारफलं हरिण्यः ॥ ११ ॥

॥ ९ ॥ विसृष्टेत्यादिषड्भिः श्लोकैस्तस्य महामहिमतया द्रुमादयोपि राजोपचारं चक्रुरित्याह ॥ विसृष्टेति । विसृष्टाः पार्श्वानुचराः पार्श्ववर्तिनो जना येन तस्य । पाशभृता वरुणेन समस्य तुल्यस्य ॥ अनुभावोनेन सूचितः ॥ तस्य राज्ञः पार्श्वयोर्द्रुमाः। उन्मदानामुत्कटमदानां वयसां खगानाम् ॥ खगबाल्यादिनोर्वय इत्यमरः॥ विरावैः। आलोकस्य शब्दं वाचकम्। आलोकयेति शब्दमित्यर्थः । उदीरयामासुरिवावदन्निव । इत्युत्प्रेक्षा ॥

॥१०॥ मरुदिति। मरुत्प्रयुक्ता वायुना प्रेरिता बाललता आरात्समीपेभिवर्तमानम्॥ आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः॥ मरुतो वायोः सखा मरुत्सखोग्निः । स इवाभातीति मरुत्सखाभः ॥ आतश्चोपसर्गे इति कप्रत्ययः ॥ तमर्च्यं पूज्यं दिलीपं प्रसूनैः पुष्पैः। पौरकन्याः पौराश्च ताः कन्या आचारार्थैर्लाजैरिव । अवाकिरन् । तस्योपरि विक्षिप्तवत्य इत्यर्थः ॥ सखा हि सखायमागतमुपचरतीति भावः ॥

॥११॥ धनुर्भृत इति। धनुर्भृतोस्य राज्ञः। एतेन भयसंभावना दर्शिता।

स कीचकैर्मारुतपूर्णरन्ध्रैः
कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् ।
शुश्राव कुञ्जेषु यशः स्वमुच्चैर्
उद्गीयमानं वनदेवताभिः ॥ १२ ॥
पृक्तस्तुषारैर्गिरिनिर्झराणाम्
अनोकहाकम्पितपुष्पगन्धी ।
तमातपक्लान्तमनातपत्रम्
आचारपूतं पवनः सिषेवे ॥ १३ ॥

तथापि विशङ्कैर्निर्भीकैरन्तःकरणैः । कर्तृभिः । दयया कृपारसेनार्द्रो भावोभिप्रायो यस्य तद्दयार्द्रभावं तदाख्यातम् । दयार्द्रभावमेतदित्याख्यातमित्यर्थः ॥ भावः सत्त्वस्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मस्वित्यमरः ॥ तथाविधं वपुर्विलोकयन्त्यो हरिण्योक्ष्णां प्रकामविस्तारस्यात्यन्तविशालतायाः फलमापुः ॥ विमलं कलुषीभवच्च चेतः कथयत्येव हितैषिणं रिपुं चेति न्यायेन स्वान्तःकरणवृत्तिप्रामाण्यादेव विश्रब्धं ददृशुरित्यर्थः ॥

॥ १२॥ स इति । स दिलीपो मारुतपूर्णरन्ध्रैः । अत एव कूजद्भिः स्वनद्भिः । कीचकैर्वेणुविशेषैः ॥ वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धता इत्यमरः ॥ वंशः सुषिरवाद्यविशेषः ॥ वंशादिकं तु सुषिरमित्यमरः ॥ आपादितं संपादितं वंशस्य कृत्यं कार्यं यस्मिन्कर्मणि तत्तथा कुञ्जेषु लतागृहेषु ॥ निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदर इत्यमरः ॥ वनदेवताभिरुद्गीयमानमुच्चैर्गीयमानं स्वं यशः शुश्राव श्रुतवान् ॥

॥१३॥ पृक्त इति । गिरिषु निर्झराणां प्रवाहाणाम् ॥ प्रवाहो निर्झरो झर इत्यममरः ॥ तुषारैः सीकरैः ॥ तुषारौ हिमसीकराविति शाश्वतः ॥ पृक्तः संपृक्तोनोकहानां वृक्षाणामाकम्पितानीषत्कम्पितानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धः सोस्यास्तीत्याकम्पितपुष्पगन्धी । ईषत्कम्पितपुष्पगन्धवान् । एवं

शशाम वृष्ट्यापि विना दवाग्निर्
आसीद्विशेषा फलपुष्पवृद्धिः ।
ऊनं न सत्त्वेष्वधिको बबाधे
तस्मिन्वनं गोप्तरि गाहमाने ॥ १४ ॥
संचारपूतानि दिगन्तराणि
कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम् ।
प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा
प्रभा पतंगस्य मुनेश्च धेनुः ॥ १५ ॥

शीतो मन्दः सुरभिः पवनो वायुरनातपत्रं व्रतार्थं परिहृतच्छत्त्रम् । अत एवातपक्लान्तमाचारेण पूतं शुद्धं तं नृपं सिषेवे ॥ आचारपूतत्वात्स राजा पवनस्यापि सेव्य आसीदिति भावः ॥

॥ १४ ॥ शशामेति । गोप्तरि तस्मिन्राज्ञि वनं गाहमाने प्रविशति सति वृष्ट्या विनापि । दवाग्निर्वनाग्निः ॥ दवदावौ वनानल इति हैमः ॥ शशाम । फलानां पुष्पाणां च वृद्धिः । विशेष्यत इति विशेषा । अतिशयितासीत् ॥ कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः ॥ सत्त्वेषु जन्तुषु मध्ये ॥ यतश्च निर्धारणमिति सप्तमी ॥ अधिकः प्रबलो व्याघ्रादिरूनं दुर्बलं हरिणादिकं न बबाधे ॥

॥ १५ ॥ संचारपूतानीति । पल्लवस्य रागो वर्णः पल्लवरागः ॥ रागोनुरक्तौ मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिष्विति शाश्वतः ॥ स इव ताम्रा पल्लवरागताम्रा पतंगस्य सूर्यस्य प्रभा कान्तिः ॥ पतंगः पक्षिसूर्ययोरिति शाश्वतः ॥ मुनेर्धेनुश्च । दिगन्तराणि दिशामवकाशान् ॥ अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये इत्यमरः ॥ संचारेण पूतानि शुद्धानि कृत्वा दिनान्ते सायंकाले निलयायास्तमयाय । धेनुपक्ष आलयाय च । गन्तुं प्रचक्रमे ॥

तां देवतापित्रतिथिक्रियार्थाम्
अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः ।
बभौ च सा तेन सतां मतेन
श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना ॥ १६ ॥

स पल्वलोत्तीर्णवराहयूथा-
न्यावासवृक्षोन्मुखबर्हिणानि ।
ययौ मृगाध्यासितशाद्वलानि
श्यामायमानानि वनानि पश्यन् ॥ १७ ॥

॥ १६ ॥ तामिति । मध्यमलोकपालो भूपालः । देवतापित्रतिथीनां क्रिया यागश्राद्धदानानि ता एवार्थः प्रयोजनं यस्यास्ताम् । तां धेनुमन्वगनुपदं ययौ ॥ अन्वगन्वक्षमनुगेनुपदं क्लीबमव्ययमित्यमरः ॥ सतां मतेन सद्भिर्मान्येन ॥ मतिबुद्धीत्यादिना वर्तमाने क्तः । क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी ॥ तेन राज्ञोपपन्ना युक्ता सा धेनुः । सतां मतेन विधिनानुष्ठानेनोपपन्ना युक्ता । साक्षात्प्रत्यक्षा । श्रद्धास्तिक्यबुद्धिरिव । बभौ ॥

॥ १७ ॥ स इति । स राजा । पल्वलेभ्योल्पजलाशयेभ्य उत्तीर्णानि निर्गतानि वराहाणां यूथानि कुलानि येषु तानि । बर्हाण्येषां सन्तीति बर्हिणा मयूराः ॥ मयूरो बर्हिणो बर्हीत्यमरः ॥ फलबर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यः ॥ आवासवृक्षाणामुन्मुखा बर्हिणा येषु तानि । श्यामायमानानि वराहबर्हिणादिमलिनिम्नाश्यामानि श्यामानि भवन्तीति श्यामायमानानि ॥ लोहितादिडाज्भ्यः क्यषिति क्यष्प्रत्ययः । वा क्यष इत्यात्मनेपदे शानच् ॥ मृगैरध्यासिता अधिष्ठिताः शाद्वला येषु तानि ॥ शादाः शष्पाण्येषु देशेषु सन्तीति शाद्वलाः शष्पश्यामदेशाः ॥ शाद्वलः शादहरित इत्यमरः । शादः कर्दमशष्पयोरिति विश्वः ॥ नडशादाड्ड्वलजिति ड्वलच्प्रत्ययः ॥ वनानि पश्यन्ययौ ॥

आपीनभारोद्वहनप्रयत्नाद्
गृष्टिर्गुरुत्वाद्वपुषो नरेन्द्रः ।
उभावलंचक्रतुरञ्चिताभ्यां
तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम् ॥ १८ ॥

वशिष्ठधेनोरनुयायिनं तम्
आवर्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिर्
उपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ॥ १९ ॥

पुरस्कृता वर्त्मनि पार्थिवेन
प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या ।

॥ १८ ॥ आपीनेति । गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौः ॥ गृष्टिः सकृत्प्रसूता गौरिति हलायुधः ॥ नरेन्द्रश्च । उभौ यथाक्रमम् । आपीनमूधः ॥ ऊधस्तु क्लीबमापीनमित्यमरः ॥ आपीनभारोद्वहने प्रयत्नात्प्रयासात् । वपुषो गुरुत्वादाधिक्याच्च । अञ्चिताभ्यां चारुभ्यां गताभ्यां गमनाभ्यां तपोवनादावृत्तेः पन्थानं तपोवनावृत्तिपथम् ॥ ऋक्पूरित्यादिना समासान्तोप्रत्ययः ॥ अलंचक्रतुर्भूषितवन्तौ ॥

॥ १९ ॥ वशिष्ठेति । वशिष्ठधेनोरनुयायिनमनुचरं वनान्तादावर्तमानं प्रत्यागतं तं दिलीपं वनिता सुदक्षिणा निमेषेणालसा मन्दा पक्ष्मणां पङ्क्तिर्यस्याः सा । अनिमेषा सतीत्यर्थः । लोचनाभ्याम् । करणाभ्याम् । उपोषिताभ्यामिव । उपवासो भोजननिवृत्तिः । तद्वद्भ्यामिव ॥ वसतेः कर्तरि क्तः ॥ पपौ ॥ यथोपोषितोतितृष्णया जलमधिकं पिबति तद्वदतितृष्णयाधिकं व्यलोकयदित्यर्थः ॥

॥ २० ॥ पुरस्कृतेति । वर्त्मनि पार्थिवेन पृथिव्या ईश्वरेण ॥ तस्येश्वर इत्यञ्प्रत्ययः ॥ पुरस्कृताग्रतः कृता । धर्मस्य पत्नी धर्मपत्नी । धर्मार्थपत्नी-

तदन्तरे सा विरराजधेनुर्
दिनक्षपामध्यगतेव संध्या ॥ २० ॥
प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीं तां
सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ।
प्रणम्य चानर्च विशालमस्याः
शृङ्गान्तरं द्वारमिवार्थसिद्धेः ॥ २१ ॥
वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्यां
प्रत्यग्रहीत्सेति ननन्दतुस्तौ ।
भक्त्योपपन्नेषु हि तद्विधानां
प्रसादचिह्नानि पुरःफलानि ॥ २२ ॥

त्यर्थः ॥ अश्ववासादिवत्तादर्थ्ये षष्ठीसमासः ॥ पार्थिवस्य धर्मपत्न्या प्रत्युद्गता सा धेनुस्तदन्तरे तयोर्दंपत्योर्मध्ये । दिनक्षपयोर्दिनरात्र्योर्मध्यगता संध्येव । रराज ॥

॥२१॥ प्रदक्षिणीकृत्येति । अक्षतानां पात्रेण सह वर्तेते इति साक्षतपात्रौ हस्तौ यस्याः सा सुदक्षिणा पयस्विनीं प्रशस्तक्षीरां तां धेनुं प्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य च । अस्या धेन्वा विशालं शृङ्गान्तरं शृङ्गमध्यम् । अर्थसिद्धेः कार्यसिद्धेर्द्वारं प्रवेशमार्गमिव । आनर्चार्चयामास । अर्चतेर्भौवादिकाल्लिट् ॥

॥२२॥ वत्सोत्सुकेति । सा धेनुर्वत्सोत्सुकापि वत्स उत्कण्ठितापि स्तिमिता निश्चला सती सपर्यां पूजां प्रत्यग्रहीदिति हेतोस्तौ दंपती ननन्दतुः ॥ पूजास्वीकारस्यानन्दहेतुत्वमाह । भक्त्येति । पूज्येष्वनुरागो भक्तिः । तयोपपन्नेषु युक्तेषु विषये तद्विधानाम् । तस्या धेन्वा विधेव विधा प्रकारो येषां तेषाम् ॥ महतामित्यर्थः । प्रसादस्य चिह्नानि लिङ्गानि पूजास्वीकारादीनि पुरःफलानि । पुरोगतानि प्रत्यासन्नानि फलानि येषां तानि हि ॥ अविलम्बितफलसूचकलिङ्गदर्शनादानन्दो युज्यत इत्यर्थः ॥

गुरोः सदारस्य निपीड्य पादौ
समाप्य सांध्यं च विधिं दिलीपः ।
दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीं
भेजे भुजोच्छिन्नरिपुर्निषण्णाम् ॥ २३ ॥

तामन्तिकन्यस्तबलिप्रदीपाम्
अन्वास्य गोप्ता गृहिणीसहायः ।
क्रमेण सुप्तामनु संविवेश
सुप्तोत्थितां प्रातरनूदतिष्ठत् ॥ २४ ॥

इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं
समं महिष्या महनीयकीर्तेः ।
सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य
दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥ २५ ॥

॥ २३ ॥ गुरोरिति । भुजोच्छिन्नरिपुर्दिलीपः सदारस्य दारैररुंधत्या सह वर्तमानस्य गुरोः । उभयोरपीत्यर्थः पादौ निपीड्याभिवन्द्य । सांध्यं संध्यायां विहितं विधिमनुष्ठानं च समाप्य । दोहावसाने निषण्णामासीनां दोग्ध्रीमेव दोहनशीलामेव ॥ तृन्निति तृन्प्रत्ययः ॥ पुनर्भेजे सेवितवान् ॥ दोग्ध्रीमिति निरुपपदप्रयोगात्कामधेनुत्वं गम्यते ॥

॥ २४ ॥ तामिति । गोप्ता रक्षको गृहिणीसहायः पत्नीद्वितीयः सन् । उभावपीत्यर्थः । अन्तिके न्यस्ता बलयः प्रदीपाश्च यस्यास्तां तथोक्तां तां पूर्वोक्तां निषण्णां धेनुमन्वास्यानूपविश्य क्रमेण सुप्तामन्वनन्तरं संविवेश सुष्वाप ॥ प्रातः सुप्तोत्थितामनूदतिष्ठदुत्थितवान् ॥ अत्रानुशब्देन धेनुराजव्यापारयोः पौर्वापर्यमुच्यते । क्रमशब्देन धेनुव्यापाराणामेव । इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ कर्मप्रवचनीययुक्त इति द्वितीया ॥

॥ २५ ॥ इत्थमिति । इत्थमनेन प्रकारेण प्रजार्थं संतानाय महिष्या

अन्येद्युरात्मानुचरस्य भावं
जिज्ञासमाना मुनिहोमधेनुः ।
गङ्गाप्रपातान्तनिरूढशष्पं
गौरीगुरोर्गह्वरमाविवेश ॥ २६ ॥
सा दुष्प्रधर्षा मनसापि हिंस्रैर्
इत्यद्रिशोभाप्रहितेक्षणेन ।
अलक्षिताभ्युत्पतनो नृपेण
प्रसह्य सिंहः किल तां चकर्ष ॥ २७ ॥

सममभिषिक्तपत्न्या सह ॥ कृताभिषेका महिषीत्यमरः ॥ व्रतं धारयतः । महनीया पूज्या कीर्तिर्यस्य तस्य । दीनानामुद्धरणं दैन्यविमोचनम् । तत्रोचितस्य परिचितस्य तस्य नृपस्य । त्रयो गुणा आवृत्तयो येषां तानि त्रिगुणानि त्रिरावृत्तानि सप्त दिनान्येकविंशतिदिनानि व्यतीयुः ॥

॥ २६ ॥ अन्येद्युरिति । अन्येद्युरन्यस्मिन्दिने द्वाविंशे दिने ॥ सद्यः परुत्परारीत्यादिना निपातनादव्ययम् ॥ मुनिहोमधेनुः । आत्मानुचरस्य भावमभिप्रायं दृढभक्तित्वम् ॥ भावोभिप्राय आशय इति यादवः ॥ जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन इत्यात्मनेपदे शानच् ॥ प्रपतत्यस्मिन्निति प्रपातः पतनप्रदेशः । गङ्गायाः प्रपातस्तस्यान्ते समीपे निरूढानि जातानि शष्पाणि बालतृणानि यस्मिंस्तत् ॥ शष्पं बालतृणं घास इत्यमरः ॥ गौरीगुरोः पार्वतीपितुर्गह्वरं गुहामाविवेश ॥

॥ २७ ॥ सेति । सा धेनुर्हिंस्रैर्व्याघ्रादिभिर्मनसापि दुष्प्रधर्षा दुर्धर्षेति हेतोरद्रिशोभायां प्रहितेक्षणेन दत्तदृष्टिना नृपेणालक्षितमभ्युत्पतनमाभिमुख्येनोत्पतनं यस्य स सिंहस्तां धेनुं प्रसह्य हठात् ॥ प्रसह्य तु हठार्थकमित्यमरः ॥ चकर्ष ॥ किलेत्यलीके ॥

तदीयमाक्रन्दितमार्तसाधोर्
गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम् ।
रश्मिष्विवादाय नगेन्द्रसक्तां
निवर्तयामास नृपस्य दृष्टिम् ॥ २८ ॥

स पाटलायां गवि तस्थिवांसं
धनुर्धरः केसरिणं ददर्श ।
अधित्यकायामिव धातुमय्यां
लोध्रद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम् ॥ २९ ॥

ततो मृगेन्द्रस्य मृगेन्द्रगामी
वधाय वध्यस्य शरं शरण्यः ।
जाताभिषङ्गो नृपतिर्निषङ्गाद्
उद्धर्तुमैच्छत्प्रसभोद्धृतारिः ॥ ३० ॥

॥२८॥ तदीयमिति । गुहानिबद्धेन प्रतिशब्देन प्रतिध्वनिना दीर्घम् । तस्या इदं तदीयम् । आक्रन्दितमार्तघोषणम् । आर्तेष्वापन्नेषु साधोर्हितकारिणो नृपस्य नगेन्द्रसक्तां दृष्टिम् । रश्मिषु प्रग्रहेषु ॥ किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्यमरः ॥ आदायेव गृहीत्वेव । निवर्तयामास ॥

॥ २९ ॥ स इति । धनुर्धरः स नृपः पाटलायां गवि तस्थिवांसं स्थितम् ॥ क्वसुश्चेति क्वसुप्रत्ययः ॥ केसरिणं सिंहम् । सानुमतोऽद्रेः । धातोर्गैरिकस्य विकारो धातुमयी । तस्यामधित्यकायामूर्ध्वभूमौ ॥ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः ॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोरिति त्यकन्प्रत्ययः ॥ प्रफुल्लो विकसितस्तम् ॥ फुल्ल विकसन इति धातोः पचाद्यच् ॥ लोध्राख्यं द्रुममिव । ददर्श ॥ प्रफुल्तमिति तकारपाठे ञिफला विशरण इति धातोः कर्तरि क्तः । उत्परस्यात इत्युकारादेशः ॥

॥ ३० ॥ तत इति । ततः सिंहदर्शनानन्तरं मृगेन्द्रगामी सिंहगामी ।

वामेतरस्तस्य करः प्रहर्तुर्
नखप्रभाभूषितकङ्कपत्रे ।
सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव
चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ॥ ३१ ॥
बाहुप्रतिष्टम्भविवृद्धमन्युर्
अभ्यर्णमागस्कृतमस्पृशद्भिः ।
राजा स्वतेजोभिरदह्यतान्तर्
भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः ॥ ३२ ॥

शरणं रक्षणम् ॥ शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः । शरणं रक्षणे गृह इति यादवः ॥ शरणे साधुः शरण्यः ॥ तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः ॥ प्रसभेन बलात्कारेणोद्धृता अरयो येन स नृपती राजा जाताभिषङ्गो जातपराभवः सन् ॥ अभिषङ्गः पराभव इत्यमरः ॥ वध्यस्य वधार्हस्य ॥ दण्डादिभ्यो य इति यप्रत्ययः ॥ मृगेन्द्रस्य वधाय निषङ्गात्तूणीरात् ॥ तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयो-रित्यमरः ॥ शरमुद्धर्तुमैच्छत् ॥

॥ ३१ ॥ वामेति । प्रहर्तुस्तस्य वामेतरो दक्षिणः करः । नखप्रभा-भिर्भूषितानि छुरितानि कङ्कस्य पक्षिविशेषस्य पत्राणि यस्य तस्मिन् ॥ कङ्कः पक्षिविशेषे स्याद्गुप्ताकारे युधिष्ठिर इति विश्वः । कङ्कस्तु कर्कट इति यादवः ॥ सायकस्य पुङ्ख एव कर्तर्याख्ये मूलप्रदेशे ॥ कर्तरी पुङ्ख इति यादवः ॥ सक्ताङ्गुलिः सन् । चित्रार्पितारम्भश्चित्रलिखितशरोद्धरणोद्यो-ग इव । अवतस्थे ॥

॥ ३२ ॥ बाह्विति । बाह्वोः प्रतिष्टम्भेन प्रतिबन्धेन ॥ प्रतिबन्धः प्रति-ष्टम्भ इत्यमरः ॥ विवृद्धमन्युः प्रवृद्धरोषो राजा । मन्त्रौषधिभ्यां रुद्धवीर्यः प्र-तिबद्धशक्तिर्भोगी सर्प इव ॥ भोगी राजभुजंगयोरिति शाश्वतः ॥ अभ्यर्णम-न्तिकम् ॥ उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययमित्यमरः ॥ आगस्कृ-

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्
मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ
सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ॥ ३३ ॥

अलं महीपाल तव श्रमेण
प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।
न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः
शिलोच्चये मूर्छति मारुतस्य ॥ ३४ ॥

तमपराधकारिणमस्पृशद्भिः स्वतेजोभिरन्तरदह्यत ॥ अधिक्षेपाद्यसहनं तेजः प्राणात्ययेष्वपीति यादवः ॥

॥ ३३ ॥ **तमिति** । निगृहीता पीडिता धेनुर्येन स सिंहः । आर्याणां सतां गृह्यं पक्ष्यम् ॥ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु चेति क्यप् ॥ मनुवंशस्य केतुं चिह्नं केतुर्ध्वजावर्तकम् । सिंह इवोरुसत्त्वो महाबलस्तम् । आत्मनो वृत्तौ बाहुस्तम्भरूपे व्यापारे भूतपूर्वत्वाद्विस्मितम् । कर्तरि क्तः । तं दिलीपं मनुष्यवाचा । करणेन । पुनर्विस्मापयन्विस्मयमाश्चर्यं प्रापयन्निजगाद ॥ स्मिङ्ईषद्धसन इति धातोर्णिचि वृद्धावायादेशे शतृप्रत्यये च सति विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् ॥ विस्मापयन्निति पाठे पुगागममात्रं वक्तव्यम् । तच्च नित्यं स्मयतेरिति हेतुभयविवक्षायामेवेति भीस्म्योर्हेतुभय इत्यात्मनेपदे विस्मापयमान इति स्यात् । तस्मान्मनुष्यवाचा विस्माययन्निति रूपं सिद्धम् । करणविवक्षायां न कश्चिद्दोषः ॥

॥ ३४ ॥ **अलमिति** । हे महीपाल तव श्रमेणालम् । साध्याभावाच्छ्रमो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ अत्र गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया श्रमस्य करणत्वात्तृतीया ॥ उक्तं च न्यासोद्द्योते । न केवलं श्रूयमाणैव क्रिया निमित्तं करणभावस्य । अपि तर्हि गम्यमानापीति ॥ अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारण-

कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः
पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् ।
अवेहि मां किंकरमष्टमूर्तेः
कुम्भोदरं नाम निकुम्भमित्रम् ॥ ३५ ॥
अमुं पुरः पश्यसि देवदारुं
पुत्रीकृतोसौ वृषभध्वजेन ।
यो हेमकुम्भस्तननिःसृतानां
स्कन्दस्य मातुः पयसां रसज्ञः ॥ ३६ ॥

वाचकमित्यमरः ॥ इतोस्मिन्मयि ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ प्रयुक्तमप्यस्त्रं वृथा स्यात् ॥ तथाहि । पादपोन्मूलने शक्तिर्यस्य तत्तथोक्तं मारुतस्य रंहो वेगः शिलोच्चये पर्वते न मूर्छति न प्रसरति ॥

॥ ३५ ॥ कैलासेति । कैलास इव गौरं शुभ्रम् ॥ चामीकरं च शुभ्रं च गौरमाहुर्मनीषिण इति शाश्वतः ॥ वृषं वृषभमारुरुक्षोरारोढुमिच्छोः । स्वस्योपरि पदं निक्षिप्य वृषमारोहतीत्यर्थः । अष्टौ मूर्तयो यस्य स तस्याष्टमूर्तेः शिवस्य पादार्पणं पादन्यासस्तदेवानुग्रहः प्रसादस्तेन पूतं पृष्ठं यस्य तं तथोक्तं निकुम्भमित्रं कुम्भोदरं नाम किंकरं मामवेहि विद्धि ॥ पृथिवी सलिलं तेजो वायुराकाशमेव च । सूर्याचन्द्रमसौ सोमयाजी चेत्यष्ट मूर्तय इति यादवः ॥

॥ ३६ ॥ अमुमिति । पुरोग्रतोमुं देवदारुं पश्यसि । इति काकुः ॥ असौ देवदारुः । वृषभो ध्वजे यस्य तेन शिवेन पुत्रीकृतः पुत्रत्वेन स्वीकृतः ॥ अभूततद्भावे च्विः ॥ यो देवदारुः स्कन्दस्य मातुर्गौर्या हेम्नः कुम्भ एव स्तनः । तस्मान्निःसृतानां पयसामम्बूनां रसज्ञः स्वादज्ञः ॥ स्कन्दपक्षे हेमकुम्भ इव स्तन इति विग्रहः । पयसां क्षीराणाम् ॥ पयः क्षीरं पयोम्बु चेत्यमरः ॥ स्कन्दसमानप्रेमास्पदमिति भावः ॥

कण्डूयमानेन कटं कदाचिद्
वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य ।
अथैनमद्रेस्तनया शुशोच
सेनान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः ॥ ३७ ॥
तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां
त्रासार्थमस्मिन्नहमद्रिकुक्षौ ।
व्यापारितः शूलभृता विधाय
सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्ति ॥ ३८ ॥
तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै
प्रदिष्टकाला परमेश्वरेण ।
उपस्थिता शोणितपारणा मे
सुरद्विषश्चान्द्रमसी सुधेव ॥ ३९ ॥

॥ ३७ ॥ कण्डूयमानेनेति । कदाचित्कटं कपोलं कण्डूयमानेन कर्षता ॥ कण्ड्वादिभ्यो यगिति यक् । ततः शानच् ॥ वन्यद्विपेनास्य देवदारोस्त्वगुन्मथिता ॥ अथाद्रेस्तनया गौरी । असुरास्त्रैरालीढं क्षतम् । सेनां नयतीति सेनानीः स्कन्दः ॥ पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरित्यमरः ॥ सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् । तमिव । एनं देवदारुं शुशोच ॥

॥३८॥ तदेति । तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तथा तदाप्रभृत्येव वनद्विपानां त्रासार्थं भयार्थं शूलभृता शिवेन । अङ्कं समीपमागताः प्राप्ताः सत्त्वाः प्राणिनो वृत्तिर्यस्मिंस्तत् ॥ अङ्कः समीप उत्सङ्गे चिह्ने स्थानापराधयोरिति केशवः ॥ सिंहत्वं विधाय । अस्मिन्नद्रिकुक्षौ गुहायामहं व्यापारितो नियुक्तः ॥

॥ ३९ ॥ तस्येति । परमेश्वरेण प्रदिष्टो निर्दिष्टः कालो भोजनवेला यस्याः सोपस्थिता प्राप्तैषा गोरूपा शोणितपारणा रुधिरस्य व्रतान्तभोजनम् ।

स त्वं निवर्तस्व विहाय लज्जां
गुरोर्भवान्दर्शितशिष्यभक्तिः ।
शस्त्रेण रक्ष्यं यदशक्यरक्षं
न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति ॥ ४० ॥

इति प्रगल्भं पुरुषाधिराजो
मृगाधिराजस्य वचो निशम्य ।
प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावाद्
आत्मन्यवज्ञां शिथिलीचकार ॥ ४१ ॥

सुरद्विषो राहोः । चन्द्रमस इयं चान्द्रमसी सुधेव । क्षुधितस्य बुभुक्षितस्य तस्याङ्कागतसत्त्ववृत्तेर्मे मम सिंहस्य तृप्त्या अलं पर्याप्ता ॥ नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ॥

॥ ४० ॥ स इति । स एवमुपायशून्यस्त्वं लज्जां विहाय निवर्तस्व । भवांस्त्वं गुरोर्दर्शिता प्रकाशिता । शिष्यस्य कर्तव्या भक्तिर्येन स तथोक्तोऽस्ति॥ ननु गुरुधनं विनाश्य कथं तत्समीपं गच्छेयमत आह। शस्त्रेणेति । यद्रक्ष्यं धनं शस्त्रेणायुधेन ॥ शस्त्रमायुधलोहयोरित्यमरः ॥ अशक्या रक्षा यस्य तदशक्यरक्षम् । रक्षितुमशक्यमित्यर्थः । तद्रक्ष्यं नष्टमपि शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति ॥ अशक्यार्थेष्वप्रतिविधानं न दोषायेति भावः ॥

॥ ४१ ॥ इतीति । पुरुषाणामधिराजो नृप इति प्रगल्भं मृगाधिराजस्य वचो निशम्य श्रुत्वा गिरिशस्येश्वरस्य प्रभावात्प्रत्याहतास्त्रः कुण्ठितास्त्रः सन्नात्मनि विषयेवज्ञामपमानं शिथिलीचकार । तत्याजेत्यर्थः । अवज्ञातोऽहमिति निर्वेदं न प्रापेत्यर्थः ॥ समानेषु हि क्षत्रियाणामभिमानः । न सर्वेश्वरं प्रतीति भावः ॥

प्रत्यब्रवीच्चैनमिषुप्रयोगे
तत्पूर्वसङ्गे वितथप्रयत्नः ।
जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षितेन
वज्रं मुमुक्षन्निव वज्रपाणिः ॥ ४२ ॥

संरुद्धचेष्टस्य मृगेन्द्र कामं
हास्यं वचस्तद्यदहं विवक्षुः ।
अन्तर्गतं प्राणभृतां हि वेद
सर्वं भवान्भावमतोऽभिधास्ये ॥ ४३ ॥

॥ ४२ ॥ प्रतीति । स एव पूर्वः प्रथमः सङ्गः प्रतिबन्धो यस्य तस्मिंस्तत्पूर्वसङ्ग इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नो विफलप्रयासः । अत एव वज्रं कुलिशं मुमुक्षन्मोक्तुमिच्छन् । अम्बकं लोचनम् ॥ दृग्दृष्टिनेत्रलोचनचक्षुर्नयनाम्बकेक्षणाक्षीणीति हलायुधः ॥ त्रीण्यम्बकानि यस्य स त्र्यम्बको हरः । तस्य वीक्षितेन वीक्षणेन जडीकृतो निष्पन्दीकृतः वज्रं पाणौ यस्य स वज्रपाणिरिन्द्रः ॥ प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यमिति पाणेः सप्तम्यन्तस्योत्तरनिपातः ॥ स इव स्थितो नृप एनं सिंहं प्रत्यब्रवीत् ॥ बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत्प्रभुरिति महाभारते ॥

॥ ४३ ॥ संरुद्धेति । हे मृगेन्द्र संरुद्धचेष्टस्य प्रतिबद्धव्यापारस्य मम तद्वचो वाक्यं कामं हास्यं परिहसनीयम् । यद्वचः स त्वं मदीयेनेत्यादिकमहं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुरस्मि । तर्हि तूष्णीं स्थीयतामित्याशङ्क्येश्वरकिंकरत्वात्सर्वज्ञं त्वां प्रति न हास्यमित्याह । अन्तरिति । हि यतो भवान्प्राणभृतामन्तर्गतं हृद्गतं वाग्वृत्त्या बहिरप्रकाशितमेव सर्वं भावं वेद वेत्ति ॥ विदो लटो वेति णलादेशः ॥ अतोऽहमभिधास्ये वक्ष्यामि ॥ वच इति प्रकृतं कर्म संबध्यते ॥ अन्ये त्वीदृग्वचनमाकर्ण्यासंभावितार्थमेतदित्युपहसन्ति । अतस्तु मौनमेव भूषणम् । त्वं तु वाङ्मनसयोरेकविध एवायमिति जानासि । अतोऽभिधास्ये यद्वचोऽहं विवक्षुरित्यर्थः ॥

मान्यः स मे स्थावरजंगमानां
सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः ।
गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेर्
नश्यत्पुरस्तादनुपेक्षणीयम् ॥ ४४ ॥

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं
देहेन निर्वर्तयितुं प्रसीद ।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा
विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥ ४५ ॥

अथान्धकारं गिरिगह्वराणां
दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती
किंचिद्विहस्यार्थपतिं बभाषे ॥ ४६ ॥

॥ ४४ ॥ मान्य इति । प्रत्यवहारः प्रलयः । स्थावराणां तरुशैलादीनां जंगमानां मनुष्यादीनां सर्गस्थितिप्रत्यवहारेषु हेतुः स ईश्वरो मे मम मान्यः पूज्यः । अलङ्घ्यशासन इत्यर्थः । शासनं च सिंहत्वमङ्कागतसत्त्ववृत्तीत्युक्तरूपम् ॥ तर्हि विसृज्य गम्यताम् । नेत्याह । गुरोरपीति । पुरस्तादग्रे नश्यदिदमाहिताग्नेर्गुरोर्धनमपि गोरूपमनुपेक्षणीयम् ॥ आहिताग्नेरिति विशेषणेनानुपेक्षाकारणं हविःसाधनत्वं सूचयति ॥

॥ ४५ ॥ स इति । सोऽङ्कागतसत्त्ववृत्तिस्त्वं मदीयेन देहेन शरीरस्य वृत्तिं जीवनं निर्वर्तयितुं संपादयितुं प्रसीद ॥ दिनावसान उत्सुको माता ममागमिष्यतीत्युत्कण्ठितो बालवत्सो यस्याः सा महर्षेरियं धेनुर्विसृज्यताम् ॥

॥ ४६ ॥ अथेति । अथ भूतेश्वरस्य पार्श्ववर्त्यनुचरः स सिंहो गिरेर्गह्वराणां गुहानाम् ॥ देवखातबिले गुहा गह्वरमित्यमरः ॥ अन्धकारं

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥ ४७ ॥

भूतानुकम्पा तव चेदियं गौर्
एका भवेत्स्वस्तिमती त्वदन्ते ।
जीवन्पुनः शश्वदुपप्लवेभ्यः
प्रजाः प्रजानाथ पितेव पासि ॥ ४८ ॥

ध्वान्तं दंष्ट्रामयूखैः शकलानि खण्डानि कुर्वन् । निरस्यन्नित्यर्थः । किंचिद्विहस्यार्थपतिं नृपं भूयो बभाषे ॥ हासकारणमल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छंन्निति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ॥

॥ ४७ ॥ एकेति । एकातपत्रमेकच्छत्त्रं जगतः प्रभुत्वं स्वामित्वम् । नवं वयो यौवनम् । इदं कान्तं रम्यं वपुश्च । इत्येवं बहु । अल्पस्य हेतोरल्पेन कारणेन । अल्पफलायेत्यर्थः ॥ षष्ठी हेतुप्रयोग इति षष्ठी ॥ हातुं त्यक्तुमिच्छंस्त्वं मे मम । विचारे कार्याकार्यविमर्शे मूढो मूर्खः । प्रतिभासि ॥

॥ ४८ ॥ भूतेति । तव भूतेष्वनुकम्पा दया चेत् ॥ कृपा दयानुकम्पा स्यादित्यमरः ॥ कृपैव वर्तते चेदित्यर्थः । तर्हि त्वदन्ते तव नाशे सतीयमेका गौः । स्वस्ति क्षेममस्या अस्तीति स्वस्तिमती । भवेत् । जीवेदित्यर्थः ॥ स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादावित्यमरः ॥ हे प्रजानाथ जीवन्पुनः पितेव प्रजा उपप्लवेभ्यो विपद्भ्यः शश्वत्सदा ॥ पुनः सदार्थयोः शश्वदित्यमरः ॥ पासि रक्षसि । स्वप्राणव्ययेनैकधेनुरक्षणाद्वरं जीवितेनैव शश्वदाखिलजगत्त्राणमित्यर्थः ॥

अथैकधेनोरपराधचण्डाद्
गुरोः कृशानुप्रतिमाद्बिभेषि ।
शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुं
गाः कोटिशः स्पर्शयता घटोध्नीः ॥ ४९ ॥

तद्रक्ष कल्याणपरंपराणां
भोक्तारमूर्जस्वलमात्मदेहम् ।
महीतलस्पर्शनमात्रभिन्नम्
ऋद्धं हि राज्यं पदमैन्द्रमाहुः ॥ ५० ॥

॥ ४९ ॥ न धर्मलोपादियं प्रवृत्तिः किंतु गुरुभयादित्यत आह । **अथेति** । अथेति पक्षांतरे । अथवा । एकैव धेनुर्यस्य तस्मात् । अयं कोपकारणोपन्यास इति विज्ञेयम् । अत एवापराधे गवोपेक्षालक्षणे सति चण्डादतिकोपनात् ॥ चण्डस्त्वत्यन्तकोपन इत्यमरः ॥ अत एव कृशानुः प्रतिमोपमा यस्य तस्मादग्निकल्पाद्गुरोर्बिभेषि । इति काकुः ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानात्पञ्चमी ॥ अल्पवित्तस्य धनहानिरतिदुःसहेति भावः । अस्य गुरोर्मन्युः क्रोधः ॥ मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधीत्यमरः ॥ घटा इवोधांसि यासां ता घटोध्नीः ॥ ऊधसोनङित्यनङादेशः । बहुव्रीहेरूधसो ङीषिति ङीष् ॥ कोटिशो गाः स्पर्शयता प्रतिपादयता ॥ विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनमित्यमरः ॥ भवता विनेतुमपनेतुं शक्यः ॥

॥ ५० ॥ तदिति । तत्तस्मात्कारणात्कल्याणपरंपराणां भोक्तारम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ ऊर्जो बलमस्यास्तीत्यूर्जस्वलम् ॥ ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना वलच्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ आत्मदेहं रक्ष ॥ ननु गामुपेक्ष्यात्मदेहरक्षणे स्वर्गहानिः स्यात् । नेत्याह । महीतलेति । ऋद्धं समृद्धं राज्यं महीतलस्पर्शनमात्रेण भूतलसंबन्धमात्रेण भिन्नमैन्द्रमिन्द्रसंबन्धि पदं स्थानमाहुः ॥ स्वर्गान्न भिद्यत इत्यर्थः ॥

एतावदुक्त्वा विरते मृगेन्द्रे
प्रतिस्वनेनास्य गुहागतेन ।
शिलोच्चयोपि क्षितिपालमुच्चैः
प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव ॥ ५१ ॥

निशम्य देवानुचरस्य वाचं
मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच ।
धेन्वा तदध्यासितकातराक्ष्या
निरीक्ष्यमाणः सुतरां दयालुः ॥ ५२ ॥

॥५१॥ एतावदिति । मृगेन्द्र एतावदुक्त्वा विरते सति गुहागतेनास्य सिंहस्य प्रतिस्वनेन शिलोच्चयः शैलोपि प्रीत्या तमेवार्थं क्षितिपालमुच्चैरभाषतेव । इत्युत्प्रेक्षा ॥ भाषिरयं ब्रुविसमानार्थत्वात् द्विकर्मकः । ब्रुविस्तु द्विकर्मकेषु पठितः । तदुक्तम् । दुह्याचिरुधिप्रछिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविनेति ॥

॥ ५२ ॥ निशम्येति । देवानुचरस्येश्वरकिंकरस्य सिंहस्य वाचं निशम्य मनुष्यदेवो राजा पुनरप्युवाच । किंभूतः सन् । तेन सिंहेन यदध्यासितं व्याक्रमणम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ तेन कातरे अक्षिणी यस्यास्तया ॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षजिति षच् । षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् ॥ किं वा वक्ष्यतीति भीत्यैवं स्थितयेत्यर्थः । धेन्वा निरीक्ष्यमाणः । अत एव सुतरां दयालुः सन् ॥ सुतरामित्यत्र द्विवचनविभज्येत्यादिना सुशब्दात्तरप् । किमेत्तिङव्ययेत्यादिनाम्प्रत्ययः । तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञा ॥

क्षतात्किल त्रायत इत्युदग्रः
क्षत्त्रस्य शब्दो भुवनेषु रूढः ।
राज्येन किं तद्विपरीतवृत्तेः
प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा ॥ ५३ ॥

कथं नु शक्योनुनयो महर्षेर्
विश्राणनाच्चान्यपयस्विनीनाम् ।
इमामनूनां सुरभेरवेहि
रुद्रौजसा तु प्रहृतं त्वयास्याम् ॥ ५४ ॥

॥ ५३ ॥ किमुवाचेत्याह । क्षतादिति । क्षणु हिंसायामिति धातोः संपदादित्वात्क्विप् । गमादीनामिति वक्तव्यादनुनासिकलोपे तुगागमे च क्षदिति रूपं सिद्धम् । क्षतो नाशात्त्रायत इति क्षत्त्रः । सुपीति योगविभागात्कः। तामेतां व्युत्पत्तिं कविरर्थतोनुक्रामति क्षतादित्यादिना ॥ उदग्र उन्नतः क्षत्त्रस्य क्षत्त्रवर्णस्य शब्दो वाचकः । क्षत्त्रशब्द इत्यर्थः । क्षतात्त्रायत इति व्युत्पत्त्या भुवनेषु रूढः किल प्रसिद्धः खलु । नाश्वकर्णादिवत्केवलरूढः किं तु पङ्कजादिवद्योगरूढ इत्यर्थः ॥ ततः किमित्यत आह । तस्य क्षत्त्रशब्दस्य विपरीतवृत्तेर्विरुद्धव्यापारस्य क्षतस्त्राणमकुर्वतः पुंसो राज्येन किम् । उपक्रोशमलीमसैर्निन्दामलिनैः ॥ उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हण इत्यमरः ॥ ज्योत्स्नातमिस्रेत्यादिना मलीमसशब्दो निपातितः ॥ तैः प्राणैर्वा किम् । निन्दितस्य सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । एतेनैकातपत्रमित्यादिना श्लोकद्वयेनोक्तं प्रत्युक्तमिति वेदितव्यम् ॥

॥५४॥ अथैकधेनोरित्यत्रोत्तरमाह॥ कथमिति । अनुनयः क्रोधापनयः। चकारो वाकारार्थः । महर्षेरनुनयो वान्यासां पयस्विनीनां दोग्ध्रीणां गवां विश्राणनाद्दानात्कथं नु शक्यः । न शक्य इत्यर्थः ॥ अत्र हेतुमाह । इमां गां सुरभेः कामधेनोः ॥ पञ्चमी विभक्त इति पञ्चमी ॥ अनूनामन्यूनामवेहि

सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण
न्याय्या मया मोचयितुं भवत्तः ।
न पारणा स्याद्विहता तवैवं
भवेदलुप्तश्च मुनेः क्रियार्थः ॥ ५५ ॥

भवानपीदं परवानवैति
महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ।
स्थातुं नियोक्तुर्न हि शक्यमग्रे
विनाश्य रक्ष्यं स्वयमक्षतेन ॥ ५६ ॥

जानीहि ॥ तर्हि कथमस्याः परिभवोभूदित्याह । रुद्रौजसेति । अस्यां गवि त्वया कर्त्रा । प्रहृतं तु प्रहारस्तु ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ रुद्रौजसेश्वरसामर्थ्येन । न तु तवेत्यर्थः ॥ सप्तम्यधिकरणे चेति सप्तमी ॥

॥ ५५ ॥ तर्हि किं चिकीर्षितमित्यत्राह । सेयमिति । सेयं गौर्मया । निष्क्रीयते प्रत्याह्रियतेनेन परगृहीतमिति निष्क्रयः प्रतिशीर्षकम् ॥ एरजित्यच्प्रत्ययः ॥ स्वदेहार्पणमेव निष्क्रयस्तेन भवत्तस्त्वत्तः ॥ पञ्चम्यास्तसिल् ॥ मोचयितुं न्याय्या न्यायादनपेता । युक्तेत्यर्थः॥ धर्मपथ्यर्थेत्यादिना यत्प्रत्ययः॥ एवं सति तव पारणा भोजनं विहता न स्यात् ॥ मुनेः क्रिया होमादिः । स एवार्थः प्रयोजनम् । स चालुप्तो भवेत् ॥ स्वप्राणव्ययेनापि स्वामिगुरुधनं संरक्ष्यमिति भावः ॥

॥ ५६ ॥ अत्र भवानेव प्रमाणमित्याह । भवानिति । परवान्स्वामिपरतन्त्रो भवानपीदं वक्ष्यमाणमवैति । भवतानुभूयत एवेत्यर्थः ॥ शेषे प्रथम इति प्रथमपुरुषः ॥ किमित्यत आह । हि यस्माद्धेतोः ॥ हि हेताववधारणे इत्यमरः ॥ तव देवदारौ विषये महान्यत्नः । महता यत्नेन रक्ष्यत इत्यर्थः ॥ इदंशब्दोक्तमर्थं दर्शयति । स्थातुमिति । रक्ष्यं वस्तु विनाश्य विनाशं गमयित्वा स्वयमक्षतेनाव्रणेन । नियुक्तेनेति शेषः । नियोक्तुः स्वामिनोग्रे स्थातुं शक्यं न हि ॥

किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोहं
यशःशरीरे भव मे दयालुः ।
एकान्तविध्वंसिषु मद्विधानां
पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु ॥ ५७ ॥
संबन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्
वृत्तः स नौ संगतयोर्वनान्ते ।
तद्भूतनाथानुग नार्हसि त्वं
संबन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥ ५८ ॥
तथेति गामुक्तवते दिलीपः
सद्यः प्रतिष्टम्भविमुक्तबाहुः ।
स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहम्
उपानयत्पिण्डमिवामिषस्य ॥ ५९ ॥

॥ ५७ ॥ सर्वथा चैतदप्रतिहार्यमित्याह । **किमिति** । किमपि किं वाहं तवाहिंस्योवध्यो मतश्चेत्तर्हि मे यश एव शरीरं तस्मिन्दयालुः कारुणिको भव ॥ ननु मुख्यमुपेक्ष्यामुख्यशरीरे कोभिनिवेशः । अत आह । एकान्तेति । मद्विधानां मादृशानां विवेकिनामेकान्तविध्वंसिष्ववश्यविनाशिषु भौतिकेषु पृथिव्यादिभूतविकारेषु पिण्डेष्वनास्था खल्वनपेक्षैव ॥ आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु कथ्यत इति विश्वः ॥

॥ ५८ ॥ सौहार्दादहमनुसरणीयोस्मीत्याह । **संबन्धमिति** । संबन्धं सख्यम् । आभाषणमालापः पूर्वं कारणं यस्य तमाहुः ॥ स्यादाभाषणमालाप इत्यमरः ॥ स तादृक्संबन्धो वनान्ते संगतयोर्नावावयोर्वृत्तो जातः । तत्ततो हे भूतनाथानुग शिवानुचर । एतेन तस्य महत्त्वं सूचयति । अत एव संबन्धिनो मित्रस्य मे प्रणयं याञ्चाम् ॥ प्रणयास्त्वमी विश्रम्भयाञ्चाप्रेमाण इत्यमरः ॥ विहन्तुं नार्हसि ॥

॥ ५९॥ **तथेति** । तथेति गामुक्तवते हरये सिंहाय ॥ कपौ सिंहे सुवर्णे

तस्मिन्क्षणे पालयितुः प्रजानाम्
उत्पश्यतः सिंहनिपातमुग्रम् ।
अवाङ्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः
पपात विद्याधरहस्तमुक्ता ॥ ६० ॥

उत्तिष्ठ वत्सेत्यमृतायमानं
वचो निशम्योत्थितमुत्थितः सन् ।
ददर्श राजा जननीमिव स्वां
गामग्रतः प्रस्रविणीं न सिंहम् ॥ ६१ ॥

तं विस्मितं धेनुरुवाच साधो
मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोसि ।
ऋषिप्रभावान्मयि नान्तकोपि
प्रभुः प्रहर्तुं किमुतान्यहिंस्राः ॥ ६२ ॥

च वर्णे विष्णौ हरिं विदुरिति शाश्वतः ॥ सद्यस्तत्क्षणे प्रतिष्टम्भान्निर्बन्धाद्विमुक्तो बाहुर्यस्य स दिलीपः । न्यस्तशस्त्रस्त्यक्तायुधः सन् । स्वदेहम् । आमिषस्य ॥ पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः ॥ पिण्डं कवलमिव । उपानयत्समर्पितवान् । एतेन निर्ममत्वमुक्तम् ॥

॥६०॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षण उग्रं सिंहनिपातमुत्पश्यत उत्प्रेक्षमाणस्य तर्कयतोवाङ्मुखस्याधोमुखस्य ॥ स्यादवाङप्यधोमुख इत्यमरः ॥ प्रजानां पालयितॄ राज्ञ उपर्युपरिष्टात् ॥ उपर्युपरिष्टादिति निपातः ॥ विद्याधराणां देवविशेषाणां हस्तैर्मुक्ता पुष्पवृष्टिः पपात ॥

॥६१॥ उत्तिष्ठेति । राजा । अमृतमिवाचरतीत्यमृतायमानम् ॥ उपमानादाचार इति क्यच् । ततः शानच् ॥ उत्थितमुत्पन्नं हे वत्स उत्तिष्ठेति वचो निशम्य श्रुत्वा । उत्थितः सन् ॥ अस्तेः शतृप्रत्ययः ॥ अग्रतोग्रे प्रस्रवः क्षीरस्रवोस्ति यस्याः सा तां प्रस्रविणीं गां स्वां जननीमिव ददर्श सिंहं न ददर्श ॥

॥६२॥ तमिति । विस्मितमाश्चर्यं गतम् ॥ कर्तरि क्तः ॥ तं दिलीपं

भक्त्या गुरौ मय्यनुकम्पया च
प्रीतास्मि ते पुत्र वरं वृणीष्व ।
न केवलानां पयसां प्रसूतिम्
अवेहि मां कामदुघां प्रसन्नाम् ॥ ६३ ॥

ततः समानीय स मानितार्थी
हस्तौ स्वहस्तार्जितवीरशब्दः ।
वंशस्य कर्तारमनन्तकीर्तिं
सुदक्षिणायां तनयं ययाचे ॥ ६४ ॥

धेनुरुवाच । किमित्यत्राह । हे साधो मया मायामुद्भाव्य कल्पयित्वा परीक्षितोसि । ऋषिप्रभावान्मय्यन्तको यमोपि प्रहर्तुं न प्रभुर्न समर्थः । अन्ये हिंस्रा घातुकाः ॥ शरारुर्घातुको हिंस्र इत्यमरः ॥ नमिकम्पीत्यादिना रप्रत्ययः ॥ किमुत सुष्ठु न प्रभव इति योज्यम् ॥ बलवत्सुष्ठु किमुत स्वत्यतीव च निर्भर इत्यमरः ॥

॥६३॥ भक्त्येति । हे पुत्र गुरौ भक्त्या । मय्यनुकम्पया च । ते तुभ्यं प्रीतास्मि ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति चतुर्थी ॥ वरं देवेभ्यो वरणीयमर्थम् ॥ देवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिय इत्यमरः ॥ वृणीष्व स्वीकुरु । तथा हि । मां केवलानां पयसां प्रसूतिं कारणं नावेहि न विद्धि किं तु प्रसन्नां माम् । कामान्दोग्धीति कामदुघा । तामवेहि ॥ दुहः कब्घश्चेति कप्प्रत्ययः ॥

॥६४॥ तत इति । ततो मानितार्थी । स्वहस्तार्जितो वीर इति शब्दो येन सः । एतेनास्य दातृत्वं दैन्यराहित्यं चोक्तम् । स राजा हस्तौ समानीय संधाय । अञ्जलिं बद्ध्वेत्यर्थः । वंशस्य कर्तारं प्रवर्तयितारम् ॥ अत एव रघुकुलमिति प्रसिद्धिः ॥ अनन्तकीर्तिं स्थिरयशसं तनयं सुदक्षिणायां ययाचे ॥

संतानकामाय तथेति कामं
राज्ञे प्रतिश्रुत्य पयस्विनी सा ।
दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयं
पुत्रोपभुङ्क्ष्वेति तमादिदेश ॥ ६५ ॥
वत्सस्य होमार्थविधेश्च शेषम्
ऋषेरनुज्ञामधिगम्य मातः ।
ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुं
षष्ठांशमुर्व्या इव रक्षितायाः ॥ ६६ ॥
इत्थं क्षितीशेन वशिष्ठधेनुर्
विज्ञापिता प्रीततरा बभूव ।
तदन्विता हैमवताच्च कुक्षेः
प्रत्याययावाश्रममश्रमेण ॥ ६७ ॥

॥६५॥ संतानेति । सा पयस्विनी गौः । संतानं कामयत इति संतानकामः ॥ कर्मण्यण् ॥ तस्मै राज्ञे तथेति । काम्यत इति कामो वरः ॥ कर्मार्थे घञ्प्रत्ययः ॥ तं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञाय हे पुत्त्र मदीयं पयः पत्त्रपुटे पत्त्रनिर्मिते पात्रे दुग्ध्वोपभुङ्क्ष्व पिबेति । उपयुङ्क्ष्वेति वा पाठः । तमादिदेशाज्ञापितवती ॥

॥६६॥ वत्सस्येति । हे मातर्वत्सस्य वत्सपीतस्य शेषम् । वत्सपीतावशिष्टमित्यर्थः । होम एवार्थः । तस्य विधिरनुष्ठानम् । तस्य च शेषम् । होमावशिष्टमित्यर्थः । तव । ऊधसि भवमूधस्यं क्षीरम् ॥ शरीरावयवाच्चेति यत्प्रत्ययः ॥ रक्षिताया उर्व्याः षष्ठांशं षष्ठभागमिव । ऋषेरनुज्ञामधिगम्य । उपभोक्तुमिच्छामि ॥

॥६७॥ इत्थमिति । इत्थं क्षितीशेन विज्ञापिता वशिष्ठस्य धेनुः प्रीततरा । पूर्वं शुश्रूषया प्रीता । संप्रत्यनया विज्ञापनया प्रीततरातिसंतुष्टा बभूव ।

तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखः प्रसादं
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियायै
शशंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥ ६८ ॥
स नन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा
सद्वत्सलो वत्सहुतावशेषम् ।
पपौ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः
शुभ्रं यशो मूर्तमिवातितृष्णः ॥ ६९ ॥
प्रातर्यथोक्तव्रतपारणान्ते
प्रास्थानिकं स्वस्त्ययनं प्रयुज्य ।
तौ दंपती स्वां प्रति राजधानीं
प्रस्थापयामास वशी वशिष्ठः ॥ ७० ॥

तदन्विता तेन दिलीपेनान्विता हैमवताद्धिमवत्संबन्धिनः कुक्षेर्गुहायाः सकाशादश्रमेणानायासेनाश्रमं प्रत्याययावागता च ॥

॥ ६८ ॥ तस्या इति । प्रसन्नेन्दुरिव मुखं यस्य स नृपाणां गुरुर्दिलीपः प्रहर्षचिह्नैर्मुखरागादिभिरनुमितमभ्यूहितं तस्या धेनोः प्रसादमनुग्रहं प्रहर्षचिह्नैरेव ज्ञातत्वात्पुनरुक्तयेव । वाचा गुरवे निवेद्य विज्ञाप्य पश्चात्प्रियायै शशंस । कथितस्यैव कथनं पुनरुक्तिः । न चेह तदस्ति । किं तु चिह्नैः कथितप्रायत्वात्पुनरुक्तयेव स्थितयेत्युत्प्रेक्षा ॥

॥ ६९ ॥ स इति । अनिन्दितात्मागर्हितस्वभावः । सत्सु वत्सलः प्रेमवान्सद्वत्सलः ॥ वत्सांसाभ्यां कामबल इति लच्प्रत्ययः ॥ वशिष्ठेन कृताभ्यनुज्ञः कृतानुमतिः सन् । वत्सस्य हुतस्य चावशेषं पीतहुतावशिष्टं नन्दिन्याः स्तन्यं क्षीरम् । शुभ्रं मूर्तं परिच्छिन्नं यश इव । अतितृष्णः सन्पपौ ॥

॥ ७० ॥ प्रातरिति । वशी वशिष्ठः प्रातः । यथोक्तस्य पूर्वोक्तस्य व्रतस्य

प्रदक्षिणीकृत्य हुतं हुताशम्
अनन्तरं भर्तुररुंधतीं च ।
धेनुं सवत्सां च नृपः प्रतस्थे
सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः ॥ ७१ ॥

श्रोत्राभिरामध्वनिना रथेन
स धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुः ।
ययावनुद्घातसुखेन मार्गं
स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन ॥ ७२ ॥

गोसेवारूपस्याङ्गभूता या पारणा तस्या अन्ते प्रास्थानिकं प्रस्थाने भवम् । तत्कालोचितमित्यर्थः ॥ कालाट्ठञिति ठञ्प्रत्ययः । यथा कथंचिद्गुणवृत्त्यापि काले वर्तमानत्वात्प्रत्यय इष्यत इति वृत्तिकारः ॥ ईयते प्राप्यतेनेनेत्ययनं स्वस्त्ययनं शुभावहमाशीर्वादं प्रयुज्य । तौ दंपती स्वां राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥

॥७१॥ प्रदक्षिणीकृत्येति । नृपो हुतं तर्पितम् । हुतमश्नातीति हुताशोऽग्निः ॥ कर्मण्यण् ॥ तं भर्तुर्मुनेरनन्तरम् । प्रदक्षिणानन्तरमित्यर्थः । अरुंधतीं च सवत्सां धेनुं च प्रदक्षिणीकृत्य । प्रगतो दक्षिणं प्रदक्षिणम् ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि चेत्यव्ययीभावः । ततश्च्विः ॥ अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं संपद्यमानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य ॥ सद्भिर्मङ्गलैः प्रदक्षिणाभिर्मङ्गलाचारैरुदग्रतरप्रभावः सन् । प्रतस्थे ॥

॥ ७२ ॥ श्रोत्रेति । धर्मपत्नीसहितः सहिष्णुर्व्रतादिदुःखसहनशीलः स नृपः श्रोत्राभिरामध्वनिना कर्णाह्लादकरस्वनेनानुद्घातः पाषाणादिप्रतिघातरहितः । अत एव सुखयतीति सुखः । तेन रथेन । स्वेन पूर्णेन सफलेन मनोरथेनेव । मार्गमध्वानं ययौ ॥ मनोरथपक्षे ध्वनिः श्रुतिः । अनुद्घातः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥

तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन
प्रजाः प्रजार्थव्रतकर्शिताङ्गम् ।
नेत्रैः पपुस्तृप्तिमनाप्नुवद्भिर्
नवोदयं नाथमिवौषधीनाम् ॥ ७३ ॥
पुरंदरश्रीः पुरमुत्पताकं
प्रविश्य पौरैरभिनन्द्यमानः ।
भुजे भुजंगेन्द्रसमानसारे
भूयः स भूमेर्धुरमाससञ्ज ॥ ७४ ॥
अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम् ।

॥ ७३ ॥ तमिति । अदर्शनेन प्रवासनिमित्तेनाहितौत्सुक्यं जनितदर्शनोत्कण्ठम् । प्रजार्थेन संतानार्थेन व्रतेन नियमेन कर्शितं कृशीकृतमङ्गं यस्य स तम् । नवोदयं नवाभ्युदयं प्रजास्तृप्तिमनाप्नुवद्भिरतिगृध्नुभिर्नेत्रैः । ओषधीनां नाथं सोममिव । तं राजानं पपुः । अत्यास्थया ददृशुरित्यर्थः ॥ चन्द्रपक्षे । अदर्शनं कलाक्षयनिमित्तम् । प्रजार्थे लोकहितार्थम् । व्रतं देवताभ्यः कलादाननियमः ॥ तं च सोमं पपुर्देवाः पर्यायेणानुपूर्वश इति व्यासः ॥ उदय आविर्भावः । अन्यत्समानम् ॥

॥ ७४ ॥ पुरंदरेति । पुरः पुरीरसुराणां दारयतीति पुरंदरः शक्रः ॥ पूःसर्वयोर्दारिसहोरिति खच्प्रत्ययः । वाचंयमपुरंदरौ चेति मुमागमो निपातितः ॥ तस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य सः । स नृपः पौरैरभिनन्द्यमानः । उत्पताकमुच्छ्रितध्वजम् ॥ पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियामित्यमरः ॥ पुरं प्रविश्य भुजंगेन्द्रेण समानसारे तुल्यबले ॥ सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिष्वित्यमरः ॥ भुजे भूयो भूमेर्धुरमाससञ्जार्पितवान् ॥

॥ ७५ ॥ अथेति । अथ द्यौः सुरवर्त्म ॥ द्यौः स्वर्गसुरवर्त्मनोरिति वि-

नरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः ॥ ७९ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ
नन्दिनीवरप्रदानो नाम द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

श्वः ॥ अत्रेर्महर्षेर्नयनयोः समुत्थमुत्पन्नं नयनसमुत्थम् ॥ आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः ॥ ज्योतिरिव । चन्द्रमिवेत्यर्थः ॥ ऋक्षेशः स्यादत्रिनेत्रप्रसूत इति हलायुधः ॥ चन्द्रस्यात्रिनेत्रोद्भूतत्वमुक्तं हरिवंशे । नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिशः । तं गर्भं दशधा हृष्टा दिशो देव्यो दधुस्ततः । समेत्य धारयामासुर्न चैतास्तमशक्नुवन् । स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः । पपात पावयँल्लोकाञ्छीतांशुः सुरभावन इति ॥ सुरसरिद्गङ्गा वह्निना निष्ठ्यूतं निक्षिप्तम् ॥ च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यनेन निपूर्वात्ष्ठीवतेर्वकारस्य ऊठ् ॥ नुन्ननुत्तास्तनिष्ठ्यूताविद्धक्षिप्तेरिताः समा इत्यमरः ॥ ऐशं तेजः स्कन्दमिव ॥ अत्र रामायणम् । ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् । अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः । देवकार्यमिदं देव समाधत्स्व हुताशन । शैलपुत्र्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज । देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः । गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् । इत्येतद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् । स तस्या महिमां दृष्ट्वा समन्तादवकीर्य च । समन्ततस्तदा देवीमभ्यसिञ्चत पावकः । सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दनेति ॥ राज्ञी सुदक्षिणा नरपतेर्दिलीपस्य कुलभूत्यै संततिलक्षणायै गुरुभिर्महद्भिर्लोकपालानामनुभावैस्तेजोभिरभिनिविष्टमनुप्रविष्टं गर्भमाधत्त । दधावित्यर्थः ॥ अत्र मनुः । अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृप इति ॥ अत्राधत्तेत्यनेन स्त्रीकर्तृकधारणमात्रमुच्यते । तथा मन्त्रे च दृश्यते । यथेयं पृथिवी मह्युत्ताना गर्भमा-

दधे । एवं त्वं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतवे । इत्याश्वलायनानां सीमन्तमन्त्रे स्त्रीव्यापारधारण आधानशब्दप्रयोगदर्शनादिति ॥ मालिनीवृत्तमेतत् ॥ तदुक्तम् । ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति लक्षणात् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां संजीविनीसमाख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥२॥

अथेप्सितं भर्तुरुपस्थितोदयं
सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम् ।
निदानमिक्ष्वाकुकुलस्य संततेः
सुदक्षिणा दौर्हृदलक्षणं दधौ ॥ १ ॥
शरीरसादादसमग्रभूषणा
मुखेन सालक्ष्यत लोध्रपाण्डुना ।

उपाधिगम्योप्यनुपाधिगम्यः समावलोक्योप्यसमावलोक्यः ।
भवोपि योभूदभवः शिवोयं जगत्यपायादपि नः स पायात् ॥

॥ १ ॥ राज्ञी गर्भमाधत्तेत्युक्तम् । संप्रति गर्भलक्षणानि वर्णयितुं प्रस्तौति ॥ अथेति । अथ गर्भधारणानन्तरं सुदक्षिणा । उपस्थितोदयं प्राप्तकालं भर्तुरीप्सितं मनोरथम् ॥ भावे क्तः ॥ पुनः सखीजनस्योद्वीक्षणानां दृष्टीनां कौमुदीमुखं चन्द्रिकाप्रादुर्भावम् ॥ यद्वा कौमुदी नाम दीपोत्सवतिथिः ॥ तदुक्तं भविष्योत्तरे । कौ मोदन्ते जना यस्यां तेनासौ कौमुदी मतेति ॥ तस्या मुखं प्रारम्भः ॥ अत एव केचित्कौमुदीमहमिति पाठं पठन्ति ॥ इक्ष्वाकुकुलस्य संततेरविच्छेदस्य निदानं मूलकारणम् ॥ निदानं त्वादिकारणमित्यमरः ॥ एवंविधं दौर्हृदलक्षणं गर्भचिह्नं वक्ष्यमाणं दधौ ॥ स्वहृदयेन गर्भहृदयेन च द्विहृदया गर्भिणी । यथाह वाहटः । मातृजं ह्यस्य हृदयं मातुश्च हृदयेन तत् । संबद्धं तेन गर्भिण्याः श्रेष्ठं श्रद्धाभिमाननमिति ॥ तत्संबन्धित्वाद्गर्भो दौर्हृदमित्युच्यते । सा च तद्योगाद्दौर्हृदिनीति ॥ तदुक्तं संग्रहे । द्विहृदयां नारीं दौर्हृदिनीमाचक्षत इति ॥ अत्र दौर्हृदलक्षणस्येप्सितत्वेन कौमुदीमुखत्वेन च निरूपणाद्रूपकालंकारः ॥ अस्मिन्सर्गे वंशस्थं वृत्तम् । जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणात् ॥

॥ २ ॥ संप्रति क्षामताख्यं गर्भलक्षणं वर्णयति । शरीरेति । शरीरस्य सादात्कार्श्यादसमग्रभूषणा परिमिताभरणा लोध्रपुष्पवत्पाण्डुना मुखेनोपल-

तनुप्रकाशेन विचेयतारका
प्रभातकल्पा शशिनेव शर्वरी॥ २ ॥
तदाननं मृत्सुरभि क्षितीश्वरो
रहस्युपाघ्राय न तृप्तिमाययौ ।
करीव सिक्तं पृषतैः पयोमुचां
शुचिव्यपाये वनराजिपल्वलम् ॥ ३ ॥
दिवं मरुत्वानिव भोक्ष्यते भुवं
दिगन्तविश्रान्तरथो हि तत्सुतः ।

क्षिता सा सुदक्षिणा । विचेया मृग्यास्तारका यस्यां सा तथोक्ता । विरलनक्षत्रेत्यर्थः । तनुप्रकाशेनाल्पकान्तिना शशिनोपलक्षितेषदसमाप्तप्रभाता प्रभातकल्पा । प्रभातादीषन्न्यूनेत्यर्थः ॥ तसिलादिष्वा कृत्वसुच इति प्रभातशब्दस्य पुंवद्भावः ॥ शर्वरी रात्रिरिव । अलक्ष्यत ॥ शरीरसादादि-गर्भलक्षणे वाहटः । क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्छा छर्दिररोचकम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनमिति ॥

॥ ३ ॥ तदिति । क्षितीश्वरो रहसि मृत्सुरभि मृदा सुरभि सुगन्धि तस्या आननमुपाघ्राय तृप्तिं नाययौ ॥ कथमिव । शुचिव्यपाये ग्रीष्मावसाने ॥ शुचिः शुद्धेनुपहते शृङ्गाराषाढयोः सिते । ग्रीष्मे हुतवहेपि स्यादुपधौ शुद्धमन्त्रिणीति विश्वः ॥ पयोमुचां मेघानां पृषतैर्बिन्दुभिः ॥ पृषन्ति बिन्दुपृषता इत्यमरः ॥ सिक्तमुक्षितं वनराज्याः पल्वलमुपाघ्राय करी गज इव ॥ अत्र करिवनराजिपल्वलानां कान्तकामिनीवदनसमाधिरनुसंधेयः । गर्भिणीनां मृद्भक्षणं लोकप्रसिद्धमेव॥ एतेन दोहदाख्यं गर्भलक्षणमुच्यते ॥

॥ ४ ॥ दोहदहेतुके मृद्भक्षणे हेत्वन्तरमुत्प्रेक्षते । दिवमिति । हि यस्माद्दिगन्तविश्रान्तरथश्चक्रवर्ती तस्याः सुतस्तत्सुतः । मरुत्वानिन्द्रः ॥ इन्द्रो मरुत्वान्मघवेत्यमरः ॥ दिवं स्वर्गमिव । भुवं भोक्ष्यते ॥ भुजोनवन इत्या-

अतोभिलाषे प्रथमं तथाविधे
मनो बबन्धान्यरसान्विलङ्घ्य सा ॥ ४ ॥
न मे ह्रिया शंसति किंचिदीप्सितं
स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
इति स्म पृच्छत्यनुवेलमादृतः
प्रियासखीरुत्तरकोशलेश्वरः ॥ ५ ॥
उपेत्य सा दोहददुःखशीलतां
यदेव वव्रे तदपश्यदाहृतम् ।

त्मनेपदम् ॥ अतः प्रथमं सा सुदक्षिणा तथाविधे भूविकारे मृद्रूपे । अभिलष्यत इत्यभिलाषो भोग्यवस्तु । तस्मिन् ॥ कर्मणि घञ्प्रत्ययः ॥ रस्यन्ते स्वाद्यन्त इति रसा भोग्यार्थाः । अन्ये च ते रसाश्च तान्विलङ्घ्य विहाय मनो बबन्ध । निदधावित्यर्थः ॥ दोहदहेतुकस्य मृद्भक्षणस्य पुत्रभूभोगसूचनार्थत्वमुत्प्रेक्षते ॥

॥ ५ ॥ नेति । मगधस्य राज्ञोपत्यं स्त्री मागधी सुदक्षिणा ॥ द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्णित्यण्प्रत्ययः ॥ ह्रिया किंचित्किमपीप्सितमिष्टं मे मह्यं न शंसति नाचष्टे । केषु वस्तुषु स्पृहावतीत्यनुवेलमनुक्षणमादृत आदृतवान् ॥ कर्तरि क्तः ॥ आदृतौ सादरार्चितावित्यमरः ॥ प्रियायाः सखीः सहचरीरुत्तरकोशलेश्वरो दिलीपः पृच्छति स्म पप्रच्छ ॥ लट् स्म इति भूतार्थे लट् ॥ सखीनां विश्रम्भभूमित्वादिति भावः ॥

॥ ६ ॥ उपेत्येति । दोहदं गर्भिणीमनोरथः ॥ दोहदं दौर्हृदं श्रद्धा लालसं च समं स्मृतमिति हलायुधः ॥ सा सुदक्षिणा दोहदेन दुःखशीलतां दुःखस्वभावतामुपेत्य प्राप्य यद्वस्तु वव्र आचकाङ्क्ष तदाहृतमानीतम् । भर्त्रेति शेषः । अपश्यदेव ॥ अलभतेत्यर्थः ॥ कुतः । हि यस्मादस्य भूपतेस्त्रिदिवेपि स्वर्गेपीष्टं वस्त्वनासाद्यमनवाप्यं नाभूत् । किं याच्ञया ।

न ह्रीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेर्
अभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः ॥ ६ ॥
क्रमेण निस्तीर्य च दोहदव्यथां
प्रचीयमानावयवा रराज सा ।
पुराणपत्त्रापगमादनन्तरं
लतेव संनद्धमनोज्ञपल्लवा ॥ ७ ॥
दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरं
तदीयमानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः
सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम् ॥ ८ ॥

नेत्याह । अधिज्यधन्वन इति । न हि वीरपत्नीनामलभ्यं नाम किंचिदस्तीति भावः ॥ अत्र वाहटः । पादशोको विदाहोन्ते श्रद्धा च विविधात्मकेति ॥ एतच्च पत्नीमनोरथपूरणाकरणे दृष्टदोपसंभवात् । न तु राज्ञः स्त्रीलौल्यात् । तदुक्तम् । देयमप्यहितं तस्यै हिताय हितमल्पकम् । श्रद्धाविघाते गर्भस्य विकृतिश्च्युतिरेव वा ॥ अन्यच्च । दोहदस्याप्रदानेन गर्भो दोषमवाप्नुयादिति ॥

॥ ७ ॥ क्रमेणेति । सा सुदक्षिणा क्रमेण दोहदव्यथां च निस्तीर्य प्रचीयमानावयवा पुष्यमाणावयवा सती । पुराणपत्त्राणामपगमान्नाशादनन्तरं संनद्धाः संजाताः प्रत्यग्रत्वान्मनोज्ञाः पल्लवा यस्याः सा लतेव । रराज ॥

॥ ८ ॥ लक्षणान्तरं वर्णयति । दिनेष्विति । दिनेषु दोहददिवसेषु गच्छत्सु सत्सु नितान्तपीवरमतिस्थूलम् । आ समन्तान्नीले मुखे चूचुके यस्य तत् । तदीयं स्तनद्वयम् । भ्रमरैरभिलीनयोरभिव्याप्तयोः सुजातयोः सुन्दरयोः पङ्कजकोशयोः पद्ममुकुलयोः श्रियं तिरश्चकार ॥ अत्र वाहटः । अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकाविति ॥

निधानगर्भामिव सागराम्बरां
शमीमिवाभ्यन्तरलीनपावकाम् ।
नदीमिवान्तःसलिलां सरस्वतीं
नृपः ससत्त्वां महिषीममन्यत ॥ ९ ॥

प्रियानुरागस्य मनःसमुन्नतेर्
भुजार्जितानां च दिगन्तसंपदाम् ।
यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रिया
धृतेश्च धीरः सदृशीर्व्यधत्त सः ॥ १० ॥

॥ ९ ॥ निधानेति । नृपः ससत्त्वामापन्नसत्त्वाम् । गर्भिणीमित्यर्थः । महिषीम् । निधानं निधिर्गर्भे यस्यास्तां सागराम्बरां समुद्रवसनाम् । भूमिमित्यर्थः । तामिव । अभ्यन्तरे लीनः पावको यस्यास्तां शमीमिव ॥ शमीतरौ वह्निरस्तीत्यत्र लिङ्गं शमीगर्भादग्निं मन्थतीति ॥ अन्तःसलिलामन्तर्गतजलां सरस्वतीं नदीमिव । अमन्यत ॥ एतेन गर्भस्य भाग्यवत्त्वतेजस्वित्वपावनत्वानि विवक्षितानि ॥

॥ १० ॥ प्रियेति । धीरः स राजा प्रियानुरागस्य । मनसः समुन्नतेरौदार्यस्य । भुजेन भुजबलेनार्जितानां । न तु वाणिज्यादिना । दिगन्तेषु संपदाम् । धृतेः पुत्रो मे भविष्यतीति संतोषस्य च ॥ धृतिर्योगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतुष्टिष्विति विश्वः ॥ सदृशीरनुरूपाः । पुमान्सूयतेऽनेनेति पुंसवनम् । तदादिर्यासां ताः क्रिया यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य व्यधत्त कृतवान् ॥ आदिशब्देनानवलोभनसीमन्तोन्नयने गृह्येते ॥ अत्र । मासि द्वितीये तृतीये वा पुंसवनं यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युक्तः स्यात् । इति पारस्करः ॥ चतुर्थेऽनवलोभनम् । इत्याश्वलायनः ॥ षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम् । इति याज्ञवल्क्यः ॥

सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात्
प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः ।
तयोपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया
ननन्द पारिप्लवनेत्रया नृपः ॥ ११ ॥

कुमारभृत्याकुशलैरनुष्ठिते
भिषग्भिराप्तैरथ गर्भभर्मणि ।
पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियां
ददर्श काले दिवमभ्रितामिव ॥ १२ ॥

॥ ११ ॥ सुरेन्द्रेति । गृहागतो नृपः सुरेन्द्राणां लोकपालानां मात्राभिरंशैराश्रितस्यानुप्रविष्टस्य गर्भस्य गौरवाद्भारात्प्रयत्नेन मुक्तासनया । आसनादुत्थितयेत्यर्थः । उपचारस्याञ्जलावञ्जलिकरणे खिन्नहस्तया पारिप्लवनेत्रया तरलाक्ष्या ॥ चञ्चलं तरलं चैव पारिप्लवपरिप्लवे इत्यमरः ॥-तया सुदक्षिणया ननन्द ॥ सुरेन्द्रमात्राश्रितेत्यत्र मनुः । अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभिर्निर्मितो नृप इति ॥

॥ १२ ॥ कुमारेति । अथ । कुमारभृत्या बालचिकित्सा ॥ संज्ञायां समजनिषदेत्यादिना क्यप् ॥ तस्यां कुशलैराप्तैर्हितैर्भिषग्भिर्वैद्यैः । गर्भस्य भर्मणि भरणे ॥ भरणे पोषणे भर्मेति हैमः । भृतिर्भर्मेति शाश्वतः ॥ भृञो मनिन्प्रत्ययः ॥ अनुष्ठिते कृते सति । काले दशमे मासि । अन्यत्र ग्रीष्मावसाने । प्रसवस्य गर्भमोचनस्योन्मुखीम् । आसन्नप्रसवामित्यर्थः ॥ स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवो गर्भमोचन इत्यमरः ॥ प्रियाम् । अभ्राण्यस्याः संजातान्यभ्रिता ताम् ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतजितीतच्प्रत्ययः॥ दिवमिव । पतिः प्रतीतस्तुष्टः सन् ॥ ख्याते हृष्टे प्रतीत इत्यमरः ॥ ददर्श दृष्टवान् । गर्भकर्मणीति पाठे गर्भाधानप्रतीतावौचित्यभङ्गः ॥

ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंश्रयैर्
असूर्यगैः सूचितभाग्यसंपदम् ।
असूत पुत्रं समये शचीसमा
त्रिसाधना शक्तिरिवार्थमक्षयम् ॥ १३ ॥

॥ १३ ॥ ग्रहैरिति । ततः शच्येन्द्राण्या समा ॥ पुलोमजा शचीन्द्राणीत्यमरः ॥ सा सुदक्षिणा समये प्रसूतिकाले सति । दशमे मासीत्यर्थः । दशमे मासि जायत इति श्रुतेः । उच्चसंश्रयैः स्तुङ्गस्थानगैरसूर्यगैरनस्तमितैः कैश्चिद्यथासंभवं पञ्चभिर्ग्रहैः सूचिता भाग्यसंपद्यस्य तं पुत्रम् । त्रीणि प्रभावमन्त्रोत्साहात्मकानि साधनान्युत्पादकानि यस्याः सा त्रिसाधना शक्तिः ॥ शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजा इत्यमरः ॥ अक्षयमर्थमिव । असूत ॥ षूङ् प्राणिगर्भविमोचन इत्यदादिषु पठ्यते । तस्माद्धातोः कर्तरि लङ् ॥ अत्रेदमनुसंधेयम् । अजवृषभमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः । दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेस्तनीचा इति । सूर्यादीनां सप्तानां ग्रहाणां मेषवृषभादयो राशयः श्लोकोक्तक्रमविशिष्टा उच्चस्थानानि । स्वस्वतुङ्गापेक्षया सप्तमस्थानानि नीचानि । तत्रोच्चेष्वपि दशमादयो राशित्रिंशांशा यथा क्रममुच्चेषु परमोच्चा नीचेषु परमनीचा इति जातकश्लोकार्थः ॥ अत्रांशस्त्रिंशो भागः । यथाह नारदः । त्रिंशद्भागात्मकं लग्नमिति । सूर्यप्रत्यासत्तिर्ग्रहाणामस्तमयो नाम ॥ तदुक्तं लघुजातके । रविणास्तमयो योगो वियोगस्तूदयो भवेदिति । ते च स्वोच्चस्थाः फलन्ति नास्तगा नापि नीचगाः ॥ तदुक्तं राजमृगाङ्के । स्वोच्चे पूर्णं स्वर्क्षमर्धं सुहृद्भे पादं द्विड्भेल्पं शुभं खेचरेन्द्रः । नीचस्थायी नास्तगो वो न किंचित्पादं न्यूनं स्वत्रिकोणे ददातीति ॥ तदिदमाह कविः । उच्चसंश्रयैरसूर्यगैरिति च । एवं सति यस्य जन्मकाले पञ्चप्रभृतयो ग्रहाः स्वोच्चस्थाः स एव तुङ्गो भवति ॥ तदुक्तं कूटस्थीये । सुखिनः प्रकृष्टकार्या राजप्रतिरूपकाश्च राजानः । एकद्वित्रिचतुर्भिर्जायन्तेतः परं दिव्या इति ॥ तदिदमाह पञ्चभिरिति ॥

दिशः प्रसेदुर्मरुतो ववुः सुखाः
प्रदक्षिणार्चिर्हविरग्निराददे ।
बभूव सर्वं शुभशंसि तत्क्षणं
भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम् ॥ १४ ॥

अरिष्टशय्यां परितो विसारिणा
सुजन्मनस्तस्य निजेन तेजसा ।
निशीथदीपाः सहसा हतत्विषो
बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥ १५ ॥

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते
कुमारजन्मामृतसंमिताक्षरम् ।
अदेयमासीत्त्रयमेव भूपतेः
शशिप्रभं छत्त्रमुभे च चामरे ॥ १६ ॥

॥ १४ ॥ दिश इति । तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ दिशः प्रसेदुः प्रसन्ना बभूवुः ॥ मरुतो वाताः सुखा मनोहरा ववुः ॥ अग्निः प्रदक्षिणार्चिः सन्हविराददे स्वीचकार ॥ इत्थं सर्वं शुभशंसि शुभसूचकं बभूव ॥ तथा हि । तादृशां रघुप्रकाराणां भवो जन्म लोकाभ्युदयाय । भवतीति शेषः ॥ ततो देवा अपि संतुष्टा इत्यर्थः ॥

॥ १५ ॥ अरिष्टेति । अरिष्टं सूतिकागृहमित्यमरः ॥ अरिष्टे शय्या तां परितः सर्वतः ॥ अभितः परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेषु दृश्यत इति द्वितीया ॥ विसारिणा सुजन्मनस्तस्य शिशोर्निजेन नैसर्गिकेण तेजसा सहसा हतत्विषो निशीथदीपा अर्धरात्रप्रदीपाः ॥ अर्धरात्रनिशीथौ द्वावित्यमरः ॥ आलेख्ये चित्रे समर्पिता इव बभूवुः ॥ निशीथशब्दो दीपानां प्रभाधिक्यसंभावनार्थः ॥

॥ १६ ॥ जनायेति । भूपतेरमृतसंमिताक्षरममृतसमानाक्षरम् ॥ सरू-

निवातपद्मस्तिमितेन चक्षुषा
नृपस्य कान्तं पिबतः सुताननम् ।
महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्
गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥ ७ ॥

स जातकर्मण्यखिले तपस्विना
तपोवनादेत्य पुरोधसा कृते ।
दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः
प्रयुक्तसंस्कार इवाधिकं बभौ ॥ १८ ॥

पसमसंमिता इत्याह दण्डी ॥ कुमारजन्म पुत्रोत्पत्तिं शंसते कथयते शुद्धान्तचरायान्तःपुरचारिणे जनाय त्रयमेवादेयमासीत् ॥ किं तत् । शशिप्रभं छत्रम् । उभे चामरे च ॥ छत्रादीनां राज्ञः प्रधानाङ्गत्वादिति भावः ॥

॥ १७ ॥ निवातेति । निवातो निर्वातप्रदेशः ॥ निवातावाश्रयावातावि-त्यमरः ॥ तत्र यत्पद्मं तद्वत्स्तिमितेन निष्पन्देन चक्षुषा कान्तं सुताननं पिबतस्तृष्णया पश्यतो नृपस्य गुरुरुत्कटः प्रहर्षः । कर्ता । इन्दुदर्शनाद्गु-रुर्महोदधेः पूरो जलौघ इव । आत्मनि शरीरे न प्रबभूव स्थातुं न शशा-क । अन्तर्न माति स्मेति यावत् । न ह्यल्पाधारेऽधिकं मीयत इति भावः ॥ यद्वा हर्ष आत्मनि स्वस्मिन्विषये न प्रबभूव । आत्मानं नियन्तुं न शशाक । किं तु बहिर्निर्जगामेत्यर्थः ॥

॥ १८ ॥ स इति । स दिलीपसूनुः । तपस्विना पुरोधसा वशिष्ठेन । तपस्वित्वात्तदनुष्ठितं कर्म सवीर्यं स्यादिति भावः । तपोवनादेत्यागत्य । अ-खिले जातकर्मणि जातस्य कर्तव्यसंस्कारविशेषे कृते सति । प्रयुक्तः संस्कारः शाणोल्लेखनादिर्यस्य स तथोक्तः । आकरोद्भवः खनिप्रभवः ॥ खनिः स्त्रिया-माकरः स्यादित्यमरः ॥ मणिरिव । अधिकं बभौ ॥ वशिष्ठमन्त्रप्रभावात्तेजि-ष्ठोऽभूदित्यर्थः ॥ अत्र मनुः । प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयत इति ॥

सुखश्रवा मङ्गलतूर्यनिस्वनाः
प्रमोदनृत्यैः सह वारयोषिताम् ।
न केवलं सद्मनि मागधीपतेः
पथि व्यजृम्भन्त दिवौकसामपि ॥ १९ ॥

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर्
विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ।
ऋणाभिधानात्स्वयमेव केवलं
तदा पितॄणां मुमुचे स बन्धनात् ॥ २० ॥

॥ १९ ॥ सुखश्रवा इति । सुखः श्रवः श्रवणं येषां ते सुखश्रवाः । श्रुतिसुखा इत्यर्थः । मङ्गलतूर्यनिस्वना मङ्गलवाद्यध्वनयो वारयोषितां वेश्यानाम् ॥ वारस्त्री गणिका वेश्या रूपाजीवेत्यमरः ॥ प्रमोदनृत्यैः सह मागधीपतेर्दिलीपस्य सद्मनि केवलं गृह एव न व्यजृम्भन्त ॥ किं तु । द्यौरोको येषां ते दिवौकसो देवाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तेषां पथ्याकाशेपि व्यजृम्भन्त । तस्य देवांशत्वाद्देवोपकारित्वाच्च देवदुन्दुभयोपि नेदुरिति भावः ॥

॥ २० ॥ नेति । रक्षितुः सम्यक्पालनशीलस्य तस्य । अत एव चोराद्यभावात् । संयतो बद्धो न बभूव नास्ति स्म ॥ किं तेनात आह । विसर्जयेदिति । सुतजन्मना हर्षितस्तोषितः सन् । यं बद्धं विसर्जयेद्विमोचयेत् ॥ किं तु स राजा तदा पितॄणामृणाभिधानाद्बन्धनात्केवलमेकं यथा तथा । स्वयमेव । एक एवेत्यर्थः ॥ केवलः कृत्स्न एकश्च केवलश्चावधारित इति शाश्वतः ॥ मुमुचे । कर्मकर्तरि लिट् । स्वयमेव मुक्त इत्यर्थः ॥ अस्मिन्नर्थे । एष वा अनृणो यः पुत्री । इति श्रुतिः प्रमाणम् ॥

श्रुतस्य यायादयमन्तमर्भकस्
तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः ।
अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थविच्
चकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम् ॥ २१ ॥

पितुः प्रयत्नात्स समग्रसंपदः
शुभैः शरीरावयवैर्दिने दिने ।
पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेर्
अनुप्रवेशादिव बालचन्द्रमाः ॥ २२ ॥

उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा
यथा जयन्तेन शचीपुरंदरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी
ननन्दतुस्तत्सदृशेन तत्समौ ॥ २३ ॥

॥ २१ ॥ श्रुतस्येति । अर्थविच्छब्दार्थज्ञः पार्थिवः । अयमर्भकः श्रुतस्य शास्त्रस्यान्तं पारं यायात् । तथा युधि परेषां शत्रूणामन्तं पारं यायात् । यातुं शक्नुयादित्यर्थः ॥ शकि लिङ्चेति शक्यार्थे लिङ् ॥ इति हेतोर्धातोरत्रिवघिलघि गत्यर्था इति लघिधातोर्गमनाख्यमर्थमर्थवित्त्वादवेक्ष्यालोच्य । आत्मसंभवं पुत्रं नाम्ना रघुं चकार ॥ लङ्घिबंह्योर्नलोपश्चेत्यप्रत्यये वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यत इति वैकल्पिके रेफादेशे रघुरिति रूपं सिद्धम् ॥ अत्र शङ्खः । अशौचे तु व्यतिक्रान्ते नामकर्म विधीयत इति ॥

॥ २२ ॥ पितुरिति । स रघुः समग्रसंपदः पितुः प्रयत्नाच्छुभैर्मनोहरैः शरीरावयवैः । हरिदश्वदीधितेः सूर्यस्य रश्मेरनुप्रवेशाद्बालचन्द्रमा इव । दिने दिने प्रतिदिनम् ॥ नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम् ॥ वृद्धिं पुपोष ॥ अत्र संहितावचनम् । सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तरिति ॥

॥ २३ ॥ उमेति । उमावृषाङ्कौ शरजन्मना कुमारेण यथा ननन्दतुः ।

रथाङ्गनाम्नोरिव भावबन्धनं
बभूव यत्प्रेम परस्पराश्रयम् ।
विभक्तमप्येकसुतेन तत्तयोः
परस्परस्योपरि पर्यचीयत ॥ २४ ॥

उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातशिक्षया
पितुर्मुदं तेन ततान सोर्भकः ॥ २५ ॥

शचीपुरंदरौ जयन्तेन जयन्ताख्येन सुतेन ॥ जयन्तः पाकशासनिरित्यमरः ॥ यथा ननन्दतुः । तथा तत्समौ ताभ्यामुमावृषाङ्काभ्यां शचीपुरंदराभ्यां च समौ सा मागधी नृपश्च तत्सदृशेन ताभ्यां कुमारजयन्ताभ्यां सदृशेन सुतेन ननन्दतुः ॥ मागधी व्याख्याता ॥

॥ २४ ॥ रथाङ्गेति । रथाङ्गनाम्नी च रथाङ्गनामा च रथाङ्गनामानौ । चक्रवाकौ ॥ पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ तयोरिव तयोर्दंपत्योर्भावबन्धनं हृदयाकर्षकं परस्पराश्रयमन्योन्यविषयं यत्प्रेम बभूव तदेकेन केवलेन ताभ्यामन्येन वा ॥ एके मुख्यान्यकेवला इत्यमरः ॥ सुतेन विभक्तमपि कृतविभागमपि परस्परस्योपरि पर्यचीयत ववृधे ॥ कर्मकर्तरि लङ् ॥ अकृत्रिमत्वात्स्वयमेवोपचितमित्यर्थः ॥ यदेकाधारं वस्तु तदाधारद्वये विभज्यमानं हीयते । अत्र तु तयोः प्रागेकैकविषयं प्रेम संप्रति द्वितीयविषयलाभेपि नाहीयत । प्रत्युतोपचितमेवाभूदिति भावः ॥

॥ २५ ॥ उवाचेति । सोर्भकः शिशुः ॥ पोतः पाकोर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः ॥ धात्र्योपमात्रा ॥ धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृष्विति विश्वः ॥ प्रथममुदितमुपदिष्टं वच उवाच । तदीयामङ्गुलिमवलम्ब्य ययौ च । प्रणिपातस्य शिक्षयोपदेशेन नम्रोभूच्च । इति यत्तेन पितुर्मुदं ततान ॥

तमङ्कमारोप्य शरीरयोगजैः
सुखैर्निषिञ्चन्तमिवामृतं त्वचि ।
उपान्तसंमीलितलोचनो नृपश्
चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ २६ ॥

अमंस्त चानेन परार्ध्यजन्मना
स्थितेरभेत्ता स्थितिमन्तमन्वयम् ।
स्वमूर्तिभेदेन गुणाग्र्यवर्तिना
पतिः प्रजानामिव सर्गमात्मनः ॥ २७ ॥

स वृत्तचूलश्चलकाकपक्षकैर्
अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः ।
लिपेर्यथावद्ग्रहणेन वाङ्मयं
नदीमुखेनेव समुद्रमाविशत् ॥ २८ ॥

॥ २६ ॥ तमिति । शरीरयोगजैः सुखैस्त्वचि त्वगिन्द्रिय अमृतं निषिञ्चन्तं वर्षन्तमिव तं पुत्रमङ्कमारोप्य मुदाविर्भावादुपान्तयोः प्रान्तयोः संमीलितलोचनः सन् । नृपश्चिरात्सुतस्पर्शरसज्ञतां ययौ ॥ रसः स्वादः ॥

॥ २७ ॥ अमंस्तेति । स्थितेरभेत्ता मर्यादापालकः स नृपः परार्ध्यजन्मनोत्कृष्टजन्मनानेन रघुणान्वयं वंशम् । प्रजानां पतिर्ब्रह्मा गुणाः सत्त्वादयः । तेष्वग्र्येण मुख्येन सत्त्वेन वर्तते व्याप्रियत इति गुणाग्र्यवर्ती । तेन स्वस्य मूर्तिभेदेनावतारविशेषेण विष्णुनात्मनः सर्गं सृष्टिमिव । स्थितिमन्तं प्रतिष्ठावन्तममंस्त मन्यते स्म ॥ मन्यतेरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः ॥ अत्रोपमानोपमेययोरितरेतरविशेषणानीतरेतरत्र योज्यानि ॥ तत्र रघुपक्षे गुणा विद्याविनयादयः ॥ गुणोऽप्रधाने रूपादौ मौर्व्यां सूदे वृकोदरे । स्तम्बे सत्त्वादिसंध्यादिविद्यादिहरितादिष्विति विश्वः ॥ शेषं सुगमम् ॥

॥ २८ ॥ स इति । चूडा कार्या द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथ-

अथोपनीतं विधिवद्विपश्चितो
विनिन्युरेनं गुरवो गुरुप्रियम् ।
अवन्ध्ययत्नाश्च बभूवुरत्र ते
क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति ॥ २९ ॥

धियः समग्रैः स गुणैरुदारधीः
क्रमाच्चतस्रश्चतुरर्णवोपमाः ।
ततार विद्याः पवनातिपातिभिर्
दिशो हरिद्भिर्हरितामिवेश्वरः ॥ ३० ॥

मेब्दे तृतीये वा कर्तव्या श्रुतिचोदनात् । इति मनुस्मरणात्तृतीये वर्षे वृत्तचूलो निष्पन्नचूडाकर्मा सन् ॥ डलयोरभेदः ॥ स रघुः ॥ प्राप्ते तु पञ्चमे वर्षे विद्यारम्भं च कारयेत् । इति वचनात्पञ्चमे वर्षे चलकाकपक्षकैश्चञ्चलशिखण्डकैः ॥ बालानां तु शिखा प्रोक्ता काकपक्षः शिखण्डक इति हलायुधः ॥ सवयोभिः स्निग्धैः ॥ स्निग्धो वयस्यः सवया इत्यमरः ॥ अमात्यपुत्रैरन्वितः सन् । लिपेः पञ्चाशद्वर्णात्मिकाया मातृकाया यथावद्ग्रहणेन सम्यग्बोधेनोपायभूतेन वाङ्मयं शब्दजातम् । नद्या मुखं द्वारम् ॥ मुखं तु वदने मुख्यारम्भे द्वाराभ्युपाययोरिति यादवः ॥ तेन कश्चिन्मकरादिः समुद्रमिव । आविशत्प्रविष्टः । ज्ञातवानित्यर्थः ॥

॥२९॥ अथेति । गर्भाष्टमे प्रकुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भाच्च द्वादशे विशः । इति मनुस्मरणादथ गर्भैकादशेब्दे विधिवदुपनीतं गुरुप्रियमेनं रघुं विपश्चितो विद्वांसो गुरवो विनिन्युः शिक्षितवन्तः ॥ ते गुरवोत्रास्मिन्रघाववन्ध्ययत्नाश्च बभूवुः ॥ तथा हि । क्रिया शिक्षा ॥ क्रिया तु निष्कृतौ शिक्षाचिकित्सोपायकर्मस्विति यादवः॥ वस्तुनि पात्रभूत उपहिता प्रयुक्ता प्रसीदति फलति ॥ क्रिया हि द्रव्यं विनयति नाद्रव्यमिति कौटिल्यः ॥

॥ ३० ॥ धिय इति । अत्र कामन्दकः । शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं

त्वचं स मेध्यां परिधाय रौरवीम्
अशिक्षतास्त्रं पितुरेव मन्त्रवत् ।
न केवलं तद्गुरुरेकपार्थिवः
क्षितावभूदेकधनुर्धरोपि सः ॥ ३१ ॥

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव
द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद्यौवनभिन्नशैशवः
पुपोष गाम्भीर्यमनोहरं वपुः ॥ ३२ ॥

धारणं तथा । ऊहापोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणा इति ॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतव इति च ॥ उदारधीरुत्कृष्टबुद्धिः स रघुः समग्रैर्धियो गुणैः । चत्वारोर्णवा उपमा यासां ताश्चतुरर्णवोपमाः ॥ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेत्युत्तरपदसमासः ॥ चतस्रो विद्याः । हरितां दिशामीश्वरः सूर्यः पवनातिपातिभिर्हरिद्भिर्निजाश्वैः ॥ हरित्ककुभि वर्णे च तृणवाजिविशेषयोरिति विश्वः ॥ चतस्रो दिश इव । क्रमात्ततार ॥ चतुरर्णवोपमत्वं दिशामपि द्रष्टव्यम् ॥

॥ ३१ ॥ त्वचमिति । स रघुः ॥ कार्ष्णरौरवबास्तानि चर्माणि ब्रह्मचारिणः । वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमादिकानि च ॥ इति मनुस्मरणान्मेध्यां शुद्धां रौरवीं रुरुसंबन्धिनीम् ॥ रुरुर्महाकृष्णसार इति यादवः ॥ त्वचं चर्म परिधाय वसित्वा मन्त्रवत्समन्त्रकमस्त्रमाग्नेयादिकं पितुरेवोपाध्यायादशिक्षताभ्यस्तवान् ॥ आख्यातोपयोग इत्यपादानसंज्ञा ॥ पितुरेवेत्यवधारणमुपपादयति नेति । तद्गुरुरेकोद्वितीयः पार्थिवः केवलं पृथिवीश्वर एव नाभूत् । किं तु क्षितौ स एकधनुर्धरोप्यभूत् ॥

॥ ३२ ॥ महोक्षतामिति । रघुः क्रमाद्यौवनेन भिन्नशैशवो निरस्तशिशुभावः सन् । महानुक्षा महोक्षो महर्षभः ॥ अचतुरादिसूत्रेण निपात-

अथास्य गोदानविधेरनन्तरं
विवाहदीक्षां निरवर्तयद्गुरुः ।
नरेन्द्रकन्यास्तमवाप्य सत्पतिं
तमोनुदं दक्षसुता इवाबभुः ॥ ३३ ॥

युवा युगव्यायतबाहुरंसलः
कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः ।
वपुःप्रकर्षादजयद्गुरुं रघुस्
तथापि नीचैर्विनयाददृश्यत ॥ ३४ ॥

नादकारान्तत्वम् ॥ तस्य भावस्तत्ता । तां स्पृशन्गच्छन्वत्सतरो दम्य इव ॥ दम्यवत्सतरौ समावित्यमरः ॥ द्विपेन्द्रभावं महागजत्वं श्रयन्कलभः करिपोत इव । गाम्भीर्येणाचापलेन मनोहरं वपुः पुपोष ॥

॥ ३३ ॥ अथेति । गौर्नादित्ये बलीवर्दे क्रतुभेदर्षिभेदयोः । स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । पुंस्त्रियोः स्वर्गवज्राम्बुरश्मिदृग्बाणलोमस्विति केशवः ॥ गावो लोमानि दीयन्ते खण्डयन्तेस्मिन्निति व्युत्पत्त्या गोदानं नाम ब्राह्मणादीनां षोडशादिषु वर्षेषु कर्तव्यं केशान्ताख्यं कर्मोच्यते ॥ तदुक्तं मनुना । केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते । राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके तत इति ॥ अथ गुरुः पिता गुरुर्गीष्पतिपित्रादावित्यमरः ॥ अस्य गोदानविधेरनन्तरं विवाहदीक्षां निरवर्तयत् । कृतवानित्यर्थः । अथ नरेन्द्रकन्यास्तं रघुम् । दक्षस्य सुता रोहिण्यादयस्तमोनुदं चन्द्रमिव ॥ तमोनुदोग्निचन्द्रार्का इति विश्वः ॥ सत्पतिमवाप्याबभुः । रघुरपि तमोनुत् ॥ अत्र मनुः । वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेदिति ॥

॥३४॥ संप्रति यौवराज्ययोग्यतामाह । युवेति । युवा । युगो नाम धुर्यस्कन्धगः सच्छिद्रप्रान्तो यानाङ्गभूतो दारुविशेषः ॥ यानाद्यङ्गे युगः पुंसि

ततः प्रजानां चिरमात्मना धृतां
नितान्तगुर्वीं लघयिष्यता धुरम् ।
निसर्गसंस्कारविनीत इत्यसौ
नृपेण चक्रे युवराजशब्दभाक् ॥ ३५ ॥
नरेन्द्रमूलायतनादनन्तरं
तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम् ।
अगच्छदंशेन गुणाभिलाषिणी
नवावतारं कमलादिवोत्पलम् ॥ ३६ ॥

युगं युग्मे कृतादिष्वित्यमरः ॥ युगवद्यायतौ दीर्घौ बाहू यस्य सः । अंसावस्य स्त इत्यंसलो बलवान् । मांसलश्चेति वृत्तिकारः ॥ बलवान्मांसलोंसल इत्यमरः ॥ वत्सांसाभ्यां कामबल इति लच्प्रत्ययः । कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरो विशालग्रीवः ॥ परिणाहो विशालतेत्यमरः ॥ रघुर्वपुषः प्रकर्षादाधिक्याद्यौवनकृताद्गुरुं पितरमजयत् । तथापि विनयान्नम्रत्वेन नीचैरल्पकोदृश्यत । अनौद्धत्यं च विवक्षितम् ॥

॥ ३५ ॥ संप्रति तस्य यौवराज्यमाह । तत इति । तत आत्मना चिरं धृतां नितान्तगुर्वीम् ॥ वोतो गुणवचनादिति ङीष् ॥ प्रजानां धुरं पालनप्रयासं लघयिष्यता लघुं करिष्यता ॥ तत्करोति तदाचष्ट इति लघुशब्दाण्णिच् । ततो लृटः सद्वेति शतृप्रत्ययः ॥ नृपेण दिलीपेनासौ रघुर्निसर्गेण स्वभावेन संस्कारेण शास्त्राभ्यासजनितवासनया च विनीतो नम्र इति हेतोः । युवराज इति शब्दं भजतीति तथोक्तः भजो ण्विरिति ण्विप्रत्ययः ॥ चक्रे कृतः ॥ द्विविधो विनयः स्वाभाविकः कृत्रिमश्चेति कौटिल्यः । तदुभयसंपन्नत्वात्पुत्रं युवराजं चकारेत्यर्थः ॥ अत्र कामन्दकः । विनयोपग्रहान्भूत्यै कुर्वीत नृपतिः सुतान् । अविनीतकुमारं हि कुलमाशु विशीर्यते । विनीतमौरसं पुत्रं यौवराज्येभिषेचयेदिति ॥

॥ ३६ ॥ नरेन्द्रेति । गुणान्विनयादीन्सौरम्यादींश्चाभिलषतीति गुणा-

विभावसुः सारथिनेव वायुना
घनव्यपायेन गभस्तिमानिव ।
बभूव तेनातितरां सुदुःसहः
कटप्रभेदेन करीव पार्थिवः ॥ ३७ ॥

नियुज्य तं होमतुरंगरक्षणे
धनुर्धरं राजसुतैरनुद्रुतम् ।
अपूर्णमेकेन शतक्रतूपमः
शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः ॥ ३८ ॥

भिलाषिणी श्री राज्यलक्ष्मीः पद्माश्रया च नरेन्द्रो दिलीप एव मूलायतनं प्रधानस्थानं तस्मात् । अपादानात् । अनन्तरं संनिहितम् । युवराज इति संज्ञास्य संजाता युवराजसंज्ञितम् ॥ तारकादित्वादितच्प्रत्ययः ॥ आत्मनः पदं स्थानमास्पदम् ॥ आस्पदं प्रतिष्ठायामिति निपातः ॥ स रघुरित्यास्पदं तदास्पदम् । कमलाच्चिरोत्पन्नान्नवावतारमचिरोत्पन्नमुत्पलमिव । अंशेनागच्छत् ॥ स्त्रियो हि यूनि रज्यन्त इति भावः ॥

॥३७॥ विभावसुरिति । सारथिना सहायभूतेन । एतद्विशेषणमुत्तरवाक्येष्वप्यनुषञ्जनीयम् । वायुना विभावसुर्वह्निरिव ॥ चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः ॥ घनव्यपायेन शरत्समयेन सारथिना गभस्तिमान्सूर्य इव । कटो गण्डः ॥ गण्डः कटो मदो दानमित्यमरः ॥ तस्य प्रभेदः स्फुटनम् । मदोदय इत्यर्थः । तेन करीव । पार्थिवो दिलीपस्तेन रघुणातितरामत्यन्तं सुदुःसहः सुष्ठ्वसह्यो बभूव ॥

॥ ३८ ॥ नियुज्येति । शतक्रतुरिन्द्र उपमा यस्य स शतक्रतूपमः स दिलीपः । शतं वै बल्या राजपुत्रा देवा आशापाला इत्यादिश्रुत्या । राजसुतैरनुद्रुतमनुगतं धनुर्धरं तं रघुं होमतुरंगाणां रक्षणे नियुज्य । एकेन क्रतुना पूर्णमेकोनं क्रतूनामश्वमेधानां शतमपविघ्नमपगतविघ्नं यथा तथाप ॥

ततः परं तेन मखाय यज्वना
तुरंगमुत्सृष्टमनर्गलं पुनः ।
धनुर्भृतामग्रत एव रक्षिणां
जहार शक्रः किल गूढविग्रहः ॥ ३९ ॥

विषादलुप्तप्रतिपत्ति विस्मितं
कुमारसैन्यं सपदि स्थितं च तत् ।
वशिष्ठधेनुश्च यदृच्छयागता
श्रुतप्रभावा ददृशेथ नन्दिनी ॥ ४० ॥

तदङ्गनिस्पन्दजलेन लोचने
प्रमृज्य पुण्येन पुरस्कृतः सताम् ।
अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनो
बभूव भावेषु दिलीपनन्दनः ॥ ४१ ॥

॥ ३९ ॥ तत इति । परमेकोनशतक्रतुप्राप्त्यनन्तरं यज्वना विधिनेष्टवता तेन दिलीपेन पुनः पुनरपि मखाय मखं कर्तुम् ॥ क्रियार्थेत्यादिना चतुर्थी ॥ उत्सृष्टं मुक्तमनर्गलमप्रतिबन्धम् । अव्याहतस्वैरगतिमित्यर्थः ॥ अपर्यावर्तयन्तोऽश्वमनुचरन्तीत्यापस्तम्बस्मरणात् ॥ तुरंगं धनुर्भृतां रक्षिणां रक्षकाणामग्रत एव शक्रो गूढविग्रहः सन् । जहार किल । किलेत्यैतिह्ये ॥

॥ ४० ॥ विषादेति । तत्कुमारस्य सैन्यं सेना सपदि । विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्गः ॥ तदुक्तम् । विषादश्चेतसो भङ्ग उपायाभावनाशयोरिति ॥ तेन लुप्ता प्रतिपत्तिः कर्तव्यज्ञानं यस्य तत्तथोक्तम् । विस्मितमश्वनाशस्याकस्मिकत्वादाश्चर्याविष्टं सत् । स्थितं तस्थौ ॥ अथ श्रुतप्रभावा यदृच्छया स्वेच्छयागता नन्दिनी नाम वशिष्ठधेनुश्च ददृशे । रघोः स्वप्रसादलब्धत्वादनुजिघृक्षयेति भावः ॥ द्वौ चकारावविलम्बसूचकौ ॥

॥ ४१ ॥ तदिति । सतां पुरस्कृतः पूजितो दिलीपनन्दनो रघुः पुण्येन

सपूर्वतः पर्वतपक्षशातनं
ददर्श देवं नरदेवसंभवः ।
पुनः पुनः सूतनिषिद्धचापलं
हरन्तमश्वं रथरश्मिसंयतम् ॥ ४२ ॥

शतैस्तमक्ष्णामनिमेषवृत्तिभिर्
हरिं विदित्वा हरिभिश्च वाजिभिः ।
अवोचदेनं गगनस्पृशा रघुः
स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव ॥ ४३ ॥

तस्या नन्दिन्या यदङ्गं तस्य निस्पन्दो द्रवः स एव जलम् । मूत्रमित्यर्थः । तेन लोचने प्रमृज्य शोधयित्वा । अतीन्द्रियेष्विन्द्रियाण्यतिक्रान्तेषु ॥ अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति समासः । द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गताप्रतिषेधाद्विशेष्यनिघ्नत्वम् ॥ भावेष्वपि वस्तुषूपपन्नदर्शनः संपन्नसाक्षात्कारशक्तिर्बभूव ॥

॥४२॥ स इति । नरदेवसंभवः स रघुः पुनःपुनः सूतेन निषिद्धचापलं निवारितौद्धत्यं रथस्य रश्मिभिः प्रग्रहैः ॥ किरणप्रग्रहौ रश्मी इत्यमरः ॥ संयतं बद्धमश्वं हरन्तं पर्वतपक्षाणां शातनं छेदकं देवमिन्द्रं पूर्वतः पूर्वस्यां दिशि ददर्श ॥

॥ ४३ ॥ शतैरिति । रघुस्तमश्वहर्तारमनिमेषवृत्तिभिर्निमेषव्यापारशून्यैरक्ष्णां शतैर्हरिभिर्हरिद्वर्णैः ॥ हरिर्वाच्यवदाख्यातो हरित्कपिलवर्णयोरिति विश्वः॥ वाजिभिरश्वैश्च हरिमिन्द्रं विदित्वा ॥ हरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिष्विति विश्वः ॥ एनमिन्द्रं गगनस्पृशा व्योमव्यापिना धीरेण गभीरेण स्वरेण ध्वनिनैव निवर्तयन्निव । अवोचत् ॥

मखांशभाजां प्रथमो मनीषिभिस्
त्वमेव देवेन्द्र सदा निगद्यसे ।
अजस्रदीक्षाप्रयतस्य मद्गुरोः
क्रियाविघाताय कथं प्रवर्तसे ॥ ४४ ॥

त्रिलोकनाथेन सदा मखद्विषस्
त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा ।
स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां
त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ ४५ ॥

तदङ्गमग्र्यं मघवन्महाक्रतोर्
अमुं तुरंगं प्रतिमोक्तुमर्हसि ।
पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वरा
मलीमसामाददते न पद्धतिम् ॥ ४६ ॥

॥ ४४॥ मखेति । हे देवेन्द्र मनीषिभिस्त्वमेव मखांशभाजां यज्ञभागभुजां प्रथमः सदा निगद्यसे कथ्यसे ॥ तथाप्यजस्रदीक्षायां नित्यदीक्षायां प्रयतस्य मद्गुरोः क्रियाविघाताय । क्रियां विहन्तुमित्यर्थः ॥ तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी ॥ कथं प्रवर्तसे ॥

॥४५॥ त्रिलोकेति । त्रयाणां लोकानां नाथस्त्रिलोकनाथः॥ तद्धितार्थेत्यादिनोत्तरपदसमासः ॥ तेन त्रैलोक्यनियामकेन दिव्यचक्षुषातीन्द्रियार्थदर्शिना त्वया मखद्विषः क्रतुविघातकाः सदा नियम्या ननु शिक्ष्याः खलु । स त्वं धर्मचारिणां कर्मसु क्रतुषु स्वयमन्तरायो विघ्नो भवसि चेत् । विधिरनुष्ठानं च्युतः ॥ लोके सत्कर्मकथैवास्तमियादित्यर्थः ॥

॥ ४६ ॥ तदिति । हे मघवंस्तस्मात्कारणान्महाक्रतोरश्वमेधस्याग्र्यं श्रेष्ठमङ्गं साधनममुं तुरंगं प्रतिमोक्तुं प्रतिदातुमर्हसि ॥ तथा हि । श्रुतेःपथो दर्शयितारः सन्मार्गप्रदर्शका ईश्वरा महान्तो मलीमसां मलिनां पद्धतिं

इति प्रगल्भं रघुणा समीरितं
वचो निशम्याधिपतिर्दिवौकसाम् ।
निवर्तयामास रथं सविस्मयः
प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम् ॥ ४७ ॥
यदात्थ राजन्यकुमार तत्तथा
यशस्तु रक्ष्यं परतो यशोधनैः ।
जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया
भवद्गुरुर्लङ्घयितुं ममोद्यतः ॥ ४८ ॥
हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतो
महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः ।

नाददते न स्वीकुर्वते । असन्मार्गं नावलम्बन्त इत्यर्थः ॥ मलीमसं तु मलिनं कच्चरं मलदूषितमित्यमरः ॥

॥ ४७ ॥ इतीति । इति रघुणा समीरितं प्रगल्भं वचो निशम्याकर्ण्य । दिवौकसः स्वर्गौकसः ॥ दिवं स्वर्गेन्तरिक्षे चेति विश्वः ॥ तेषामधिपतिर्देवेन्द्रो रघुप्रभावात्सविस्मयः सन् । रथं निवर्तयामास । उत्तरं प्रतिवक्तुं प्रचक्रमे च॥

॥ ४८ ॥ यदिति । हे राजन्यकुमार क्षत्रियकुमार ॥ मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराडित्यमरः ॥ यद्वाक्यमात्थ ब्रवीषि ॥ ब्रुवः पञ्चानामित्यादिनाहादेशः ॥ तत्तथा सत्यम् । किं तु यशोधनैरस्मादृशैः परतः शत्रुतो यशो रक्ष्यम् ॥ ततः किमत आह । भवद्गुरुस्त्वत्पिता जगत्प्रकाशं लोकप्रसिद्धमशेषं सर्वं मम तद्यश इज्यया यागेन लङ्घयितुं तिरस्कर्तुमुद्यत उद्युक्तः ॥

॥ ४९ ॥ किं तद्यश इत्याह । हरिरिति । पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमासः । न निर्धारण इति षष्ठीसमासनिषेधात् । कर्मधारये तु सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैरित्युत्तमपुरुष इति स्यात् ॥ यथा हरिर्विष्णुरेक एव

तथा विदुर्मां मुनयः शतक्रतुं
द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः ॥ ४९ ॥
अतोयमश्वः कपिलानुसारिणा
पितुस्त्वदीयस्य मयापहारितः ।
अलं प्रयत्नेन तवात्र मा निधाः
पदं पदव्यां सगरस्य संततेः ॥ ५० ॥
ततः प्रहस्यापभयः पुरंदरं
पुनर्बभाषे तुरगस्य रक्षिता ।
गृहाण शस्त्रं यदि सर्ग एष ते
न खल्वनिर्जित्य रघुं कृती भवान् ॥ ५१ ॥

पुरुषोत्तमः स्मृतः । यथा च त्र्यम्बकः शिव एव महेश्वरः स्मृतः । नापरोपरः पुमान्न । तथा मां मुनयः शतक्रतुं विदुः विदन्ति ॥ विदो लटो वेति झेर्जुसादेशः ॥ नोस्माकम् । हरिहरयोर्मम चेत्यर्थः । एष त्रितयोपि शब्दो द्वितीयगामी न हि ॥ द्वितीयाप्रकरणे गमिगम्यादीनामुपसंख्यानात्समासः ॥

॥ ५० ॥ **अत** इति। यतोहमेव शतक्रतुरतस्त्वदीयस्य पितुरयं शततमोश्वः कपिलानुसारिणा कपिलमुनितुल्येन मयापहारितोपहृतः ॥ अपहारित इति स्वार्थे णिच् ॥ तवात्राश्वे प्रयत्नेनालम् । प्रयत्नो माकारीत्यर्थः ॥ निषेध्यस्य निषेधं प्रति करणत्वात्तृतीया ॥ सगरस्य राज्ञः संततेः संतानस्य पदव्यां पदं मा निधा न निधेहि ॥ निपूर्वाद्धाधातोर्लुङ् । न माङ्योग इत्यडागमप्रतिषेधः ॥ महदास्कन्दनं ते विनाशमूलं भवेदिति भावः ॥

॥ ५१ ॥ **तत** इति। ततस्तुरंगस्य रक्षिता रघुः प्रहस्य प्रहासं कृत्वा। अपभयो निर्भीकः सन् । पुनः पुरंदरं बभाषे ॥ किमिति । हे देवेन्द्र एषोश्वामोचनरूपस्ते तव सर्गो निश्चयो यदि ॥ सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्च-

स एवमुक्त्वा मघवन्तमुन्मुखः
करिष्यमाणः सशरं शरासनम् ।
अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना
वपुःप्रकर्षेण विडम्बितेश्वरः ॥ ५२ ॥
रघोरवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा
हृदि क्षतो गोत्रभिदप्यमर्षणः ।
नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने
धनुष्यमोघं समधत्त सायकम् ॥ ५३ ॥

याध्यायसृष्टिष्वित्यमरः ॥ तर्हि शस्त्रं गृहाण ॥ भवान्रघुं मामनिर्जित्य । कृतमनेनेति कृती । कृतकृत्यो न खलु ॥ इष्टादिभ्यश्चेतीनिप्रत्ययः ॥ रघुग्रहणादात्मनो दुर्जयत्वं सूचयति ॥

॥ ५२ ॥ स इति । स रघुरुन्मुखः सन् । मघवन्तमिन्द्रमेवमुक्त्वा शरासनं चापं सशरं करिष्यमाणः । आलीढेनालीढाख्येन स्थानभेदेन विशेषशोभिनातिशयशोभिना वपुःप्रकर्षेण देहौन्नत्येन विडम्बितेश्वरोनुसृतपिनाकी सन् । अतिष्ठत् ॥ आलीढलक्षणमाह यादवः । स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् । त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति । अन्वर्थं स्यात्समपदमालीढं तु ततोग्रतः । दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्यय इति ॥

॥ ५३ ॥ रघोरिति । रघोरवष्टम्भमयेन स्तम्भरूपेण ॥ अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भयोरपीति विश्वः ॥ पत्त्रिणा बाणेन हृदि हृदये क्षतो विद्धः । अत एवामर्षणोसहनः । क्रुद्ध इत्यर्थः । गोत्रभिदिन्द्रोपि ॥ संभावनीये चोरेपि गोत्रः क्षौणीधरे मत इति विश्वः ॥ नवाम्बुदानामनीकस्य वृन्दस्य मुहूर्तं क्षणमात्रं लाञ्छने चिह्नभूते धनुषि । दिव्ये धनुषीत्यर्थः । अमोघमवन्ध्यं सायकं बाणं समधत्त संहितवान् ॥

दिलीपसूनोः स बृहद्भुजान्तरं
प्रविश्य भीमासुरशोणितोचितः ।
पपावनास्वादितपूर्वमाशुगः
कुतूहलेनेव मनुष्यशोणितम् ॥ ५४ ॥

हरेः कुमारोपि कुमारविक्रमः
सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ ।
भुजे शचीपत्त्रविशेषकाङ्किते
स्वनामचिह्नं निचखान सायकम् ॥ ५५ ॥

जहार चान्येन मयूरपत्त्रिणा
शरेण शक्रस्य महाशनिध्वजम् ।

॥ ५४ ॥ दिलीपेति । भीमानां भयंकराणामसुराणां शोणिते रुधिर उचितः परिचितः स इन्द्रमुक्त आशुगः सायको दिलीपसूनो रघोर्बृहद्भुजान्तरं वक्षः प्रविश्य । अनास्वादितपूर्वं पूर्वमनास्वादितम् ॥ सुप्सुपेति समासः ॥ मनुष्यशोणितं कुतूहलेनेव पपौ ॥

॥ ५५ ॥ हरेरिति । कुमारस्य विक्रम इव विक्रमो यस्य स तथोक्तः ॥ सप्तम्युपमानपूर्वस्येत्यादिना समासः ॥ कुमारोपि रघुरपि सुरद्विपस्यैरावतस्यास्फालनेन कर्कशा अङ्गुलयो यस्य सः । तस्मिन् । शच्याः पत्त्रविशेषकैरङ्किते शचीपत्त्रविशेषकाङ्किते हरेरिन्द्रस्य भुजे स्वनामचिह्नं स्वनामाङ्कितं सायकं निचखान निखातवान् ॥ निष्कण्टकराज्यमाप्तस्यायं महानभिभव इति भावः ॥

॥ ५६ ॥ जहारेति । अन्येन मयूरपत्त्रिणा मयूरपत्त्रवता शरेण शक्रस्येन्द्रस्य महाशनिध्वजं महान्तमशनिरूपं ध्वजं जहार । स शक्रः । सुरश्रियः प्रसह्य बलात्कृत्य केशानां व्यपरोपणादवतारणाच्छेदनादिव ।

चुकोप तस्मै स भृशं सुरश्रियः
प्रसह्य केशव्यपरोपणादिव ॥ ५६ ॥
तयोरुपान्तस्थितसिद्धसैनिकं
गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः ।
बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोर्
अधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च पत्त्रिभिः ॥ ५७ ॥
अतिप्रबन्धप्रहितास्त्रवृष्टिभिस्
तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः ।
शशाक निर्वापयितुं न वासवः
स्वतश्च्युतं वह्निमिवाद्भिरम्बुदः ॥ ५८ ॥

तस्मै रघवे भृशमत्यर्थं चुकोप । तं हन्तुमियेषेत्यर्थः ॥ क्रुधद्रुहेत्यादिना संप्रदानाच्चतुर्थी ॥

॥ ५७ ॥ तयोरिति । जयैषिणोरन्योन्यजयकाङ्क्षिणोस्तयोरिन्द्ररघ्वोः । गरुत्मन्तः पक्षवन्तः ॥ गरुत्पक्षच्छदाः पत्त्रमित्यमरः ॥ आशीविषाः आशिषि दंष्ट्रायां विषं येषां ते आशीविषाः सर्पाः ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ आशीरुरगदंष्ट्रायामित्यमरः ॥ त इव भीमदर्शनाः सपक्षाः सर्पा इव । द्रष्टॄणां भयावहा इत्यर्थः । तैरधोमुखैरूर्ध्वमुखैश्च । धन्विनोरुपर्यधोदेशावस्थितत्वादिति भावः । पत्त्रिभिर्बाणैरुपान्तस्थितास्तटस्थाः सिद्धा देवा इन्द्रस्य सैनिकाश्च रघोर्यस्मिंस्तत्तथोक्तं तुमुलं संकुलं युद्धं बभूव ॥

॥ ५८ ॥ अतीति । वासवोतिप्रबन्धेनातिसातत्येन प्रहिताभिः प्रयुक्ताभिरस्त्रवृष्टिभिर्दुष्प्रसहस्य तेजसः प्रतापस्याश्रयं तं रघुम् । अम्बुदोद्भिः स्वतश्च्युतं निर्गतं वह्निमिव । निर्वापयितुं न शशाक ॥ रघोरपि लोकपालात्मकस्येन्द्रांशसंभवत्वादिति भावः ॥

ततः प्रकोष्ठे हरिचन्दनाङ्किते
प्रमथ्यमानार्णवधीरनादिनीम् ।
रघुः शशाङ्कार्धमुखेन पत्त्रिणा
शरासनज्यामलुनाद्बिडौजसः ॥ ५९ ॥

स चापमुत्सृज्य विवृद्धमत्सरः
प्रणाशनाय प्रबलस्य विद्विषः ।
महीध्रपक्षव्यरोपणोचितं
स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रमाददे ॥ ६० ॥

रघुर्भृशं वक्षसि तेन ताडितः
पपात भूमौ सह सैनिकाश्रुभिः ।
निमेषमात्रादवधूय तद्व्यथां
सहोत्थितः सैनिकहर्षनिस्वनैः ॥ ६१ ॥

॥ ५९ ॥ तत इति । ततो रघुर्हरिचन्दनाङ्किते प्रकोष्ठे मणिबन्धे प्रमथ्यमानार्णव इव धीरं गम्भीरं नदतीति तां तथोक्ताम् । वेवेष्टि व्याप्नोतीति विट् व्यापकमोजो यस्य स तस्य बिडौजस इन्द्रस्य ॥ पृषोदरादित्वात्साधुः शरासनज्यां धनुर्मौर्वीम् । शशाङ्कस्यार्द्धः खण्ड इव मुखं फलं यस्य तेन पत्त्रिणालुनादच्छिनत् ॥

॥६०॥ स इति । विवृद्धमत्सरः प्रवृद्धवैरः स इन्द्रश्चापमुत्सृज्य प्रबलस्य विद्विषः शत्रोः प्रणाशनाय वधाय । महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः ॥ मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः ॥ तेषां पक्षव्यपरोपणे पक्षच्छेदे उचितं स्फुरत्प्रभामण्डलमस्त्रं वज्रायुधमाददे ॥

॥ ६१ ॥ रघुरिति । रघुस्तेन वज्रेण भृशमत्यर्थं वक्षसि ताडितो हतः सन् । सैनिकानामश्रुभिः सह भूमौ पपात । तस्मिन्पतिते ते रुरुदुरित्यर्थः ।

तथापि शस्त्रव्यवहारनिष्ठुरे
विपक्षभावे चिरमस्य तस्थुषः ।
तुतोष वीर्यातिशयेन वृत्रहा
पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते ॥ ६२ ॥
असङ्गमद्रिष्वपि सारवत्तया
न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम् ।
अवेहि मां प्रीतमृते तुरंगमात्
किमिच्छसीति स्फुटमाह वासवः ॥ ६३ ॥
ततो निषङ्गादसमग्रमुद्धृतं
सुवर्णपुङ्खद्युतिरञ्जिताङ्गुलिम् ।

निमेषमात्रात्तद्व्यथां दुःखमवधूय तिरस्कृत्य सैनिकानां हर्षेण निस्वनाः क्ष्वेडाः । तैः सहोत्थितश्च ॥ तस्मिन्नुत्थिते हर्षात्सिंहनादांश्चक्रुरित्यर्थः ॥

॥ ६२ ॥ तथापीति । तथापि वज्रपातेपि शस्त्राणां व्यवहारेण व्यापारेण निष्ठुरे विपक्षभावे शात्रवे चिरं तस्थुषः स्थितवतोस्य रघोर्वीर्यातिशयेन । वृत्रं हतवान्वृत्रहा ॥ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ॥ तुतोष । स्वयं वीर एव वीरं जानातीति भावः ॥ कथं शत्रोः संतोषोत आह । गुणैः सर्वत्र शत्रुमित्रोदासीनेषु पदमङ्घ्रिर्निधीयते । गुणैः सर्वत्र संक्रम्यत इत्यर्थः ॥ गुणाः शत्रूनप्यावर्जयन्तीति भावः ॥

॥ ६३ ॥ असङ्गमिति । सारवत्तयाद्रिष्वप्यसङ्गमप्रतिबन्धमायुधं वज्रं त्वदन्येन न विसोढम् ॥ अतो मां प्रीतं संतुष्टमवेहि । तुरंगमादृते तुरंगं वर्जयित्वा ॥ अन्यारादितरर्ते इति पञ्चमी ॥ किमिच्छसीति स्फुटं वासव आह ॥ तुरंगमादन्यद्देयं नास्तीति भावः ॥

॥ ६४ ॥ तत इति । ततो नरेन्द्रसूनू रघुर्निषङ्गात्तूणीरादसमग्रं यथा तथोद्धृतं सुवर्णपुङ्खद्युतिभी रञ्जिता अङ्गुलयो येन तमिषुं प्रतिसंहरन्निवर्त-

नरेन्द्रसूनुः प्रतिसंहरन्निषुं
प्रियंवदं प्रत्यवदत्सुरेश्वरम् ॥ ६४ ॥
अमोच्यमश्वं यदि मन्यसे प्रभो
ततः समाप्ते विधिनैव कर्मणि ।
अजस्रदीक्षाप्रयतः स मद्गुरुः
क्रतोरशेषेण फलेन युज्यताम् ॥ ६५ ॥
यथा च वृत्तान्तमिदं सदोगतस्
त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः ।
तवैव संदेशहराद्विशांपतिः
शृणोति लोकेश तथा विधीयताम् ॥ ६६ ॥
तथेति कामं प्रतिशुश्रुवान्रघोर्
यथागतं मातलिसारथिर्ययौ ।

यन् । नाप्रहरन्तं प्रहरेदिति निषेधादिति भावः । प्रियं वदतीति प्रियंवदः ॥ प्रियवशे वदः खजिति खच्प्रत्ययः । अरुर्द्विषदित्यादिना मुमागमः ॥ तं सुरेश्वरं प्रत्यवदत् । न तु प्राहरदिति भावः ॥

॥ ६५ ॥ अमोच्यमिति । हे प्रभो इन्द्र अश्वममोच्यं मन्यसे यदि ततस्तर्ह्यजस्रदीक्षायां प्रयतः स मद्गुरुर्मम पिता विधिनैव कर्मणि समाप्ते सति क्रतोर्यत्फलं तेन फलेनाशेषेण कृत्स्नेन युज्यतां युक्तोऽस्तु ॥ अश्वमेध-फललाभे किमश्वेनेति भावः ॥

॥ ६६ ॥ यथेति । सदोगतः सदो गृहं गतस्त्रिलोचनस्यैकांशतया-ष्टानामन्यतममूर्तित्वात् । दुरासदो मादृशैर्दुष्प्रापो विशांपतिर्यथेमं वृत्तान्तं तव संदेशहराद्वार्ताहरादेव शृणोति च हे लोकेशेन्द्र तथा विधीयताम् ॥

॥ ६७ ॥ तथेति । मातलिसारथिरिन्द्रो रघोः संबन्धिनं कामं मनोरथं तथेति । तथास्त्विति प्रतिशुश्रुवान् ॥ भाषायां सदवसश्रुव इति क्वसुप्रत्ययः ॥

नृपस्य नातिप्रमनाः सदोगृहं
सुदक्षिणासूनुरपि न्यवर्तत ॥ ६७ ॥
तमभ्यनन्दत्प्रथमं प्रबोधितः
प्रजेश्वरः शासनहारिणा हरेः ।
परामृशन्हर्षजडेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशव्रणाङ्कितम् ॥ ६८ ॥
इति क्षितीशो नवतिं नवाधिकां
महाक्रतूनां महनीयशासनः ।
समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये
ततान सोपानपरंपरामिव ॥ ६९ ॥
अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।

यथागतं ययौ । सुदक्षिणासूनू रघुरपि नातिप्रमना विजयलाभेप्यश्वनाशान्नातिहृष्टः सन् ॥ नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ नृपस्य सदोगृहं प्रति न्यवर्तत ॥

॥ ६८ ॥ तमिति । हरेरिन्द्रस्य शासनहारिणा पुरुषेण प्रथमं प्रबोधितो ज्ञापितः । वृत्तान्तमिति शेषः । प्रजेश्वरो दिलीपो हर्षजडेन हर्षशिशिरेण पाणिना कुलिशव्रणाङ्कितम् । तस्य रघोरिदं तदीयम् । अङ्गं शरीरं परामृशंस्तं रघुमभ्यनन्दत् ॥

॥ ६९ ॥ इतीति । महनीयशासनः पूजनीयाज्ञः क्षितीश इति महाक्रतूनामश्वमेधानां नवभिरधिकां नवतिमेकोनशतमायुषः क्षये सति दिवं स्वर्गं समारुरुक्षुरारोढुमिच्छुः सोपानानां परंपरां पङ्क्तिमिव ततान ॥

॥ ७० ॥ अथेति । अथ विषयेभ्यो व्यावृत्तात्मा निवृत्तचित्तः स दिली-

मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम् ॥ ७० ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुराज्याभिषेको नाम तृतीयः सर्गः ॥

पो यथाविधि यथाशास्त्रं यूने सूनवे नृपतिककुदं राजचिह्नम् ॥ ककुद्वत्ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्के राजलक्ष्मणीति विश्वः ॥ सितातपवारणं श्वेतच्छत्त्रं दत्त्वा तया देव्या सुदक्षिणया सह मुनिवनतरोश्छायां शिश्रिये श्रितवान् ॥ वानप्रस्थाश्रमं स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ तथा हि । गलितवयसां वृद्धानामिक्ष्वाकूणामिक्ष्वाकोर्गोत्रापत्यानाम् ॥ तद्राजसंज्ञकत्वादणो लुक् ॥ इदं वनगमनं कुलव्रतम् । देव्या सहेत्यनेन सपत्नीकवानप्रस्थाश्रमपक्ष उक्तः ॥ तथा च याज्ञवल्क्यः । सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासनो व्रजेदिति ॥ हरिणीवृत्तमेतत् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशटीकायां संजीवनीसमाख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

स राज्यं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्याधिकं बभौ ।
दिनान्ते निहितं तेजः सवित्रेव हुताशनः ॥ १ ॥
दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् ।
पूर्वं प्रधूमितो राज्ञां हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥ २ ॥
पुरुहूतध्वजस्येव तस्योन्नयनपङ्क्तयः ।
नवाभ्युत्थानदर्शिन्यो ननन्दुः सप्रजाः प्रजाः॥३॥

शारदा शारदाम्भोजवदना वदनाम्बुजे ।
सर्वदा सर्वदास्माकं संनिधिं संनिधिं क्रियात् ॥

॥ १ ॥ **स इति** । स रघुर्गुरुणा पित्रा दत्तं राज्यं राज्ञः कर्म प्रजापरिपालनात्मकम् ॥ पुरोहितादित्वाद्यक् ॥ प्रतिपद्य प्राप्य । दिनान्ते सायंकाले सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य हुताशनोऽग्निरिव । अधिकं बभौ ॥ सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते । आदित्यो वा अस्तं यन्नग्निमनुप्रविशति । अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति । इत्यादिश्रुतिप्रमाणात् ॥

॥ २ ॥ दिलीपेति । दिलीपानन्तरं राज्ये प्रतिष्ठितमवस्थितं तं रघुं निशम्याकर्ण्य पूर्वं दिलीपकाले राज्ञां हृदये प्रकर्षेण धूमोऽस्य संजातः प्रधूमितोऽग्निः संतापाग्निरुत्थित इव प्रज्वलित इव । पूर्वाभ्यधिकः । संतापोऽभूदित्यर्थः ॥ राजकर्तृकस्यापि निशमनस्याग्नावुपचारान्न समानकर्तृकत्वविरोधः ॥

॥ ३ ॥ पुरुहूतेति । पुरुहूतध्वज इन्द्रध्वजः ॥ स किल राजभिर्वृष्ट्यर्थं पूज्यत इत्युक्तं भविष्योत्तरे । एवं यः कुरुते यात्रामिन्द्रकेतोर्युधिष्ठिर । पर्जन्यः कामवर्षी स्यात्तस्य राज्ये न संशय इति ॥ पुरुहूतध्वजस्येव तस्य रघोर्नवमभ्युत्थानमभ्युन्नतिमभ्युदयं च पश्यन्तीति नवाभ्युत्थानदर्शिन्यः । उदूर्ध्वं प्रस्थिता उल्लासिताश्च नयनपङ्क्तयो यासां ताः सप्रजाः ससंतानाः प्रजा जनाः ॥ प्रजा स्यात्संततौ जन इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ननन्दुः ॥

समभेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥ ४ ॥
छायामण्डललक्ष्येण तमदृश्या किल स्वयम् ।
पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्राज्यदीक्षितम् ॥ ५ ॥
परिकल्पितसांनिध्या काले काले च बन्दिषु ।
स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्थे सरस्वती ॥ ६ ॥

॥ ४ ॥ सममिति । द्विरद इव द्विरदैश्च गच्छतीति द्विरदगामिना ॥ कर्तर्युपमान इति सुप्यजाताविति च णिनिः ॥ तेन रघुणा समं युगपदेव द्वयं समाक्रान्तमधिष्ठितम् ॥ किं तद्द्वयम् । पितुरागतं पित्र्यम् ॥ पितुर्यदिति यत्प्रत्ययः ॥ सिंहासनम् । अखिलमरीणां मण्डलं राष्ट्रं च ॥

॥ ५ ॥ अथ सिंहासनारोहणानन्तरं तस्य लक्ष्मीसंनिधानमाह । छायेति । अत्र रघोस्तेजोविशेषेण स्वयं संनिहितया लक्ष्म्या छत्त्रधारणं कृतमित्युत्प्रेक्षते ॥ पद्मा लक्ष्मीः ॥ लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रियेत्यमरः ॥ सा स्वयमदृश्या किल । किलेति संभावनायाम् । सती छायामण्डललक्ष्येण कान्तिपुञ्जानुमेयेन । न तु स्वरूपतो दृश्येन ॥ छायामण्डलमित्यनेनानातपज्ञानं दृश्यते ॥ छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातप इत्युभयत्राप्यमरः ॥ तेन पद्मातपत्रेण । पद्ममेवातपत्रम् । तेन कारणभूतेन साम्राज्यदीक्षितं साम्राज्ये साम्राज्यकर्मणि मण्डलाधिपत्ये दीक्षितमभिषिक्तं तं भेजे ॥ अन्यथा कथमेतादृशी कान्तिसंपत्तिरिति भावः ॥

॥ ६ ॥ संप्रति सरस्वतीसांनिध्यमाह । परिकल्पितेति । सरस्वती च काले काले सर्वेष्वपि योग्यकालेषु ॥ नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ बन्दिषु परिकल्पितसांनिध्या कृतसंनिधाना सती स्तुत्यं स्तोत्रार्हं तं रघुम् ॥ अर्थ्याभिरर्थादनपेताभिः ॥ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्ययः ॥ स्तुतिभिः स्तोत्रैरुपतस्थे । देवताबुध्या पूजितवतीत्यर्थः ॥ देवतात्वं च

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्भुक्ता यद्यपि राजभिः ।
तथाप्यनन्यपूर्वेव तस्मिन्नासीद्वसुंधरा ॥ ७ ॥
स हि सर्वस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
आददे नातिशीतोष्णो नभस्वानिव दक्षिणः ॥ ८ ॥
मन्दोत्कण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकतया गुरौ ।
फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजाः ॥ ९ ॥

ना विष्णुः पृथिवीपतिरिति वा लोकपालात्मकत्वाद्वेत्यनुसंधेयम् ॥ एवं च सत्युपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यादात्मनेपदं सिध्यति ॥

॥ ७ ॥ मन्विति । वसुंधरा मनुप्रभृतिभिर्मन्वादिभिर्मान्यैः पूज्यै राजभिर्भुक्ता यद्यपि । भुक्तैवेत्यर्थः ॥ यद्यपीत्यवधारणे । अप्यर्थे यदिवार्थे स्यादिति केशवः ॥ तथापि तस्मिन्राज्ञि । अन्यः पूर्वो यस्याः सान्यपूर्वा । अन्यपूर्वा न भवतीत्यनन्यपूर्वा । अनन्योपभुक्तेवासीत् ॥ तत्प्रथमपतिकेवानुरक्तवतीत्यर्थः ॥

॥ ८ ॥ अत्र कारणमाह । सहीति । हि यस्मात्कारणात्स रघुर्युक्तदण्डतया यथापराधदण्डतया सर्वस्य लोकस्य मन आददे जहार ॥ कथमिव । अतिशीतोत्युष्णो वा न भवतीति नातिशीतोष्णः ॥ नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ दाक्षिणो दक्षिणदिग्भवो नभस्वान्वायुरिव । मलयानिल इवेत्यर्थः ॥ युक्तदण्डतयेत्यत्र कामन्दकः । उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यत इति ॥

॥ ९ ॥ मन्देति । तेन रघुणा प्रजा गुरौ दिलीपे विषये । सहकारोतिसौरभश्चूतः ॥ आम्रश्चूतो रसालोसौ सहकारोतिसौरभ इत्यमरः ॥ तस्य फलेन पुष्पोद्गमे पुष्पोदय इव । ततोपि गुणाधिकतया हेतुना मन्दोत्कण्ठा अल्पौत्सुक्याः कृताः ॥ गुणोत्तरश्चोत्तरो विषयः पूर्वं विस्मारयतीति भावः ॥

नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् ।
पूर्व एवाभवत्पक्षस्तस्मिन्नाभवदुत्तरः ॥ १० ॥
पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षं पुपुषुर्गुणाः ।
नवे तस्मिन्महीपाले सर्वं नवमिवाभवत् ॥ ११ ॥
यथा प्रह्लादनाच्चन्द्रः प्रतापात्तपनो यथा ।
तथैव सोभूदन्वर्थो राजा प्रकृतिरञ्जनात् ॥ १२ ॥
कामं कर्णान्तविश्रान्ते विशाले तस्य लोचने ।

॥ १० ॥ नयविद्भिरिति । नयविद्भिर्नीतिशास्त्रज्ञैर्नवे तस्मिन्राज्ञि विषये । तमधिकृत्येत्यर्थः । सद्धर्मयुद्धादिकम् । असत्कूटयुद्धादिकं चोपदर्शितम् ॥ तस्मिन्राज्ञि पूर्वः पक्ष एवाभवत् । संक्रान्त इत्यर्थः ॥ उत्तरः पक्षो नाभवत् । न संक्रान्त इत्यर्थः ॥ तत्र सदसतोर्मध्ये सदेवाभिमतं नासत् । तदुद्भावनं तु ज्ञानार्थमेवेत्यर्थः ॥ पक्षः साधनयोग्यार्थः ॥ पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिष्विति केशवः ॥

॥ ११ ॥ पञ्चानामिति । पृथिव्यादीनां पञ्चानां भूतानामपि गुणा गन्धादय उत्कर्षमतिशयं पुपुषुः ॥ अत्रोत्प्रेक्षते । तस्मिन्रघौ नाम नवे महीपाले सति सर्वं वस्तुजातं नवमिवाभवत् ॥ तदेव भूतजातमिदानीमपूर्वगुणयोगादपूर्वमिवाभवदिति भावः ॥

॥ १२ ॥ यथेति । यथा चन्दयत्याह्लादयतीति चन्द्र इन्दुः ॥ चदिधातोरौणादिको रप्रत्ययः ॥ प्रह्लादनादाह्लादकरणादन्वर्थोनुगतार्थनामकोभूत् । यथा च तपतीति तपनः सूर्यः ॥ नन्द्यादित्वाल्ल्युप्रत्ययः ॥ प्रतापात्संतापजननादन्वर्थः । तथैव स राजा प्रकृतिरञ्जनादन्वर्थः सार्थकराजशब्दोभूत् ॥ यद्यपि राजशब्दो राजतेर्दीप्त्यर्थात्कनिन्प्रत्ययान्तो न तु रञ्जेस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वाद्रञ्जनाद्राजेत्युक्तं कविना ॥

॥ १३ ॥ काममिति । विशाले तस्य रघोर्लोचने कामं कर्णान्तयोर्वि-

चक्षुष्मत्ता तु शास्त्रेण सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना ॥ १३ ॥
लब्धप्रशमनस्वस्थमथैनं समुपस्थिता ।
पार्थिवश्रीर्द्वितीयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥ १४ ॥
निर्वृष्टलघुभिर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा सुदुःसहः ।
प्रतापस्तस्य भानोश्च युगपद्व्यानशे दिशः ॥ १५ ॥
वार्षिकं संजहारेन्द्रो धनुर्जैत्रं रघुर्दधौ ।
प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ १६ ॥

श्रान्ते कर्णप्रान्तगते ॥ चक्षुष्मत्ता तु । चक्षुःफलं त्वित्यर्थः । सूक्ष्मान्कार्यार्थान्कर्तव्यार्थान्दर्शयति प्रकाशयतीति सूक्ष्मकार्यार्थदर्शिना शास्त्रेणैव ॥ शास्त्रं दृष्टिर्विवेकिनामिति भावः ॥

॥ १४ ॥ लब्धेति । अथ लब्धस्य राज्यस्य प्रशमनेन परिपन्थिनामनुरञ्जनप्रतीकाराभ्यां स्थिरीकरणेन स्वस्थं समाहितचित्तमेनं रघुं पङ्कजलक्षणा पद्मचिह्ना । श्रियोपि विशेषणमेतत् । शरत् । द्वितीया पार्थिवश्री राजलक्ष्मीरिव । समुपस्थिता प्राप्ता ॥

॥ १५ ॥ निर्वृष्टेति । निःशेषं वृष्टा निर्वृष्टाः । कर्तरि क्तः । अत एव लघवः । तैर्मेघैर्मुक्तवर्त्मा त्यक्तमार्गः । अत एव सुदुःसहः । तस्य रघोर्भानोश्च प्रतापः पौरुषमातपश्च ॥ प्रतापौ पौरुषातपाविति यादवः ॥ युगपद्दिशो व्यानशे व्याप ॥

॥ १६ ॥ वार्षिकमिति । इन्द्रः । वर्षासु भवं वार्षिकम् । वर्षानिमित्तमित्यर्थः ॥ वर्षाभ्यष्ठगिति ठक्प्रत्ययः ॥ धनुः संजहार ॥ रघुर्जैत्रं जयशीलम् ॥ जेतृशब्दात्तृन्नन्तात्प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेण्प्रत्ययः ॥ धनुर्दधौ ॥ हि यस्मात्ताविन्द्ररघू प्रजानामर्थस्य प्रयोजनस्य वृष्टिविजयलक्षणस्य साधने विषये पर्यायेणोद्यते कार्मुके याभ्यां तौ पर्यायोद्यतकार्मुकौ ॥ पाठान्तरे पर्यायेणोद्यमो विश्रमश्च ययोस्तौ पर्यायोद्यमविश्रमौ ॥ द्वयोः पर्यायकरणादक्लेश इति भावः ॥

पुण्डरीकातपत्रस्तं विकसत्काशचामरः ।
ऋतुर्विडम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥ १७ ॥
प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चन्द्रे च विशदप्रभे ।
तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरासीत्समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥
हंसश्रेणिषु तारासु कुमुद्वत्सु च वारिषु ।
विभूतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसामिव ॥ १९ ॥
इक्षुच्छायनिषादिन्यस्तस्य गोप्तुर्गुणोदयम् ।
आकुमारकथोद्धातं शालिगोप्यो जगुर्यशः ॥ २० ॥

॥ १७ ॥ पुण्डरीकेति । पुण्डरीकं सिताम्भोजमेवातपत्रं यस्य स तथोक्तः । विकसन्ति काशानि काशाख्यतृणकुसुमान्येव चामराणि यस्य स तथोक्तः । ऋतुः शरदृतुः पुण्डरीकनिभातपत्रं काशनिभचामरं तं रघुं विडम्बयांमासानुचकार ॥ तस्य रघोः श्रियं पुनः शोभां तु न प्राप ॥ शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मीः श्रीरिव दृश्यत इति शाश्वतः ॥

॥ १८ ॥ प्रसादेति । प्रसादेन सुमुखे तस्मिन्रघौ विशदप्रभे निर्मलकान्तौ चन्द्रे च द्वयोर्विषये तदा चक्षुष्मतां प्रीतिरनुरागः समरसा समस्वादा । तुल्यभोगेति यावत् ॥ रसो गन्धे रसः स्वाद इति विश्वः ॥ आसीत् ॥

॥ १९ ॥ हंसेति । हंसानां श्रेणिषु पङ्क्तिषु । तारासु नक्षत्रेषु । कुमुदानि येषु सन्तीति कुमुद्वन्ति तेषु । कुमुदप्रायेष्वित्यर्थः ॥ कुमुद्वान्कुमुदप्राय इत्यमरः ॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ॥ वारिषु च तदीयानां रघुसंबन्धिनां यशसां विभूतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किम् । इत्युत्प्रेक्षा ॥ अन्यथा कथमेषां धवलिमेति भावः ॥

॥ २० ॥ इक्ष्विति । इक्षूणां छायेक्षुच्छायम् ॥ छायाबाहुल्य इति नपुंसकत्वम् ॥ तत्र निषण्णा इक्षुच्छायनिषादिन्यः ॥ स्त्रीलिङ्गपाठ इक्षोश्छायेति विग्रहः । अन्यथा बहुत्वे नपुंसकत्वप्रसङ्गात् ॥ शालीन्गोपायन्ति रक्षन्ती-

प्रससादोदयादम्भः कुम्भयोनेर्महौजसः ।
रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः ॥ २१ ॥
मदोदग्राः ककुद्मन्तः सरितां कूलमुद्रुजाः ।
लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमम् ॥ २२ ॥

ति शालिगोप्यः शस्यपालिकाः स्त्रियः ॥ कर्मण्यण् । टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥ गोप्तू रक्षकस्य तस्य रघोः । गुणेभ्य उदयो यस्य तद्गुणोदयं गुणोत्पन्नमाकुमारं कुमारादारम्य कथोद्घातः कथारम्भो यस्य तत् । कुमारैरपि स्तूयमानमित्यर्थः । यशो जगुर्गायन्ति स्म ॥ अथ वा कुमारस्य सतो रघोर्याः कथा इन्द्रविजयादयस्तत आरभ्याकुमारकथम् । तत्राप्यभिविधावव्ययीभावः । आकुमारकथमुद्घातो यस्मिन्कर्मणि । गानक्रियाविशेषणमेतत् ॥ स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भ इत्यमरः ॥ आकुमारकथोद्भूतमिति पाठे कुमारस्य सतस्तस्य कथाभिश्चरितैरुद्भूतं यद्यशस्तद्यश आरभ्य यशो जगुरिति व्याख्येयम् ॥

॥ २१ ॥ प्रससादेति । महौजसः कुम्भयोनेरगस्त्यस्य ॥ अगस्त्यः कुम्भसंभव इत्यमरः ॥ उदयादम्भः प्रससाद प्रसन्नं बभूव ॥ महौजसो रघोरुदयादभिभवाशङ्कि द्विषतां मनश्चुक्षुभे कालुष्यं प्राप ॥ अगस्त्योदये जलानि प्रसीदन्तीत्यागमः ॥

॥ २२ ॥ मदेति । मदोदग्रा मदोद्धताः । ककुदेषामस्तीति ककुद्मन्तः । महाककुद इत्यर्थः ॥ यवादित्वान्मकारस्य वत्वाभावः ॥ सरितां कूलान्युद्रुजन्तीति कूलमुद्रुजाः ॥ उदि कूले रुजिवहोरिति खश्प्रत्ययः ॥ अरुर्द्विषेत्यादिना मुमागमः ॥ महान्त उक्षाणो महोक्षाः ॥ अचतुरेत्यादिना निपातनादकारान्तत्वम् ॥ लीलाखेलं विलाससुभगं तस्य रघोरुत्साहवतो वपुष्मतः परभञ्जकस्य विक्रमं शौर्यमनुप्रापुरनुचक्रुः ॥

प्रसवैः सप्तपर्णानां मदगन्धिभिराहताः ।
असूययेव तन्नागाः सप्तधैव प्रसुस्रुवुः ॥ २३ ॥
सरितः कुर्वती गाधाः पथश्चाश्यानकर्दमान् ।
यात्रायै चोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥
तस्मै सम्यग्घुतो वह्निर्वाजिनीराजनाविधौ ।
प्रदक्षिणार्चिर्व्याजेन हस्तेनेव जयं ददौ ॥ २५ ॥

॥ २३ ॥ प्रसवैरिति । मदस्येव गन्धो येषां तैर्मदगन्धिभिः ॥ उपमानाच्चेति समासान्त इकारः ॥ सप्तपर्णानां वृक्षविशेषाणाम् ॥ सप्तपर्णो विशालत्वक्शारदो विषमच्छद इत्यमरः ॥ प्रसवैः पुष्पैराहतास्तस्य रघोर्नागा गजाः ॥ गजेपि नागमातङ्गावित्यमरः ॥ असूययेवाहतनिमित्तया स्पर्धयेव सप्तधैव प्रसुस्रुवुर्मदं ववृषुः । प्रतिगजगन्धाभिमानादिति भावः ॥ करात्कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिरिति पालकाव्ये । करान्नासारन्ध्राभ्यामित्यर्थः ॥

॥ २४ ॥ सरित इति । सरितो गाधाः सुप्रतराः कुर्वती । पथो मार्गाश्चाश्यानकर्दमाञ्छुष्कपङ्कान्कुर्वती संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति श्यतेर्निष्ठातस्य नत्वम् ॥ शरच्छरदृतुस्तं रघुं शक्तेरुत्साहशक्तेः प्रथमं प्राग्यात्रायै दण्डयात्रायै चोदयामास ॥ प्रभुमन्त्रशक्तिसंपन्नस्य शरत्स्वयमुत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः ॥

॥ २५ ॥ तस्मा इति । वाजिनामश्वानां नीराजनाविधौ नीराजनाख्ये शान्तिकर्मणि सम्यग्विधिवद्धुतो होमसमिद्धो वह्निः । प्रगता दक्षिणं प्रदक्षिणम् ॥ तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययीभावः ॥ प्रदक्षिणं यार्चिर्ज्वाला तस्या व्याजेन हस्तेनेव तस्मै जयं ददौ । उक्तं महायात्रायाम् । इद्धः प्रदक्षिणगतो हुतभुङ्नृपस्य । धात्रीं समुद्ररशनां वशगां करोतीति ॥ वाजिग्रहणं गजादीनामप्युपलक्षणं तेषामपि नीराजनाविधानात् ॥

स गुप्तमूलप्रत्यन्तः शुद्धपार्ष्णिरयान्वितः ।
षड्विधं बलमादाय प्रतस्थे दिग्जिगीषया ॥ २६ ॥
अवाकिरन्वयोवृद्धास्तं लाजैः पौरयोषितः ।
पृषतैर्मन्दरोद्धूतैः क्षीरोर्मय इवाच्युतम् ॥ २७ ॥
स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनबर्हिषा ।
अहिताननिलोद्धूतैस्तर्जयन्निव केतुभिः ॥ २८ ॥
रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसंनिभैः ।
भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन्व्योमेव भूतलम् ॥ २९ ॥

॥ २६ ॥ स इति । गुप्तौ मूलं स्वनिवासस्थानं प्रत्यन्तः प्रान्तदुर्गं च येन स गुप्तमूलप्रत्यन्तः । शुद्धपार्ष्णिरुद्धृतपृष्ठशत्रुः सेनया रक्षितपृष्ठदेशो वा । अयान्वितः ॥ अयः शुभावहो विधिरित्यमरः ॥ स रघुः षड्विधं मौलभृत्यादिरूपं बलं सैन्यम् ॥ मौलं भृत्यः सुहृच्छ्रेणी द्विषदाटविकं बलमित्यमरः ॥ आदाय दिशां जिगीषया जेतुमिच्छया प्रतस्थे ॥

॥ २७ ॥ अवाकिरन्निति । वयोवृद्धाः पौरयोषितस्तं रघुं प्रयान्तं लाजैराचारलाजैः । मन्दरोद्धूतैः पृषतैर्बिन्दुभिः क्षीरोर्मयः क्षीरसमुद्रोर्मयोच्युतं विष्णुमिव । अवाकिरन्पर्यक्षिपन् ॥

॥ २८ ॥ स इति । प्राचीनबर्हिर्नाम कश्चिन्महाराज इति केचित् ॥ प्राचीनबर्हिरिन्द्रः । पर्जन्यो मघवा वृषा हरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथेति हलायुधाभिधानात् । तेन तुल्यः स रघुः । अनिलेनानुकूलवातेनोद्धूतैः केतुभिर्ध्वजैरहितान्रिपूंस्तर्जयन्निव ॥ तर्जिभर्त्स्योरनुदात्तेत्त्वेपि चक्षिङो ङित्करणेनानुदात्तेत्त्वनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः ॥ प्रथमं प्राचीं दिशं ययौ ॥

॥ २९ ॥ रजोभिरिति । किं कुर्वन् । स्यन्दनोद्धूतै रजोभिर्घनसंनि-

प्रतापोऽग्रे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीति चतुःस्कन्धेव सा चमूः ॥ ३० ॥
मरुपृष्ठान्युदम्भांसि नाव्याः सुप्रतरा नदीः ।
विपिनानि प्रकाशानि शक्तिमत्त्वाच्चकार सः ॥ ३१ ॥
स सेनां महतीं कर्षन्पूर्वसागरगामिनीम् ।
बभौ हरजटाभ्रष्टां गङ्गामिव भगीरथः ॥ ३२ ॥

भैर्वर्णतः क्रियातः परिमाणतश्च मेघतुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं व्योमाकाशं भुवस्तलमिव भूतलं च व्योमेव कुर्वन् । ययाविति पूर्वेण संबन्धः ॥

॥ ३० ॥ प्रताप इति । अग्रे प्रतापस्तेजोविशेषः ॥ स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजमित्यमरः ॥ ततः शब्दः सेनाकलकलः । तदनन्तरं परागो धूलिः ॥ परागः पुष्परजसि धूलिस्नानीययोरपीति विश्वः ॥ पश्चाद्रथादि रथाश्वादिकं चतुरङ्गबलम् । इतीत्थं चतुःस्कन्धेव चतुर्व्यूहेव ॥ स्कन्धः प्रकाण्डे कायेंशे विज्ञानादिषु पञ्चसु । नृपे समूहे व्यूहे चेति हैमः ॥ सा चमूर्ययौ ॥ रथानीकमिति पाठ इतिशब्दाध्याहारेण योज्यम् ॥

॥ ३१ ॥ मर्विति । स रघुः शक्तिमत्त्वात्समर्थत्वान्मरुपृष्ठानि निर्जलस्थानानि ॥ समानौ मरुधन्वानावित्यमरः ॥ उदम्भांस्युद्भूतजलानि चकार । नाव्या नौभिस्तार्या नदीः ॥ नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्य इत्यमरः ॥ नौवयोधर्मविषमूलेत्यादिना यत्प्रत्ययः ॥ सुप्रतराः सुखेन तार्याश्चकार । विपिनान्यरण्यानि ॥ अटव्यरण्यं विपिनमित्यमरः ॥ प्रकाशानि निर्वृक्षाणि चकार ॥ तस्यागम्यं किमपि नासीदिति भावः ॥

॥ ३२ ॥ स इति । महतीं सेनां पूर्वसागरगामिनीं कर्षन्स रघुः । हरस्य जटाभ्यो भ्रष्टां गङ्गां कर्षन् ॥ सापि पूर्वसागरगामिनी ॥ भगीरथ इव । बभौ ॥ भगीरथो नाम कश्चित्कपिलदग्धानां सागराणां नप्ता तत्पावनाय हरकिरीटाद्गङ्गां प्रवर्तयिता राजा । यत्संबन्धाद्गङ्गा च भागीरथीति गीयते ॥

त्याजितैः फलमुत्खातैर्भग्नैश्च बहुधा नृपैः ।
तस्यासीदुल्वणो मार्गः पादपैरिव दन्तिनः ॥ ३३ ॥
पौरस्त्यानेवमाक्रामंस्तांस्ताञ्जनपदाञ्जयी ।
प्राप तालीवनश्याममुपकण्ठं महोदधेः ॥ ३४ ॥
अनम्राणां समुद्धर्तुस्तस्मात्सिन्धुरयादिव ।
आत्मा संरक्षितः सुह्मैर्वृत्तिमाश्रित्य वैतसीम् ॥ ३५ ॥
वङ्गानुत्खाय तरसा नेता नौसाधनोद्यतान् ।
निचखान जयस्तम्भान्गङ्गास्रोतोन्तरेषु सः ॥ ३६ ॥

॥ ३३ ॥ त्याजितैरिति । फलं लाभम् । वृक्षपक्षे प्रसवं च । त्याजितैः ॥ त्यजेर्ण्यन्ताद्विकर्मकादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥ उत्खातैः स्वपदाच्यावितैः । अन्यत्रोत्पाटितैः । बहुधा भग्नै रणे जितैः । अन्यत्र छिन्नैः । नृपैः । पादपैर्दन्तिनो गजस्येव । तस्य रघोर्मार्ग उल्वणः प्रकाश आसीत् ॥ प्रकाशं प्रकटं स्पष्टमुल्वणं विशदं स्फुटमिति यादवः ॥

॥३४॥ पौरस्त्यानिति । जयी जयनशीलः ॥ जिदृक्षिविश्रीत्यादिनेनिप्रत्ययः ॥ स रघुरेवम् । पुरो भवान्पौरस्त्यान्प्राच्यान् ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यगिति त्यक्प्रत्ययः ॥ तांस्तान् । सर्वानित्यर्थः ॥ वीप्सायां द्विरुक्तिः । जनपदान्देशानाक्रामंस्तालीवनैः श्यामं महोदधेरुपकण्ठमन्तिकं प्राप ॥

॥ ३५ ॥ अनम्राणामिति । अनम्राणाम् । कर्मणि षष्ठी । समुद्धर्तुरुन्मूलयितुस्तस्माद्रघोः सकाशात् ॥ भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादानत्वात्पञ्चमी ॥ सिन्धुरयान्नदीवेगादिव सुह्मैः सुह्मदेशीयैः ॥ सुह्मादयः शब्दा जनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते ॥ वैतसीं वेतससंबन्धिनीं वृत्तिम् । प्रणतिमित्यर्थः । आश्रित्य । आत्मा संरक्षितः ॥ अत्र कौटिल्यः । बलीयसाभियुक्तो दुर्बलः सर्वत्रानुप्रणतो वैतसं धर्ममातिष्ठेदिति ॥

॥ ३६ ॥ वङ्गानिति । नेता नायकः स रघुर्नौभिः साधनैरुद्यतान्सं-

आपादपद्मप्रणताः कलमा इव ते रघुम् ।
फलैः संवर्धयामासुरुत्खातप्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥
स तीर्त्वा कपिशां सैन्यैर्बद्धद्विरदसेतुभिः ।
उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
स प्रतापं महेन्द्रस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं न्यवेशयत् ।
अङ्कुशं द्विरदस्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥ ३९ ॥

नद्धान्वङ्गान्राज्ञस्तरसा बलेन ॥ तरसी बलरंहसी इति यादवः ॥ उत्खा-योन्मूल्य गङ्गायाः स्रोतसां प्रवाहाणामन्तरेषु द्वीपेषु जयस्तम्भान्निचखान । स्थापितवानित्यर्थः ॥

॥ ३७ ॥ आपादेति । आपादपद्ममङ्घ्रिपद्मपर्यन्तं प्रणताः । अत एवो-त्खाताः पूर्वमुद्धृता अपि प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापितास्ते वङ्गाः । कलमा इव शालिविशेषा इव । तेप्याापादपद्मं आमूलपद्मपर्यन्तं प्रणताः ॥ पादो बुध्ने तुरीयांश इति विश्वप्रकाशः ॥ उत्खातप्रतिरोपिताश्च । रघुं फलैर्धनैः । अन्यत्र शस्यैः । संवर्धयामासुः ॥ फलं फले धने बीजे निष्पत्तौ भोगला-भयोः । शस्य इति केशवः॥

॥ ३८ ॥ स इति । स रघुर्बद्धा द्विरदा एव सेतवो यैस्तैः सैन्यैः क-पिशां नाम नदीम् । करभामिति केचित्पठन्ति । तीर्त्वा । उत्कलै राज-भिरादर्शितपथः संदर्शितमार्गः सन् । कलिङ्गाभिमुखो ययौ ॥

॥ ३९ ॥ स इति । स रघुर्महेन्द्रस्य कुलपर्वतविशेषस्य ॥ महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमानृक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वता इति विष्णुपुराणात् ॥ मूर्ध्नि तीक्ष्णं दुःसहं प्रतापम् । यन्ता सारथिर्गम्भी-रवेदिनो द्विरदस्य गजविशेषस्य मूर्ध्नि तीक्ष्णं निशितमङ्कुशमिव । न्यवेशय-न्निक्षिप्तवान् ॥ त्वग्भेदाच्छोणितस्रावान्मांसस्य क्रथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्याद्गम्भीरवेदितीति राजपुत्रीये ॥ चिरकालेन यो वेत्ति शिक्षां

प्रतिजग्राह कालिङ्गस्तमस्त्रैर्गजसाधनः ।
पक्षच्छेदोद्यतं शक्रं शिलावर्षीव पर्वतः ॥ ४० ॥
द्विषां विषह्य काकुत्स्थस्तत्र नाराचदुर्दिनम् ।
सन्मङ्गलस्नात इव प्रतिपेदे जयश्रियम् ॥ ४१ ॥
ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः ।
नारिकेलासवं योधाः शात्रवं च पपुर्यशः ॥ ४२ ॥
गृहीतप्रतिमुक्तस्य स धर्मविजयी नृपः ।
श्रियं महेन्द्रनाथस्य जहार न तु मेदिनीम् ॥ ४३ ॥

परिचितामपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स गजो गजवेदिभिरिति मृगचर्मीये ॥

॥ ४० ॥ प्रतीति । गजसाधनः सन्कालिङ्गः कलिङ्गानां राजा । द्यञ्मगधकलिङ्गेत्यादिनाण्प्रत्ययः ॥ अस्त्रैरायुधैस्तं रघुम् । पक्षाणां छेद उद्यतमुद्युक्तं शक्रं शिलावर्षी पर्वत इव । प्रतिजग्राहाभियुक्तवान् ॥

॥ ४१ ॥ द्विषामिति । काकुत्स्थो रघुस्तत्र महेन्द्राद्रौ द्विषां नाराचदुर्दिनं नाराचानां बाणविशेषाणां दुर्दिनम् । लक्षणया वर्षमुच्यते । विषह्य सहित्वा सद्यथाशास्त्रं मङ्गलस्नात इव विजयमङ्गलार्थमभिषिक्त इव जयश्रियं प्रतिपेदे ॥ यत्तु सर्वौषधिस्नानं तन्माङ्गल्यमुदीरितमिति यादवः ॥

॥ ४२ ॥ ताम्बूलीनामिति । तत्र महेन्द्राद्रौ । युध्यन्त इति योधाः ॥ पचाद्यच् ॥ रचिताः कल्पिता आपानभूमयः पानयोग्यप्रदेशा यैस्ते तथोक्ताः सन्तो नारिकेलासवं नारिकेलमद्यं ताम्बूलीनां नागवल्लीनां दलैः पपुः । तत्र विजह्रुरित्यर्थः । शात्रवं यशश्च पपुः । जह्रुरित्यर्थः ॥

॥ ४३ ॥ गृहीतेति । धर्मविजयी धर्मार्थं विजयशीलः स नृपो रघुः । गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तश्च गृहीतप्रतिमुक्तः । तस्य महेन्द्रनाथस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार । धर्मार्थमिति भावः । मेदिनीं तु न जहार । शरणागतवात्सल्यादिति भावः ॥

ततो वेलातटेनैव फलवत्पूगमालिना ।
अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयो ययौ ॥ ४४ ॥
स सैन्यपरिभोगेन गजदानसुगन्धिना ।
कावेरीं सरितां पत्युः शङ्कनीयामिवाकरोत् ॥ ४५ ॥
बलैरध्युषितास्तस्य विजिगीषोर्गताध्वनः ।
मारीचोद्भ्रान्तहारीता मलयाद्रेरुपत्यकाः ॥ ४६ ॥

॥ ४४ ॥ तत इति । ततः प्राचीविजयानन्तरं फलवत्पूगमालिना फलितक्रमुकश्रेणीमता ॥ ब्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः ॥ वेलायाः समुद्रकूलस्य तटेनोपान्तेनैवागस्त्येनाचरितामाशां दक्षिणां दिशमनाशास्यजयः । अयत्नसिद्धत्वादप्रार्थनीयजयः सन् । ययौ ॥ अगस्त्यो दक्षिणामाशामाश्रित्य नभसि स्थितः । वरुणस्यात्मजो योगी विन्ध्यवातापिमर्दनः । इति ब्रह्मपुराणे ॥

॥ ४५ ॥ स इति । स रघुः । गजानां दानेन मदेन सुगन्धिनासुरभिगन्धिना ॥ गन्धस्येत्यादिनेकारादेशः समासान्तः । यद्यपि गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं कर्तव्यमिति नैसर्गिकगन्धविवक्षायामेवेकारादेशः । तथापि निरङ्कुशाः कवयः । तथा माघकाव्ये । ववुरयुक्छदगुच्छसुगन्धयः सततगास्ततगानगिरोलिभिः । नैषधे च । अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारेति ॥ न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिनिप्रत्ययपक्षोपि जघन्य एव ॥ सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च त इत्यमरः ॥ सेनाया वेति ण्यप्रत्ययः ॥ तेषां परिभोगेन कावेरीं नाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शङ्कनीयामविश्वसनीयामिवाकरोत् ॥ संभोगलिङ्गदर्शनाद्भर्तुरविश्वासो भवतीति भावः ॥

॥ ४६ ॥ बलैरिति । विजगीषोर्विजेतुमिच्छोर्गताध्वनस्तस्य रघोर्बलैः सैन्यैः ॥ बलं शक्तिर्बलं सैन्यमिति यादवः ॥ मारीचेषु मरीचवनेषूद्भ्रान्ता

ससञ्जुरश्वक्षुण्णानामेलानामुत्पतिष्णवः ।
तुल्यगन्धिषु मत्तेभकटेषु फलरेणवः ॥ ४७ ॥
भोगिवेष्टनमार्गेषु चन्दनानां समर्पितम् ।
नास्रसत्करिणां ग्रैवं त्रिपदीछेदिनामपि ॥ ४८ ॥
दिशि मन्दायते तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि ।
तस्यामेव रघोः पाण्ड्याः प्रतापं न विषेहिरे ॥ ४९ ॥

हारीताः पक्षिविशेषा यासु ताः ॥ तेषां विशेषा हारीतो मद्गुः कारण्डवः प्लव इत्यमरः ॥ मलयाद्रेरुपत्यका आसन्नभूमयः ॥ उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यकेत्यमरः ॥ उपाधिभ्यां त्यकन्नित्यादिना त्यकन्प्रत्ययः ॥ अध्युषिताः। उपत्यकासूषितमित्यर्थः ॥ उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् ॥

॥ ४७ ॥ ससञ्जुरिति । अश्वैः क्षुण्णानामेलानामेलालतानामुत्पतिष्णव उत्पतनशीलाः ॥ अलंकृञेति सूत्रेणेष्णुच्प्रत्ययः ॥ फलरेणवः फलरजांसि तुल्यगन्धिषु समानगन्धेषु ॥ सर्वधनीतिवादिन्नन्तो बहुव्रीहिः ॥ मत्तेभानां कटेषु ससञ्जुः सक्ताः ॥ गजगण्डकटौ कटावित्यमरः ॥

॥ ४८ ॥ भोगीति । चन्दनानां चन्दनद्रुमाणां भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनान्निम्नेषु समर्पितं सञ्जितं त्रिपदीछेदिनां पादशृङ्खलच्छेदकानामपि ॥ त्रिपदी पादबन्धनमिति यादवः ॥ करिणाम् । ग्रीवासु भवं ग्रैवं कण्ठबन्धनम् ॥ ग्रीवाभ्योण्चेत्यण्प्रत्ययः ॥ नास्रसन्न स्रस्तमभूत् ॥ द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदम् । पुषादित्वादङ् । अनिदितामिति नकारलोपः ॥

॥ ४९ ॥ दिशीति । दक्षिणस्यां दिशि रवेरपि तेजो मन्दायते मन्दं भवति ॥ लोहितादित्वात्क्यष्प्रत्ययः । वा क्यष इत्यात्मनेपदम् ॥ दक्षिणायने तेजोमान्द्यादिति भावः । तस्यामेव दिशि पाण्ड्याः । पाण्डूनां जनपदानां राजानः पाण्ड्याः ॥ पाण्डोड्यण्वक्तव्यः ॥ रघोः प्रतापं न विषेहिरे न सोढवन्तः ॥ सूर्यविजयिनोपि विजितवानिति नायकस्य महानुत्कर्षो गम्यते ॥

ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः ।
ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव संचितम् ॥ ५० ॥
स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीनचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ ५१ ॥
असह्यविक्रमः सह्यं दूरान्मुक्तमुदन्वता ।
नितम्बमिव मेदिन्याः स्रस्तांशुकमलङ्घयत् ॥ ५२ ॥
तस्यानीकैर्विसर्पद्भिरपरान्तजयोद्यतैः ।
रामास्त्रोत्सारितोप्यासीत्सह्यलग्न इवार्णवः ॥ ५३ ॥

॥ ५० ॥ ताम्रपर्णीति । ते पाण्ड्यास्ताम्रपर्ण्या नद्या समेतस्य संगतस्य महोदधेः संबन्धि संचितं मुक्तासारं मौक्तिकवरम् ॥ सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिष्वित्यमरः ॥ स्वं स्वकीयं संचितं यश इव । तस्मै रघवे निपत्य प्रणिपत्य ददुः ॥ यशसः शुभ्रत्वादौपम्यम् । ताम्रपर्णीसंगमे मौक्तिकोत्पत्तिरिति प्रसिद्धम् ॥

॥५१॥ ५२ ॥ स इति । असह्येति च । युग्ममेतत् ॥ असह्यविक्रमः स रघुस्तटेषु सानुष्वालीनचन्दनौ व्याप्तचन्दनद्रुमौ स्तनपक्षे प्रान्तेषु व्याप्तचन्दनानुलेपौ । तस्या दक्षिणस्या दिशः स्तनाविव स्थितौ मलयदर्दुरौ नाम शैलौ यथाकामं यथेच्छं निर्विश्योपभुज्य ॥ निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरः ॥ उदकान्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः ॥ उदन्वानुदधौ चेति निपातः । उदन्वता दूरान्मुक्तं दूरतस्त्यक्तम् ॥ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेनेति समासः । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य इत्यलुक् ॥ स्रस्तांशुकं मेदिन्या नितम्बमिव स्थितं सह्यं सह्याद्रिमलङ्घयत्प्राप्तोतिक्रान्तो वा ॥

॥५३॥ संप्रति प्रतीचीं दिशमभिययावित्याह ॥ तस्येति । अपरान्तानां पाश्चात्यानां जय उद्यतैरुद्युक्तैः ॥ अपरान्तास्तु पाश्चात्या इति यादवः ॥ विसर्पद्भिर्गच्छद्भिस्तस्य रघोरनीकैः सैन्यैः ॥ अनीकं तु रणे सैन्य

भयोत्सृष्टविभूषाणां तेन केरलयोषिताम् ।
अलकेषु चमूरेणुश्चूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥ ५४ ॥
मरुलामारुतोद्धूतमगमत्कैतकं रजः ।
तद्योधवारबाणानामयत्नपटवासताम् ॥ ५५ ॥
अभ्यभूयत वाहानां चरतां गात्रशिञ्जितैः ।
वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः ॥ ५६ ॥
खर्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु ।

इति विश्वः ॥ अर्णवो रामस्य जामदग्न्यस्यास्त्रैरुत्सारितः परिसारितोपि सह्यलग्न इवासीत् ॥ सैन्यं द्वितीयोर्णव इवादृश्यतेति भावः ॥

॥ ५४॥ भयेति । तेन रघुणा भयेनोत्सृष्टविभूषाणां परिहृतभूषणानां केरलयोषितामलकेषु चमूरेणुः सेनारजश्चूर्णस्य कुङ्कुमादिरजसः प्रतिनिधीकृतः ॥ एतेन योषितां पलायनं चमूनां च तदनुधावनं ध्वन्यते ॥

॥ ५५ ॥ मरुलेति । मरुला नाम केरलदेशेषु काचिन्नदी । मुरवीति केचित्पठन्ति । तस्या मारुतेनोद्धूतमुत्थापितं कैतकं केतकसंबन्धि रजस्तद्योधवारबाणानां रघुभटकञ्चुकानाम् ॥ कञ्चुको वारबाणोस्त्रीत्यमरः ॥ अयत्नपटवासतामयत्नसिद्धवस्त्रवासनाद्रव्यत्वमगमत् ॥ पिष्टातः पटवासक इत्यमरः ॥

॥ ५६ ॥ अभ्यभूयेति । चरतां गच्छतां वाहानां वाजिनाम् ॥ वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय इत्यमरः ॥ गात्रशिञ्जितैर्गात्रेषु शब्दायमानैः ॥ कर्तरि क्तः ॥ सञ्जितैरिति वा पाठः । सञ्जेर्ण्यन्तात्कर्मणि क्तः ॥ वर्मभिः कवचैः पवनोद्धूतानां कम्पितानां राजतालीवनानां ध्वनिरभ्यभूयत तिरस्कृतः ॥

॥५७॥ खर्जूरीति । खर्जूरीणां तृणद्रुमविशेषाणाम् ॥ खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमा इत्यमरः ॥ स्कन्धेषु प्रकाण्डेषु ॥ अस्त्री

कटेषु करिणां पेतुः पुन्नागेभ्यः शिलीमुखाः ॥ ५७ ॥
अवकाशं किलोदन्वान्रामायाभ्यर्थितो ददौ ।
अपरान्तमहीपालव्याजेन रघवे करम् ॥ ५८॥
मत्तेभरदनोत्कीर्णव्यक्तविक्रमलक्षणम् ।
त्रिकूटमेव तत्रोच्चैर्जयस्तम्भं चकार सः ॥ ५९ ॥
पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्त्मना ।
इन्द्रियाख्यानिव रिपूंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधेस्तरोरित्यमरः ॥ नद्धानां बद्धानां करिणां मदोद्गारेण मदस्रावेण सुगन्धिषु ॥ गन्धस्येत्यादिनेकारः ॥ कटेषु गण्डेषु पुन्नागेभ्यो नागकेशरेभ्यः पुन्नागपुष्पाणि विहाय ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ शिलीमुखा अलयः पेतुः ॥ अलिबाणौ शिलीमुखावित्यमरः ॥ ततोपि सौगन्ध्यातिशयादिति भावः ॥

॥ ५८ ॥ अवकाशमिति । उदन्वानुदधी रामाय जामदग्न्याय । अभ्यर्थितो याचितः सन् । अवकाशं स्थानं ददौ किल । रघवे त्वपरान्तमहीपालव्याजेन करं बलिं ददौ ॥ बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः ॥ अपरान्तानां समुद्रमध्यदेशवर्तित्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः ॥ करदानं भीत्या । न तु याच्ञयेति रामाद्रघोरुत्कर्षः ॥

॥ ५९ ॥ मत्तेति । तत्र स रघुर्मत्तानामिभानां रदनोत्कीर्णानि दन्तक्षतान्येव ॥ भावे क्तः ॥ व्यक्तानि स्फुटानि विक्रमलक्षणानि पराक्रमचिह्नानि विजयवर्णावलिस्थानानि यस्मिंस्तं तथोक्तं त्रिकूटमेवोच्चैर्जयस्तम्भं चकार ॥ गाढप्रहारस्त्रिकूटोद्रिरेवोत्कीर्णवर्णस्तम्भ इव रघोर्जयख्यापकोभूदित्यर्थः ॥

॥ ६० ॥ पारसीकानिति । ततः स रघुः । संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियाख्यानिन्द्रियनामकान्रिपूनिव । पारसीकान्राज्ञो जेतुं स्थलवर्त्मना प्रतस्थे । न तु नेदिष्ठेनापि जलपथेन । समुद्रयानस्य निषिद्धत्वादिति भावः ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदं न सः ।
बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः ॥ ६१ ॥
संग्रामस्तुमुलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाधनैः ।
शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे रजस्यभूत् ॥ ६२ ॥
भल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।
तस्तार सरघाव्याप्तैः स क्षौद्रपटलैरिव ॥ ६३ ॥

॥६१॥ यवनीति । स रघुर्यवनीनां यवनस्त्रीणाम् ॥ जातेरस्त्रीविषयादयोपधादिति ङीष् ॥ मुखानि पद्मानीव मुखपद्मानि ॥ उपमितसमासः । तेषां मधुना मद्येन यो मदो मदरागः ॥ कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । तं न सेहे ॥ कथमिव । अकाले प्रावृड्व्यतिरिक्ते काले जलदोदयः प्रावृषि पद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वादब्जानां संबन्धिनं बालातपमिव ॥ अब्जहितत्वादब्जसंबन्धित्वं सौरातपस्य ॥

॥ ६२ ॥ संग्राम इति । तस्य रघोरश्वसाधनैर्वाजिसैन्यैः पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैर्यवनैः सह ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ सहार्थे तृतीया ॥ शृङ्गाणां विकाराः शार्ङ्गाणि धनूंषि । तेषां कूजितैः शब्दैः ॥ अथ वा शार्ङ्गैः शृङ्गसंबन्धिभिः कूजितैर्विज्ञेया अनुमेयाः प्रतियोधाः प्रतिभटा यस्मिंस्तस्मिन्रजसि तुमुलः संग्रामः संकुलं युद्धमभूत् ॥ तुमुलं रणसंकुलमित्यमरः ॥

॥ ६३ ॥ भल्लेति । स रघुर्भल्लापवर्जितैर्बाणविशेषकृत्तैः ॥ स्नुहीदलफलो भल्ल इति यादवः ॥ श्मश्रुलैः प्रवृद्धमुखरोमवद्भिः ॥ सिध्मादित्वाल्लच्प्रत्ययः ॥ तेषां पाश्चात्यानां शिरोभिः । सरघाभिर्मधुमक्षिकाभिर्व्याप्तैः । सरघा मधुमक्षिकेत्यमरः ॥ क्षुद्राः सरघाः । क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिकेत्यमरशाश्वतौ ॥ क्षुद्राभिः कृतानि क्षौद्राणि मधूनि ॥ क्षौद्रं मधुनि पानीय इति विश्वः ॥ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञिति संज्ञायामञ्प्रत्ययः ॥ तेषां पटलैः स्तबकैरिव । महीं तस्ताराच्छादयामास ॥

अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तं शरणं ययुः ।
प्रणिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥
विनयन्ते स्म तद्योधा मधुभिर्विजयश्रमम् ।
आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु ॥ ६५ ॥
ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिव ॥ ६६ ॥
विनीताध्वश्रमास्तस्य सिन्धुतीरविचेष्टनैः ।

॥ ६४ ॥ अपनीतेति । शेषा हतावशिष्टा अपनीतशिरस्त्राणा अपसारितशीर्षण्याः सन्तः । शरणागतलक्षणमेतत् । तं रघुं शरणं ययुः ॥ तथा हि । महात्मनां संरम्भः संक्षोभः । प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य स हि ॥ महतां परकीयमौद्धत्यमेवासह्यं न तु जीवितमिति भावः ॥

॥ ६५ ॥ विनयन्त इति । तस्य रघोर्योधा भटा आस्तीर्णान्यजिनरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासु तासु द्राक्षावलयानां भूमिषु ॥ मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्वी मधुरसेति चेत्यमरः ॥ मधुभिर्द्राक्षाफलप्रकृतिकैर्मद्यैर्विजयश्रमं युद्धखेदं विनयन्ते स्मापनीतवन्तः ॥ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणीत्यात्मनेपदम् । लट् स्म इति भूतार्थे लट् ॥

॥ ६६ ॥ तत इति । ततो रघुर्भास्वान्सूर्य इव शरैर्बाणैरुस्रैः किरणैरिव ॥ किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिधृष्णय इत्यमरः ॥ उदीच्यानुदग्भवान्नृपान्रसानुदकानीवोद्धरिष्यन्कौबेरीं कुबेरसंबन्धिनीं दिशमुदीचीं प्रतस्थे ॥ अनेकेवशब्देनेयमुपमा । यथाह दण्डी । एकानेकेवशब्दत्वात्सा वाक्यार्थोपमा द्विधेति ॥

॥ ६७ ॥ विनीतेति । सिन्धुर्नाम कश्मीरदेशेषु कश्चिन्नदविशेषः ॥ देशे नदविशेषेऽब्धौ सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः ॥ सिन्धोस्तीरे विचेष्टनैरङ्गपरिवर्तनैर्विनीताध्वश्रमास्तस्य रघोर्वाजिनोश्वा लग्नाः कुङ्कुमकेसराः

दुधुवुर्वाजिनः स्कन्धाँल्लग्नकुङ्कुमकेसरान् ॥ ६७ ॥
तत्र हूणावरोधानां भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् ।
कपोलपाटलादेशि बभूव रघुचेष्टितम् ॥ ६८ ॥
काम्बोजाः समरे सोढुं तस्य वीर्यमनीश्वराः ।
गजालानपरिक्लिष्टैरक्षोटैः सार्धमानताः ॥ ६९ ॥
तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गद्रविणराशयः ।
उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोशलेश्वरम् ॥ ७० ॥

कुङ्कुमकुसुमकिञ्जल्का येषां तान् । यद्वा लग्नकुङ्कुमाः केसराः सटा येषां तान् । स्कन्धान्दुधुवुः कम्पयन्ति स्म ॥

॥ ६८ ॥ तत्रेति । तत्रोदीच्यां दिशि भर्तृषु व्यक्तविक्रमम् । भर्तृवधेन स्फुटपराक्रममित्यर्थः । रघुचेष्टितं रघुव्यापारः । हूणा जनपदाः । तत्र राजानः । तेषामवरोधा अन्तःपुरस्त्रियः । तासां कपोलेषु पाटलस्य पाटलिम्नस्ताडनादिकृतारुण्यस्यादेश्युपदेशकं बभूव ॥ अथ वा पाटल आदेश्यादेष्टा यस्य तद्बभूव । स्वयं लेख्यायत इत्यर्थः ॥

॥ ६९ ॥ काम्बोजा इति । काम्बोजा राजानः समरे तस्य रघोर्वीर्यं सोढुमनीश्वरा अशक्ताः सन्तः । गजानामालानं बन्धनम् ॥ भावे ल्युटि विभाषा लीयतेरित्यात्वम् ॥ तेन परिक्लिष्टैः परिक्षतैरक्षोटैर्वृक्षविशेषैः सार्धमानताः ॥

॥ ७० ॥ तेषामिति । तेषां काम्बोजानां सद्भिरश्वैर्भूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणानां हिरण्यानाम् ॥ हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमित्यमरः ॥ राशय एवोपदा उपायनानि ॥ उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदेत्यमरः ॥ कोशलेश्वरं कोशलदेशाधिपतिं तं रघुं शश्वदसकृद्विविशुः ॥ मुहुर्मुहुः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समा इत्यमरः ॥ तथाप्युत्सेका गर्वास्तु न विविशुः ॥ सत्यपि गर्वकारणे न जगर्वेत्यर्थः ॥

ततो गौरीगुरुं शैलमारुरोहाश्वसाधनः ।
वर्धयन्निव तत्कूटानुद्धूतैर्धातुरेणुभिः ॥ ७१ ॥
शशंस तुल्यसत्त्वानां सैन्यघोषेप्यसंभ्रमम् ।
गुहाशयानां सिंहानां परिवृत्यावलोकितम् ॥ ७२ ॥
भूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः ।
गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिषेविरे ॥ ७३ ॥

॥ ७१ ॥ तत इति । ततोनन्तरमश्वसाधनः सन्गौर्या गुरुं पितरं शैलं हिमवन्तम् । उद्धूतैरश्वखुरोद्धूतैर्धातूनां गैरिकादीनां रेणुभिस्तत्कूटांस्तस्य शृङ्गाणि ॥ कूटोस्त्री शिखरं शृङ्गमित्यमरः ॥ वर्धयन्निव । आरुरोह । उत्पतद्धूलिदर्शनाद्गिरिशिखरवृद्धिभ्रमो जायत इति भावः ॥

॥ ७२ ॥ शशंसेति । तुल्यसत्त्वानां सैन्यैः समानबलानाम् । गुहासु शेरत इति गुहाशयाः ॥ अधिकरणे शेतेरित्यच्प्रत्ययः ॥ तेषां सिंहानां संबन्धि परिवृत्य परावृत्यावलोकितं शयित्वेव ग्रीवाभङ्गेनावलोकनम् । कर्तृ । सैन्यघोषे सेनाकलकले संभ्रमकारणे सत्यप्यसंभ्रममन्तःक्षोभविरहम् ॥ नञः प्रसज्यप्रतिषेधेपि समास इष्यते ॥ शशंस कथयामास । सैन्येभ्य इत्यर्थाल्लभ्यते ॥ बाह्यचेष्टितमेव मनोवृत्तेरनुमापकमिति भावः ॥ असंभ्रान्तत्वे हेतुस्तुल्यसत्त्वानामिति । न हि समबलः समबलाद्बिभेतीति भावः ॥

॥ ७३ ॥ भूर्जेष्विति । भूर्जेषु भूर्जपत्त्रेषु ॥ भूर्जपत्त्रो भुजो भूर्जो मृदुत्वक्चर्मिका मतेति यादवः ॥ मर्मरः शुष्कपर्णध्वनिः ॥ मर्मरः शुष्कपर्णानामिति यादवः ॥ अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणिन्यपि वर्तते प्रयोज्यते च मर्मरैरगुरुधूपगन्धिभिरिति ॥ अतो मर्मरीभूताः । मर्मरशब्दवन्तो भूता इत्यर्थः । कीचकानां वेणुविशेषाणां ध्वनिहेतवः । श्रोत्रसुखाश्चेति भावः । गङ्गाशीकरिणः । शीतला इत्यर्थः । मरुतो वाता मार्गे तं सिषेविरे ॥

विशश्रमुर्नमेरूणां छायास्वध्यास्य सैनिकाः ।
दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७४ ॥
सरलासक्तमातङ्गग्रैवेयस्फुरितत्विषः ।
आसन्नोषधयो नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः ॥ ७५ ॥
तस्योत्सृष्टनिवासेषु कण्ठरज्जुक्षतत्वचः ।
गजवर्ष्म किरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः ॥ ७६ ॥
तत्र जन्यं रघोर्घोरं पर्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेषोत्पतितानलम् ॥ ७७ ॥

॥ ७४ ॥ विशश्रमुरिति । सैनिकाः ॥ सेनायां समवेताः ॥ प्राग्वहतीयष्ठक्प्रत्ययः ॥ नमेरूणां सुरपुन्नागानां छायासु निषण्णानां मृगाणां कस्तूरीमृगाणां नाभिभिर्वासितोत्सङ्गाः सुरभिततला दृषदः शिला अध्यास्याधिष्ठाय विशश्रमुर्विश्रान्ताः ॥

॥ ७५ ॥ सरलेति । सरलेषु देवदारुविशेषेष्वासक्तानि यानि मातङ्गानां गजानाम् । ग्रीवासु भवानि ग्रैवेयाणि । कण्ठशृङ्खलानि ॥ ग्रीवाभ्योण्चेति चकाराड्ढञ्प्रत्ययः ॥ तेषु स्फुरितत्विषः प्रतिफलितभास ओषधयो ज्वलन्तो ज्योतिर्लताविशेषा नक्तं रात्रौ नेतुर्नायकस्य रघोरस्नेहदीपिकास्तैलनिरपेक्षाः प्रदीपा आसन् ॥

॥ ७६ ॥ तस्येति । तस्य रघोरुत्सृष्टेषूज्झितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु कण्ठरज्जुभिर्गजग्रैवैः क्षता निष्पिष्टास्त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्म प्रमाणम् ॥ वर्ष्म देहप्रमाणयोरित्यमरः ॥ शशंसुः कथितवन्तः ॥ देवदारुस्कन्धत्वक्क्षतैर्गजानामौन्नत्यमनुमीयत इत्यर्थः ॥

॥ ७७॥ तत्रेति। तत्र हिमाद्रौ रघोः। पर्वते भवैः पर्वतीयैः। । पर्वताच्चेति छप्रत्ययः ॥ गणैरुत्सवसंकेताख्यैः सप्तभिः सह ॥ गणानुत्सवसंकेतानजयत्सप्त पाण्डव इति महाभारते ॥ नाराचानां बाणविशेषाणां क्षेपणीयानां

शरैरुत्सवसंकेतान्स कृत्वा विरतोत्सवान् ।
जयोदाहरणं बाह्वोर्गापयामास किंनरान् ॥ ७८ ॥
परस्परेण विज्ञातस्तेषूपायनपाणिषु ।
राज्ञा हिमवतः सारो राज्ञः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥
तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्यावरुरोह सः ।
पौलस्त्यतुलितस्याद्रेरादधान इव ह्रियम् ॥ ८० ॥
चकम्पे तीर्णलौहित्ये तस्मिन्प्राग्ज्योतिषेश्वरः ।
तद्गजालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः ॥ ८१ ॥

भिन्दिपालानामश्मनां निष्पेषेण संघर्षेणोत्पातिता अनला यस्मिंस्तत्तथोक्तम् ॥ क्षेपणीयो भिन्दिपालः खड्गो दीर्घो महाफल इति यादवः ॥ घोरं भीमं जन्यं युद्धमभूत् ॥ युद्धमायोधनं जन्यमित्यमरः ॥

॥ ७८ ॥ शरैरिति । स रघुः शरैर्बाणैरुत्सवसंकेतान्नाम गणान्विरतोत्सवान्कृत्वा । जित्वेत्यर्थः । किंनरान्बाह्वोः स्वभुजयोर्जयोदाहरणं जयख्यापकं प्रबन्धविशेषं गापयामास ॥ गतिबुद्धीत्यादिना किंनराणां कर्मत्वम् ॥

॥ ७९ ॥ परस्परेति । तेषु गणेषूपायनयुक्ताः पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परेणान्योन्यं राज्ञा हिमवतः सारो धनरूपो विज्ञातः । हिमाद्रिणापि राज्ञः सारो बलरूपो विज्ञातः ॥ एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घ्यत्वं गणानामभूतपूर्वश्च पराजय इति ध्वन्यते ॥

॥ ८० ॥ तत्रेति । स रघुस्तत्र हिमाद्रावक्षोभ्यमधृष्यं यशोराशिं निवेश्य निधाय । पौलस्त्येन रावणेन तुलितस्य चालितस्याद्रेः कैलासस्य ह्रियमादधानो जनयन्निव । अवरुरोहावततार ॥ कैलासमगत्वैव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ न हि शूराः परेण पराजितमभियुञ्जत इति भावः ॥

॥ ८१ ॥ चकम्प इति । तस्मिन्रघौ । तीर्णा लौहित्या नाम नदी येन तस्मिंस्तीर्णलौहित्ये सति । प्राग्ज्योतिषाणां जनपदानामीश्वरस्तस्य

न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम् ।
रथवर्त्मरजोप्यस्य कुत एव पताकिनीम् ॥ ८२ ॥
तमीशः कामरूपाणामत्याखण्डलविक्रमम् ।
भेजे भिन्नकटैर्नागैरन्यानुपरुरोध यैः ॥ ८३ ॥
कामरूपेश्वरस्तस्य हेमपीठाधिदेवताम् ।
रत्नपुष्पोपहारेण च्छायामानर्च पादयोः ॥ ८४ ॥
इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यवर्तत रथोद्धतम् ।
रजो विश्रामयन्राज्ञां छत्त्रशून्येषु मौलिषु ॥ ८५ ॥

रघोर्गजानामालानतां प्राप्तैः कालागुरुद्रुमैः कृष्णागुरुवृक्षैः सह चकम्पे कम्पितवान् ॥

॥८२ ॥ नेति । स प्राग्ज्योतिषेश्वरो रुद्धार्कमावृतसूर्यम् । अधारावर्षं च तद्दुर्दिनं च धारावृष्टिं विना दुर्दिनीभूतम् । अस्य रघो रथवर्त्मरजोपि न प्रसेहे । पताकिनीं तु कुत एव प्रसेहे । न कुतोपीत्यर्थः ॥

॥८३॥ तमिति । कामरूपाणां नाम देशानामीशोत्याखण्डलविक्रममतीन्द्रपराक्रमं तं रघुम् । भिन्नाः स्रवन्मदाः कटा गण्डा येषां तैर्नागैर्गजैः । साधनैः । भेजे ॥ नागान्दत्त्वा शरणं गत इत्यर्थः ॥ कीदृशैः । यैर्नागैरन्यान्रघुव्यतिरिक्तान्नृपानुपरुरोध ॥ शूराणामपि शूरो रघुरिति भावः ॥

॥८४॥ कामरूपेश्वर इति । कामरूपेश्वरो हेमपीठस्याधिदेवतां तस्य रघोः पादयोश्छायां कनकमयपादपीठव्यापिनीं कान्तिं रत्नान्येव पुष्पाणि तेषामुपहारेण समर्पणेनानर्चार्चयामास ॥

॥ ८५ ॥ इतीति । जिष्णुर्जयशीलः ॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुरिति ग्स्नुप्रत्ययः ॥ स रघुरितीत्थं दिशो जित्वा रथैरुद्धतं रजश्छत्त्रशून्येषु । रघोरेकच्छत्त्रकत्वादिति भावः । राज्ञां मौलिषु विश्रामयन् । संक्रामयन्नित्यर्थः । न्यवर्तत निवृत्तः ॥

स विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् ।
आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ॥ ८६ ॥
सत्रान्ते सचिवसखः पुरस्क्रियाभिर्
गुर्वीभिः शमितपराजयव्यलीकान् ।
काकुत्स्थश्चिरविरहोत्सुकावरोधान्
राजन्यान्स्वपुरनिवृत्तयेनुमेने ॥ ८७ ॥
ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम् ।

॥ ८६॥ स इति । स रघुः सर्वस्वं दक्षिणा यस्य तं सर्वस्वदक्षिणम् ॥ विश्वजित्सर्वस्वदक्षिण इति श्रुतेः ॥ विश्वजितं नाम यज्ञमारेभे । कृतवानित्यर्थः ॥ युक्तं चैतदित्याह । सतां साधूनाम् । वारिमुचां मेघानामिव । आदानमर्जनं विसर्गाय त्यागाय हि । पात्रविनियोगायेत्यर्थः ॥

॥८७॥ सत्रान्त इति । काकुत्स्थो रघुः सत्रान्ते यज्ञान्ते ॥ सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने धनेपि चेत्यमरः ॥ सचिवानां सखेति सचिवसखः सन् । तेषामत्यन्तानुसरणद्योतनार्थं राज्ञः सखित्वव्यपदेशः ॥ राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥ गुर्वीभिर्महतीभिः पुरस्क्रियाभिः पूजाभिः शमितं पराजयेन व्यलीकं दुःखं वैलक्ष्यं वा येषां तान् ॥ दुःखे वैलक्ष्ये व्यलीकमिति यादवः ॥ चिरविरहेणोत्सुका उत्कण्ठिता अवरोधा अन्तःपुराङ्गना येषां तान् । राज्ञोपत्यानि राजन्याः क्षत्रियाः । तान् ॥ राजश्वशुराद्यदिति यत्प्रत्ययः ॥ मूर्धाभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराडित्यमरः ॥ स्वपुरं प्रति निवृत्तये प्रतिगमनायानुमेनेनुज्ञातवान् ॥

॥ ८८ ॥ त इति । ते राजानः । रेखा एव ध्वजाश्च कुलिशानि चातपत्राणि च । ध्वजाद्याकाररेखा इत्यर्थः । तानि चिह्नानि यस्य तत्तथोक्तम् । प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यम् । सम्राजः सार्वभौमस्य रघोश्चरणयुगं

प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीषु चक्रुर्
मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम् ॥ ८८ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ रघुदिग्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

प्रस्थाने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्कारास्ताभिः । करणैः । अङ्गुलीषु केशबन्धेषु याः स्रजो माल्यानि ताभ्यश्च्युतैर्मकरन्दैः पुष्परसै रेणुभिः परागैश्च गौरं गौरवर्णं चक्रुः ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां चतुर्थः सर्गः॥४॥

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥ १ ॥

स मृन्मये वीतहिरण्मयत्वात्
पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।

इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दकन्दलम् ।
वन्दारुजनमन्दारं वन्देहं यदुनन्दनम् ॥

॥ १ ॥ तमिति । विश्वजिति विश्वजिन्नाम्न्यध्वरे यज्ञे ॥ यज्ञः सवोऽध्वरो याग इत्यमरः ॥ निःशेषं विश्राणितं दत्तम् । श्रण दाने चुरादिः । कोषाणामर्थराशीनां जातं समूहो येन तं तथोक्तम् ॥ कोषोस्त्री कुड्मले दिव्ये शास्त्रेर्थौघे गृहे तताविति यादवः ॥ जातं जनिसमूहयोरिति शाश्वतः ॥ एतेन कौत्सस्यानवसरप्राप्तिं सूचयति । तं क्षितीशं रघुमुपात्तविद्यो लब्धविद्यो वरतन्तोः शिष्यः कौत्सः ॥ ऋष्यन्धकेत्यण् । इञोपवादः ॥ गुरुदक्षिणार्थी । अप्रत्याख्येय इति भावः । प्रपेदे । प्राप ॥ अस्मिन्सर्गे वृत्तमुपजातिः ॥

॥ २ ॥ स इति । अनर्घशीलोमूल्यस्वभावः । असाधारणस्वभाव इत्यर्थः ॥ मूल्ये पूजाविधावर्घ इति । शीलं स्वभावे सद्वृत्त इति चामरशाश्वतौ ॥ यशसा कीर्त्या । प्रकाशत इति प्रकाशः ॥ पचाद्यच् ॥ अतिथिषु साधुरातिथेयः ॥ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञिति ढञ् ॥ स रघुः । हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयम् ॥ दाण्डिनायनादिसूत्रेण निपातः ॥ वीतहिरण्मयत्वादपगतसुवर्णपात्रत्वात् । यज्ञस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादिति भावः । मृन्मये मृद्विकारे पात्रे । अर्घार्थमिदमर्घ्यम् ॥ पादार्घाभ्यां चेति यत् ॥ पूजार्थं द्रव्यं निधाय श्रुतेन श्रूयत इति श्रुतं शास्त्रम् । तेन प्रकाशं प्रसिद्धम् ॥

श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः
प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥ २ ॥
तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञस्
तपोधनं मानधनाग्रयायी ।
विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्
कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥ ३ ॥
अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं
लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥ ४ ॥

श्रुतं शास्त्रावधृतयोरित्यमरः ॥ अतिथिमभ्यागतं कौत्सम् ॥ अतिथिर्ना गृहागत इत्यमरः ॥ प्रत्युज्जगाम ॥

॥ ३ ॥ तमिति । विधिज्ञः शास्त्रज्ञः । अकरणे प्रत्यवायभीरुरित्यर्थः । मानधनानामग्रयाय्यग्रेसरः । अपयशोभीरुरित्यर्थः । कृत्यवित्कार्यज्ञो विशांपतिर्मनुजेश्वरः ॥ द्वौ विशौ वैश्यमनुजावित्यमरः ॥ विष्टरभाजमासनगतम् । उपविष्टमित्यर्थः ॥ विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनमित्यमरः ॥ तं तपोधनं विधिवद्विध्यर्हम् । यथाशास्त्रमित्यर्थः ॥ तदर्हमिति वतिप्रत्ययः ॥ अर्चयित्वारात्समीपे ॥ आराद्दूरसमीपयोरित्यमरः ॥ कृताञ्जलिः सन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेणोवाच ॥

॥ ४ ॥ अप्यग्रणीरिति । हे कुशाग्रबुद्धे सूक्ष्मबुद्धे ॥ कुशाग्रीयमतिः प्रोक्तः सूक्ष्मदर्शी च यः पुमानिति हलायुधः ॥ मन्त्रकृतां मन्त्रस्रष्टृणाम् ॥ सुकर्मपापमन्त्रेत्यादिना क्विप् ॥ ऋषीणामग्रणीः श्रेष्ठस्ते तव गुरुः कुशल्यपि । क्षेमवान्किम् ॥ अपि प्रश्ने ॥ गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासंभावनास्वपीत्यमरः ॥ यतो यस्माद्गुरोः सकाशात्त्वयाशेषं ज्ञानम् । लोकेनोष्णरश्मेः सूर्याच्चैतन्यं प्रबोध इव । आप्तं स्वीकृतम् ॥

कायेन वाचा मनसापि शश्वद्
यत्संभृतं वासवधैर्यलोपि ।
आपाद्यते न व्ययमन्तरायैः
कच्चिन्महर्षेस्त्रिविधं तपस्तत् ॥ ५ ॥
आधारबन्धप्रमुखैः प्रयत्नैः
संवर्धितानां सुतनिर्विशेषम् ।
कच्चिन्न वाय्वादिरुपप्लवो वः
श्रमच्छिदामाश्रमपादपानाम् ॥ ६ ॥
क्रियानिमित्तेष्वपि वत्सलत्वाद्
अभग्नकामा मुनिभिः कुशेषु ।

॥५॥ कायेनेति । कायेनोपवासादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिना वाचा वेदपाठेन मनसा गायत्रीजपादिनापि । करणेन । वासवस्येन्द्रस्य धैर्यं लुम्पतीति वासवधैर्यलोपि । स्वपदापहारशङ्काजनकमित्यर्थः । यत्तपः शश्वदसकृत् ॥ मुहुर्मुहुः पुनः शश्वदभीक्ष्णमसकृत्समा इत्यमरः ॥ संभृतं संचितं महर्षेर्वरतन्तोस्त्रिविधं वाङ्मनःकायजं तत्तपोन्तरायैर्विघ्नैरिन्द्रप्रेरिताप्सरःशापैर्व्ययं नाशं नापाद्यते कच्चित् । न नीयते किम् ॥ कच्चित्कामप्रवेदन इत्यमरः ॥

॥ ६ ॥ आधारेति । आधारबन्धप्रमुखैरालवालनिर्माणादिभिः प्रयत्नैरुपायैः ॥ आधार आलवालेम्बुबन्धेधिकरणेपि चेति विश्वः ॥ सुतेभ्यो निर्गतो विशेषो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा संवर्धितानां श्रमच्छिदां व आश्रमपादपानां वाय्वादिः । आदिशब्दाद्दावानलादिः । उपप्लवो बाधको न कच्चिन्नास्ति किम् ॥

॥ ७ ॥ क्रियेति । क्रियानिमित्तेष्वप्यनुष्ठानसाधनेष्वपि कुशेषु मुनिभिर्वत्सलत्वान्मृगस्नेहादभग्नकामाप्रतिहतेच्छा । तेषां मुनीनामङ्का एव

17

तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला
कच्चिन्मृगीणामनघा प्रसूतिः ॥ ७ ॥
निर्वर्त्यते यैर्नियमाभिषेको
येभ्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम् ।
तान्युञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि
शिवानि वस्तीर्थजलानि कच्चित् ॥ ८ ॥
नीवारपाकादि कडंकरीयैर्
आमृश्यते जानपदैर्न कच्चित् ।
कालोपपन्नातिथिकल्प्यभागं
वन्यं शरीरस्थितिसाधनं वः ॥ ९ ॥

शय्यास्तासु च्युतानि नाभिनालानि यस्याः सा तथोक्ता मृगीणां प्रसूतिः संततिरनघाव्यसना कच्चित् । अनपायिनी किमित्यर्थः ॥ दुःखैनोव्यसनेष्वघमिति यादवः ॥ ते हि व्यालभयाद्दशरात्रमङ्क एव धारयन्ति ॥

॥ ८ ॥ निर्वर्त्यत इति । यैस्तीर्थजलैर्नियमाभिषेको नित्यस्नानादिर्निर्वर्त्यते निष्पाद्यते । येभ्यो जलेभ्यः । उद्धृत्येति शेषः । पितॄणां निवापाञ्जलयस्तर्पणाञ्जलयः॥ पितृदानं निवापः स्यादित्यमरः ॥ निर्वर्त्यन्ते । उञ्छानां प्रकीर्णोद्धृतधान्यानां षष्ठैः षष्ठभागैः पालकत्वाद्राजग्राह्यैरङ्कितानि सैकतानि पुलिनानि येषां तानि तथोक्तानि वो युष्माकं तानि तीर्थजलानि शिवानि भद्राणि कच्चित् अनुपप्लवानि किमित्यर्थः ॥ उञ्छो धान्यांशकादानं कणिकांशार्जनं शिलमिति यादवः ॥ षष्ठाष्टमाभ्यां ञ चेति षष्ठशब्दाद्भागार्थे-ञ्प्रत्ययः । अत एवापूरणार्थत्वात्पूरणगुणेत्यादिना न षष्ठीसमासप्रतिषेधः ॥ सिकता येषु सन्ति सैकतानि ॥ सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण्प्रत्ययः ॥

॥ ९ ॥ नीवारेति । कालेषु योग्यकालेषूपपन्नानामागतानामतिथीनां कल्प्या भागा यस्य तत्तथोक्तम् । वने भवं वन्यम् । शरीरस्थितेर्जीवनस्य

अपि प्रसन्नेन महर्षिणा त्वं
सम्यग्विनीयानुमतो गृहाय ।
कालो ह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं
सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते ॥ १० ॥

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं
मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोसि संभावयितुं वनान्माम् ॥ ११ ॥

साधनं वो युष्माकम् । पच्यत इति पाकः फलम् । धान्यमिति यावत् । नीवारपाकादि । आदिशब्दाच्छ्यामाकादिधान्यसंग्रहः । जनपदेभ्य आगतैर्जानपदैः ॥ तत आगत इत्यण् ॥ कडंकरीयैः । कडंकरं बुसमर्हन्तीति कडंकरीयाः ॥ कडंकरो बुसं क्लीबे धान्यत्वचि तुषः पुमानित्यमरः ॥ कडंकरदक्षिणाच्छ चेति छप्रत्ययः ॥ तैर्गोमहिषादिभिर्नामृश्यते कच्चित् । न भक्ष्यते किमित्यर्थः ॥

॥ १० ॥ अपीति । किं च त्वं प्रसन्नेन सता महर्षिणा सम्यग्विनीय शिक्षयित्वा । विद्यामुपदिश्येत्यर्थः । गृहाय गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुम् ॥ क्रियार्थोपपदेत्यादिना चतुर्थी ॥ अनुमतोप्यनुज्ञातः किम् ॥ हि यस्मात्ते तव सर्वेषामाश्रमाणामुपकारे क्षमं शक्तम् ॥ क्षमं शक्ते हिते त्रिष्वित्यमरः ॥ द्वितीयमाश्रमं गार्हस्थ्यं संक्रमितुं प्राप्तुमयं कालः ॥ विद्याग्रहणानन्तर्यात्तस्येति भावः ॥ कालसमयवेलासु तुमुन्निति तुमुन् ॥ सर्वोपकारक्षममित्यत्र मनुः । यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणस्तद्वदाश्रित्येतर आश्रमा इति ॥

॥ ११ कुशलप्रश्नं विधायागमनप्रयोजनप्रश्नं चिकीर्षुराह ॥ तवेति । अर्हतः पूज्यस्य प्रशंस्यस्य ॥ अर्हः प्रशंसायामिति शतृप्रत्ययः ॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ।
स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशस्
तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥ १२ ॥
सर्वत्र नो वार्त्तमवेहि राजन्
नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा ॥ १३ ॥

तवाभिगमेनागमनमात्रेण मे मनो न तृप्तं न तुष्टम् । किं तु नियोगक्रिय-याज्ञाकरणेनोत्सुकं सोत्कण्ठम् ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया चेति सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ शासितुर्गुरोराज्ञयाप्यात्मना स्वतो वा ॥ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्या-नमिति तृतीया ॥ मां संभावयितुं वनात्प्राप्तोसि ॥ गुर्वर्थं स्वार्थं वागमन-मित्यर्थः ॥

॥ १२ ॥ इतीति । अर्घ्यपात्रेण मृन्मयेनानुमितो व्ययः सर्वस्वत्यागो यस्य तस्य रघोरित्युक्तप्रकारामुदारामौदार्ययुक्तामपि गां वाचम् । मनो-नियोगक्रिययोत्सुकं मे । इत्येवंरूपाम् ॥ स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभू-जले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरित्यमरः ॥ निशम्य श्रुत्वा वरतन्तुशि-ष्यः कौत्सः स्वार्थोपपत्तिं स्वकार्यसिद्धिं प्रति दुर्बलाशः सन्मृन्मयपात्रदर्श-नाच्छिथिलमनोरथः संस्तं रघुमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥

॥ १३ ॥ सर्वत्रेति । हे राजंस्त्वं सर्वत्र नोस्माकं वार्त्तं स्वास्थ्यमवेहि जानीहि ॥ वार्त्तं फल्गुन्यरोगे चेत्यमरः ॥ वार्त्तं पाटवमारोग्यं भव्यं स्वा-स्थ्यमनामयमिति यादवः ॥ न चैतदाश्चर्यमित्याह । नाथ इति । त्वयि नाथ ईश्वरे सति प्रजानामशुभं दुःखं कुतः ॥ तथा हि । अर्थान्तरं न्य-स्यति सूर्य इत्यादिना । सूर्ये तपति प्रकाशमाने सति तमिस्रा तमस्ततिः ॥

भक्तिः प्रतीक्ष्येषु कुलोचिता ते
पूर्वान्महाभाग तयातिशेषे ।
व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतस्
त्वामर्थिभावादिति मे विषादः ॥ १४ ॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्
आभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥ १५ ॥

तमिस्रं तिमिरं रोगे तमिस्रा तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षे निशायां चेति विश्वः ॥ तामिस्रामिति पाठे तमिस्रं तिमिरम् ॥ तमिस्रं तिमिरं तम इत्यमरः ॥ लोकस्य जनस्य ॥ लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः ॥ दृष्टेरावरणाय कथं कल्पेत संपद्येत । न कल्पत इत्यर्थः ॥ क्लृपेः संपद्यमाने चतुर्थी ॥

॥ १४ ॥ तवार्हत इत्यादिनोक्तं यत्तन्न चित्रमित्याह । भक्तिरिति । प्रतीक्ष्येषु पूज्येषु ॥ पूज्यः प्रतीक्ष्य इत्यमरः ॥ भक्तिरनुरागविशेषस्ते तव कुलोचिता कुलाभ्यस्ता ॥ अभ्यस्तेप्युचितं न्याय्यमिति यादवः ॥ हे महाभाग सार्वभौम तया भक्तया पूर्वानतिशेषेतिवर्तसे ॥ किं तु सर्वत्र वार्त्तं चेत्तर्हि कथं खेदखिन्न इव दृश्यसे । अत आह । व्यतीतेति । अहं व्यतीतकालोतिक्रान्तकालः सन्नर्थिभावात्त्वामभ्युपेत इति मे मम विषादः ॥

॥ १५ ॥ शरीरेति । हे नरेन्द्र तीर्थे सत्पात्रे प्रतिपादिता दत्ता ऋद्धिर्येन स तथोक्तः ॥ योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपीति हलायुधः ॥ शरीरमात्रेण तिष्ठन् । आरण्यका अरण्ये भवा मनुष्या मुनिप्रमुखाः ॥ अरण्यान्मनुष्य इति वुञ्प्रत्ययः ॥ तैरुपात्ता फलमेव प्रसूतिर्यस्य स स्तम्बेन काण्डेनावशिष्टः ॥ प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ॥ नीवार इव आभासि शोभसे ॥

स्थाने भवानेकनराधिपः सन्न्
अकिंचनत्वं मखजं व्यनक्ति ।
पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः
कलाक्षयः श्लाघ्यतरो हि वृद्धेः ॥ १६ ॥
तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो
गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं
शरद्घनं नार्दति चातकोपि ॥ १७ ॥
एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं
शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।

॥ १६ स्थान इति । भवानेकनराधिपः सार्वभौमः सन् । मखजं यज्ञजन्यम् । न विद्यते किंचन यस्येत्यकिंचनः ॥ मयूरव्यंसकादित्वात्तत्पुरुषः ॥ तस्य भावस्तत्त्वं निर्धनत्वं व्यनक्ति प्रकटयाति स्थाने युक्तम् ॥ युक्ते द्वे सांप्रतं स्थान इत्यमरः ॥ तथा हि । सुरैः पर्यायेण क्रमेण पीतस्य हिमांशोः कलाक्षयो वृद्धेरुपचयाच्छ्लाघ्यतरो हि वरः खलु ॥ तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु नरा इति भावः ॥ अत्र कामन्दकः । धर्मार्थे क्षीणकोशस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य कृष्णपक्षे विधोरिवेति ॥

॥ १७ ॥ तदिति । तत्तस्मात्तावदनन्यकार्यः ॥ यावत्तावच्च साकल्येवधौ मानेवधारण इति विश्वः ॥ प्रयोजनान्तररहितोहमन्यतो वदान्यान्तराद्गुर्वर्थं गुरुधनमाहर्तुमर्जयितुं यतिष्य उद्योक्ष्ये । ते तुभ्यं स्वस्ति शुभमस्तु ॥ नमःस्वस्तीत्यादिना चतुर्थी ॥ तथा हि । चातकोपि । धरणीपतितं तोयं चातकानां रुजाकरमिति हेतोरनन्यगतिकोपीत्यर्थः । निर्गलितोम्ब्वेव गर्भो यस्य तं शरद्घनं नार्दति न याचते ॥ अर्द गतौ याचने चेति धातुः ॥ याचनार्थे रणेर्दनमिति यादवः ॥

॥ १८ ॥ एतावदिति । एतावद्वाक्यमुक्त्वा प्रतियातुं कामो यस्य तं

किं वस्तु विद्वन्गुरवे प्रदेयं
त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥ १८ ॥
ततो यथावद्विहिताध्वराय
तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी
विचक्षणः प्रस्तुतमाचचक्षे ॥ १९ ॥
समाप्तविद्येन मया महर्षिर्
विज्ञापितोभूद्गुरुदक्षिणायै ।

प्रतियातुकामं गन्तुकामम् ॥ तुम्काममनसोरपीति मकारलोपः ॥ महर्षेर्वरतन्तोः शिष्यं कौत्सं नृपती रघुर्निषिध्य निवार्य हे विद्वंस्त्वया गुरवे प्रदेयं वस्तु किं किमात्मकं कियत्किंपरिमाणं वा । इत्येवं तं कौत्समन्वयुङ्क्तापृच्छत् ॥ प्रश्नोनुयोगः पृच्छा चेत्यमरः ॥

॥ १९ ॥ तत इति । ततो यथावद्यथार्हम् ॥ अर्हार्थे वतिः ॥ विहिताध्वराय विधिवदनुष्ठितयज्ञाय । सदाचारायेत्यर्थः । स्मयावेशविवर्जिताय गर्वाभिनिवेशशून्याय । अनुद्धतायेत्यर्थः । वर्णानां ब्राह्मणादीनामाश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च गुरवे नियामकाय ॥ वर्णाः स्युर्ब्राह्मणादय इति । ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्चतुष्टये । आश्रमोस्त्रीति चामरः ॥ सर्वकार्यनिर्वाहकायेत्यर्थः । तस्मै रघवे विचक्षणो विद्वान्वर्णी ब्रह्मचारी ॥ वर्णिनो ब्रह्मचारिण इत्यमरः । वर्णाद्ब्रह्मचारिणीतीनिप्रत्ययः ॥ स कौत्सः प्रस्तुतं प्रकृतमाचचक्षे ॥

॥ २० ॥ समाप्तेति । समाप्तविद्येन मया महर्षिर्गुरुदक्षिणायै गुरुदक्षिणास्वीकारार्थं विज्ञापितोभूत् । स च गुरुश्चिरायास्खलितोपचारां तां दुष्करां मे भक्तिमेव पुरस्तात्प्रथममगणयत्संख्यातवान् । भक्त्यैव तुष्टः

स मे चिरायास्खलितोपचारां
तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥ २० ॥
निर्बन्धसंजातरुषार्थकार्श्यम्
अचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे
कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥ २१ ॥
सोऽहं सपर्याविधिभाजनेन
मत्वा भवन्तं प्रभुशब्दशेषम् ।
अभ्युत्सहे संप्रति नोपरोद्धुम् ।
अल्पेतरत्वाच्छ्रुतनिष्क्रयस्य ॥ २२ ॥
इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिर्
आवेदितो वेदविदां वरेण ।

किं दक्षिणयेत्युक्तवानित्यर्थः । अथ वा भक्तिमेव तां दक्षिणामगणयदिति योज्यम् ॥

॥ २१ ॥ निर्बन्धेति । निर्बन्धेन प्रार्थनातिशयेन संजातरुषा संजातक्रोधेन गुरुणा । अर्थकार्श्यं दारिद्र्यमचिन्तयित्वाविचार्याहम् । वित्तस्य धनस्य चतस्रो दश च कोटीश्चतुर्दशकोटीर्मे मह्यमाहरानय । इति विद्यापरिसंख्यया विद्यापरिसंख्यानुसारेणैवोक्तः ॥ अत्र मनुः । अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेति ॥

॥ २२ ॥ सोऽहमिति ॥ सोऽहं सपर्याविधिभाजनेनार्घ्यपात्रेण भवन्तं प्रभुशब्द एव शेषो यस्य तं मत्वा। निःस्वं निश्चित्येत्यर्थः । श्रुतनिष्क्रयस्य विद्यामूल्यस्याल्पेतरत्वादतिमहत्त्वात्संप्रत्युपरोद्धुं निर्बन्धुं नाभ्युत्सहे ॥

॥ २३ ॥ इत्थमिति । द्विजराजकान्तिश्चन्द्रकान्तिः । चन्द्रसमकान्ति-

एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं
जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥ २३ ॥
गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा
रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
मा भूत्परीवादनवावतारः ॥ २४ ॥
स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
वसंश्चतुर्थोग्निरिवाग्न्यगारे ।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्
यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥ २५ ॥

त्वेन तदर्थावाप्तिवैराग्यं वारयति ॥ द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकर इत्यमरः ॥ तस्मात्सोमो राजा नो ब्राह्मणानामिति श्रुतेः ॥ एनसो निवृत्तेन्द्रियवृत्तिर्यस्य स जगदेकनाथो रघुर्वेदविदां वरेण श्रेष्ठेन द्विजेन कौत्सेनेत्थमावेदितो निवेदितः सन् । एनं कौत्सं भूयः पुनर्जगाद ॥

॥२४॥ गुर्वर्थमिति । श्रुतस्य पारं दृष्टवाञ्छ्रुतपारदृश्वा ॥ दृशेः क्वनिबिति क्वनिप् ॥ गुर्वर्थं गुरुदक्षिणार्थं यथा तथार्थी याचकः । विशेषणद्वयेनाप्यस्याप्रत्याख्येयत्वमाह । रघोः सकाशात्कामं मनोरथमनवाप्याप्राप्य वदान्यान्तरं दात्रन्तरं गतः ॥ स्युर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रद इत्यमरः ॥ इत्येवंरूपोयं परीवादस्यापवादस्य नवो नूतनः प्रथमोवतार आविर्भावो मे मा भून्मास्तु ॥ रघोरिति स्वनामग्रहणं संभावितत्वद्योतनार्थम् ॥ तथा च । संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यत इति भावः ॥

॥ २५ ॥ स इति । स त्वं महिते पूजिते प्रशस्ते प्रसिद्धे मदीयेग्न्यगारे त्रेताग्निशालायां चतुर्थोग्निरिव वसन्द्वित्राणि द्वे त्रीणि वाहानि दिनानि ॥ संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय इति बहुव्रीहिः । बहुव्री-

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत्संगरमग्रजन्मा ।
गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य
निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥ २६ ॥
वशिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावाद्
उदन्वदाकाशमहीधरेषु ।
मरुत्सखस्येव बलाहकस्य
गतिर्विजघ्ने न हि तद्रथस्य ॥ २७ ॥
अथाधिशिश्ये प्रयतः प्रदोषे
रथं रघुः कल्पितशस्त्रगर्भम् ।

हौ संख्येये डजबहुगणादिति डच्प्रत्ययः समासान्तः ॥ सोढुमर्हसि । हे अर्हन्मान्य त्वदर्थं तव प्रयोजनं साधयितुं यावद्यते यतिष्ये ॥ यावत्पुरानिपातयोर्लडिति भविष्यदर्थे लट् ॥

॥२६॥ तथेतीति । अग्रजन्मा ब्राह्मणः प्रतीतः प्रीतः संस्तस्य रघोरवितथममोघं संगरं प्रतिज्ञाम् ॥ अथ प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु संगर इत्यमरः ॥ तां गिरमिति केचित्पठन्ति । तथेति प्रत्यग्रहीत् । रघुरपि गां भूमिमात्तसारां गृहीतधनामवेक्ष्य कुबेरादर्थं निष्क्रष्टुमाहर्तुं चकम इयेष ॥

॥२७॥ वशिष्ठेति । वशिष्ठस्य यन्मन्त्रेणोक्षणमभिमन्त्र्य प्रोक्षणं तज्जात्प्रभावात्सामर्थ्याद्धेतोः ॥ उदन्वदाकाशमहीधरेषूदन्वत्युदधावाकाशे महीधरेषु वा । मरुत्सखस्य॥ मरुतः सखेति तत्पुरुषो ब्रहुब्रीहौ समासान्ताभावात्। ततो वायुसहायस्येति लभ्यते ॥ वारीणां वाहको बलाहकः । पृषोदरादित्वात्साधुः ॥ तस्येव मेघस्येव । तद्रथस्य गतिः संचारो न विजघ्ने न विहता हि ॥

॥ २८ ॥ अथेति । अथ प्रदोषे रजनीमुखे । तत्काले यानाधिरोहण-

सामन्तसंभावनयैव धीरः
कैलासनाथं तरसा जिगीषुः ॥ २८ ॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै
सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये
वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥ २९ ॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं
लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव
पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥ ३० ॥

विधानात् । प्रयतो धीरो रघुः । समन्ताद्भवः सामन्तः । राजमात्रमिति संभावनयैव कैलासनाथं कुबेरं तरसा बलेन जिगीषुर्जेतुमिच्छुः सन् । कल्पितं सज्जितं शस्त्रं गर्भे यस्य तं रथमधिशिश्ये । रथे शयितवानित्यर्थः ॥ अधिशीङ्स्थासां कर्मेति कर्मत्वम् ॥

॥ २९ ॥ प्रातरिति । प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै रघवे कोषगृहे नियुक्ता अधिकृता भाण्डागारिकाः सविस्मयाः सन्तः कोषगृहस्य मध्ये नभस्तो नभसः ॥ पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः ॥ पतितां हिरण्मयीं सुवर्णमयीम् । दाण्डिनायनेत्यादिना निपातनात्साधुः ॥ वृष्टिं शशंसुः कथयामासुः ॥

॥३० ॥ तमिति । भूपती रघुः । अभियास्यमानादभिगमिष्यमाणात्कुबेराल्लब्धम् । वज्रेण कुलिशेन भिन्नं सुमेरोः पादं प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम् ॥ पादाः प्रत्यन्तपर्वता इत्यमरः ॥ शृङ्गं सुमेरोरिति क्वचित्पाठः । तं भासुरं भास्वरम् ॥ भञ्जभासमिदो घुरजिति घुरच् ॥ हेमराशिं समस्तं कृत्स्नमेव कौत्साय दिदेश ददौ । न तु चतुर्दशकोटिमात्रमित्येवकारार्थः ॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिस्पृहोर्थी
नृपोर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥ ३१ ॥
अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं
प्रजेश्वरं प्रीतमना महर्षिः ।
स्पृशन्करेणानतपूर्वकायं
संप्रस्थितो वाचमुवाच कौत्सः ॥ ३२ ॥
किमत्र चित्रं यदि कामसूर्भुर्
वृत्ते स्थितस्याधिपतेः प्रजानाम् ।

॥३१॥ जनस्येति । तावर्थिदातारौ द्वावपि साकेतनिवासिनोयोध्यानिवासिनः ॥ साकेतं स्यादयोध्यायां कोशला नन्दिनी च सेति यादवः ॥ जनस्याभिनन्द्यसत्त्वौ स्तुत्यव्यवसायावभूताम् ॥ द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुष्वित्यमरः ॥ कौ द्वौ । गुरुप्रदेयादधिकेतिरिक्ते द्रव्ये निस्पृहोर्थी । अर्थिकामादर्थिमनोरथादधिकं प्रददातीति तथोक्तः ॥ प्रे दाज्ञ इति कप्रत्ययः ॥ नृपश्च ॥

॥३२॥ अथेति । अथ प्रीतमना महर्षिः कौत्सः संप्रस्थितः प्रस्थास्यमानः सन् ॥ आशंसायां भूतवच्चेति भविष्यदर्थे क्तः ॥ उष्ट्राणां क्रमेलकानां वामीनां वडवानां च शतैर्वाहितार्थं प्रापितधनमानतपूर्वकायम् । विनयनम्रमित्यर्थः । प्रजेश्वरं रघुं करेण स्पृशन्वाचमुवाच ॥

॥३३॥ किमिति । वृत्ते स्थितस्य ॥ न्यायेनार्जनमर्थस्य वर्धनं पालनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधमिति कामन्दकः ॥ तस्मिन्वृत्ते स्थितस्य प्रजानामधिपतेर्नृपस्य भूः कामान्सूत इति कामसूर्यदि ॥ सत्सूद्विषद्रुहेत्यादिना क्विप् ॥ अत्र कामप्रसवने किं चित्रम् । न चित्रमि-

अचिन्तनीयस्तु तव प्रभावो
मनीषितं द्यौरपि येन दुग्धा ॥ ३३ ॥

आशास्यमन्यत्पुनरुक्तभूतं
श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते ।
पुत्रं लभस्वात्मगुणानुरूपं
भवन्तमीड्यं भवतः पितेव ॥ ३४ ॥

इत्थं प्रयुज्याशिषमग्रजन्मा
राज्ञे प्रतीयाय गुरोः सकाशम् ।
राजापि लेभे सुतमाशु तस्माद्
आलोकमर्कादिव जीवलोकः ॥ ३५ ॥

त्यर्थः । किं तु तव प्रभावो महिमा त्वचिन्तनीयः । येन त्वया द्यौरपि मनीषितमभिलषितं दुग्धा ॥ दुहेर्द्विकर्मकत्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इति स्मरणात् ॥

॥३४॥ आशास्यमिति । सर्वाणि श्रेयांसि शुभान्यधिजग्मुषः प्राप्तवतस्ते तवान्यत्पुत्रातिरिक्तमाशास्यमाशीःसाध्यं पुनरुक्तभूतम् । सर्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ किं त्वीड्यं स्तुत्यं भवन्तं भवतः पितेवात्मगुणानुरूपम् । त्वत्तुल्यगुणमित्यर्थः । पुत्रं लभस्व प्राप्नुहि ॥

॥३५॥ इत्थमिति । अग्रजन्मा ब्राह्मणः ॥ अग्रजन्मा द्विजे श्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृत इति विश्वः ॥ इत्थं राज्ञ आशिषं प्रयुज्य गुरोः सकाशं समीपं प्रतीयाय प्राप ॥ राजापि । जीवलोको जीवसमूहः ॥ जीवः प्राणिनि गीष्पताविति विश्वः ॥ अर्कादालोकं प्रकाशमिव । चैतन्यमिति पाठे ज्ञानमिव । तस्माद्दषेराशु सुतं लेभे प्राप ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी
कुमारकल्पं सुषुवे कुमारम् ।
अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना
तमात्मजन्मानमजं चकार ॥ ३६ ॥

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं
तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात्स्वाद्बिभिदे कुमारः
प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥ ३७ ॥

॥३६॥ ब्राह्म इति । तस्य रघोर्देवी महिषी ब्राह्मे ॥ तस्येदमित्यण् ॥ ब्रह्मदेवताकेऽभिजिन्नामके मुहूर्ते किलेषदसमाप्तं कुमारं कुमारकल्पं स्कन्दसदृशम् ॥ ईषदसमाप्ताविल्यादिना कल्पप्प्रत्ययः ॥ कुमारं पुत्रं सुषुवे ॥ कुमारो बालके स्कन्द इति विश्वः ॥ अतो ब्राह्ममुहूर्तोत्पन्नत्वात्पिता रघुर्ब्रह्मणो विधेरेव नाम्ना तमात्मजन्मानं पुत्रमजमजनामकं चकार ॥ अजो हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुत इति विश्वः ॥

॥ ३७ ॥ रूपमिति । ओजस्वि तेजस्वि बलिष्ठं वा ॥ ओजस्तेजसि धातूनामवष्टम्भप्रकाशयोः । ओजो बले च दीप्तौ चेति विश्वः ॥ रूपं वपुः ॥ अथ रूपं नपुंसकम् । स्वभावाकृतिसौन्दर्यवपुषि श्लोकशब्दयोरिति विश्वः ॥ तदेव पैतृकमेव । वीर्यं शौर्यं तदेव । नैसर्गिकं स्वाभाविकमुन्नतत्वं तदेव । तादृगेवेत्यर्थः ॥ कुमारो बालकः । प्रवर्तित उत्पादितो दीपः प्रदीपात्स्वोत्पादकदीपादिव । स्वात्स्वकीयात् ॥ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वेति स्माद्भावो वैकल्पिकः ॥ कारणाज्जनकान्न बिभिदे भिन्नो नाभूत् ॥ सर्वात्मना तादृश एवाभूदित्यर्थः ॥

उपात्तविद्यं विधिवद्गुरुभ्यस्
तं यौवनोद्भेदविशेषकान्तम् ।
श्रीः साभिलाषापि गुरोरनुज्ञां
धीरेव कन्या पितुराचकाङ्क्ष ॥ ३८ ॥

अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां
स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः ।
आप्तः कुमारानयनोत्सुकेन
भोजेन दूतो रघवे विसृष्टः ॥ ३९ ॥

तं श्लाघ्यसंबन्धमसौ विचिन्त्य
दारक्रियायोग्यदशं च पुत्रम् ।
प्रस्थापयामास ससैन्यमेनम्
ऋद्धां विदर्भाधिपराजधानीम् ॥ ४० ॥

॥३८॥ उपात्तेति । गुरुभ्यो विधिवद्यथाशास्त्रमुपात्तविद्यं लब्धविद्यम् । यौवनस्योद्भेदादाविर्भावाद्धेतोर्विशेषेण कान्तं सौम्यं तमजं प्रति साभिलाषापि श्रीः । धीरा स्थिरोन्नतचित्ता ॥ स्थिरा चित्तोन्नतिर्या तु तद्धैर्यमिति संज्ञितामिति भूपालः ॥ कन्या पितुरिव । गुरो रघोरनुज्ञामाचकाङ्क्षेयेष । यौवराज्यार्होऽभूदित्यर्थः ॥ अनुज्ञाशब्दात्पितृपारतन्त्र्यमुपमासामर्थ्यात्पाणिग्रहणयोग्यता च ध्वन्यते ॥

॥ ३९ ॥ अथेति । अथ स्वसुर्भगिन्या इन्दुमत्याः स्वयंवरार्थं कुमारस्याजस्यानयन उत्सुकेन क्रथकैशिकानां विदर्भदेशानामीश्वरेण स्वामिना भोजेन राज्ञाप्तो हितो दूतो रघवे विसृष्टः प्रेषितः ॥ क्रियामात्रयोगेपि चतुर्थी ॥

॥ ४० ॥ तमिति । असौ रघुस्तं भोजं श्लाघ्यसंबन्धमनूचानत्वादिगुणयोगात्स्पृहणीयसंबन्धं विचिन्त्य विचार्य पुत्रं च दारक्रियायोग्यदशं विवाहयोग्यवयसं विचिन्त्य ससैन्यमेनं पुत्रमृद्धां समृद्धां विदर्भाधिपस्य भो-

तस्योपकार्यारचितोपचारा
वन्येतरा जानपदोपदाभिः ।
मार्गे निवासा मनुजेन्द्रसूनोर्
बभूवुरुद्यानविहारकल्पाः ॥ ४१ ॥

स नर्मदारोधसि सीकरार्द्रैर्
मरुद्भिरानर्तितनक्तमाले ।
निवेशयामास विलङ्घिताध्वा
क्लान्तं रजोधूसरकेतु सैन्यम् ॥ ४२ ॥

जस्य राजधानीं पुरीं प्रति प्रस्थापयामास ॥ धीयतेस्यामिति धानी । करणाधिकरणयोश्चेत्यधिकरणे ल्युट्प्रत्ययः ॥ राज्ञां धानीति विग्रहः ॥

॥ ४१ ॥ तस्येति । उपकार्यासु राजयोग्येषु पटभवनादिषु ॥ सौधोस्त्री राजसदनमुपकार्योपकारिकेत्यमरवचनव्याख्याने क्षीरस्वामी । उपक्रियत उपकरोति च पटमण्डपादि राजसदनमिति ॥ रचिता उपचाराः शयनादयो येषु ते तथोक्ताः । जानपदानां जनपदेभ्य आगतानामुपदाभिरुपायनैः । वन्या वने भवा इतरे येषां ते वन्येतराः । अवन्या इत्यर्थः ॥ न बहुव्रीहाविति सर्वनामसंज्ञानिषेधः । तत्पुरुषे सर्वनामसंज्ञा दुर्वारैव ॥ तस्य मनुजेन्द्रसूनोरजस्य मार्गे निवासा वासनिका उद्यानान्याक्रीडाः ॥ पुमानाक्रीड उद्यानमित्यमरः ॥ तान्येव विहारा विहारस्थानानि तत्कल्पाः तत्सदृशा इत्यर्थः ॥ ईषदसमाप्ताविति कल्पप्प्रत्ययः ॥ बभूवुः ॥

॥४२॥ स इति । विलङ्घिताध्वातिक्रान्तमार्गः सोजः सीकरार्द्रैः । शीतलैरित्यर्थः । मरुद्भिर्वातैरानर्तिताः कम्पिता नक्तमाला यस्मिंस्तस्मिन् । निवेशार्ह इत्यर्थः । नर्मदाया रोधसि रेवायास्तीरे क्लान्तं श्रान्तं रजोभिर्धूसराः केतवो ध्वजा यस्य तत्सैन्यं निवेशयामास ॥

अथोपरिष्टाद्भ्रमरैर्भ्रमद्भिः
प्राक्सूचितान्तःसलिलप्रवेशः ।
निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्
वन्यः सरित्तो गज उन्ममज्ज ॥ ४३ ॥
निःशेषविक्षालितधातुनापि
वप्रक्रियामृक्षवतस्तटेषु ।
नीलोर्ध्वरेखाशबलेन शंसन्
दन्तद्वयेनाश्मविकुण्ठितेन ॥ ४४ ॥
संहारविक्षेपलघुक्रियेण
हस्तेन तीराभिमुखः सशब्दम् ।

॥ ४३ ॥ अथेति । अथोपरिष्टादूर्ध्वम् ॥ उपर्युपरिष्टादिति निपातः॥ भ्रमद्भिः । मदलोभादिति भावः । भ्रमरैः प्रागुन्मज्जनात्पूर्वं सूचितो ज्ञापितोन्तःसलिले प्रवेशो यस्य स तथोक्तः । निर्धौतदाने क्षालितमदे अत एवामले गण्डभित्ती यस्य स तथोक्तः ॥ दानं गजमदे त्याग इति शाश्वतः ॥ वन्यो गजः सरित्तो नर्मदायाः सकाशात् ॥ पञ्चम्यास्तसिल्प्रत्ययः ॥ उन्ममज्जोत्थितः॥

॥४४॥ निःशेषेति । कथंभूतो गजः । निःशेषविक्षालितधातुनापि धौतगैरिकादिनापि । नीलाभिरूर्ध्वाभी रेखाभिस्तटाभिघातजनिताभिः शबलेन कर्बुरेण ॥ चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुर इत्यमरः ॥ अश्मभिः पाषाणैर्विकुण्ठितेन कुण्ठीकृतेन दन्तद्वयेन । ऋक्षवान्नाम कश्चित्तत्रत्यः पर्वतः । तस्य तटेषु वप्रक्रियां वप्रक्रीडाम् । उत्खातकेलिमित्यर्थः ॥ उत्खातकेलिः शृङ्गाद्यैर्वप्रक्रीडा निगद्यत इति शब्दार्णवः ॥ शंसन्कथयन् । सूचयन्नित्यर्थः ॥ युग्मम् ॥

॥ ४५॥ संहारेति । संहारविक्षेपयोः संकोचनप्रसारणयोर्लघुक्रियेण क्षिप्रव्यापारेण ॥ लघु क्षिप्रमरं द्रुतमित्यमरः ॥ हस्तेन शुण्डादण्डेन ॥ हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपीति विश्वः ॥ सशब्दं सघोषं बृहत्तरंगा-

बभौ स भिन्दन्बृहतस्तरंगान्
वार्यर्गलाभङ्ग इव प्रवृत्तः ॥ ४५ ॥
शैलोपमः शैवलमञ्जरीणां
जालानि कर्षन्नुरसा स पश्चात् ।
पूर्वं तदुत्पीडितवारिराशिः
सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥ ४६ ॥
तस्यैकनागस्य कपोलभित्त्योर्
जलावगाहक्षणमात्रशान्ता ।
वन्येतरानेकपदर्शनेन
पुनर्दिदीपे मददुर्दिनश्रीः ॥ ४७ ॥
सप्तच्छदक्षीरकटुप्रवाहम्
असह्यमाघ्राय मदं तदीयम् ।

न्भिन्दन्विदारयंस्तीराभिमुखः स गजः । वारी गजबन्धनस्थानम् ॥ वारी तु गजबन्धनीति यादवः॥वार्या अर्गलाया विष्कम्भस्य भङ्गे भञ्जने प्रवृत्त इव बभौ ॥

॥४६॥ शैलेति । शैलोपमः स गजः शैवलमञ्जरीणां जालानि वृन्दान्युरसा कर्षन्पश्चात्तटमुत्ससर्प । पूर्वं तेन गजेनोत्पीडितो नुन्नो वारिराशिर्यस्य स सरित्प्रवाहस्तटमुत्ससर्प ॥

॥ ४७ तस्येति । तस्यैकनागस्यैकाकिनो गजस्य कपोलभित्त्योर्जलावगाहेन क्षणमात्रं शान्ता निवृत्ता मददुर्दिनश्रीर्मदवर्षलक्ष्मीर्वन्येतराणां ग्राम्याणामनेकपानां दर्शनेन पुनर्दिदीपे ववृधे ॥

॥४८॥सप्तच्छदेति । सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य क्षीरवत्कटुः सुरभिः प्रवाहः प्रसारो यस्य तम् ॥ कटुतिक्तकषायास्तु सौरभ्येपि प्रकीर्तिता इति यादवः ॥ असह्यं तदीयं मदमाघ्राय सेनागजेन्द्राः । विलङ्घितस्तिर-

विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः
सेनागजेन्द्रा विमुखा बभूवुः ॥ ४८ ॥

स च्छिन्नबन्धद्रुतयुग्यशून्यं
भग्नाक्षपर्यस्तरथं क्षणेन ।
रामापरित्राणविहस्तयोधं
सेनानिवेशं तुमुलं चकार ॥ ४९ ॥

तमापतन्तं नृपतेरवध्यो
वन्यः करीति श्रुतवान्कुमारः ।
निवर्तयिष्यन्विशिखेन कुम्भे
जघान नात्यायतकृष्टशार्ङ्गः ॥ ५० ॥

स्कृत आधोरणानां हस्तिपकानां तीव्रो महान्यत्नो यैस्ते तथोक्ताः सन्तः । आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिन इत्यमरः ॥ विमुखाः पराङ्मुखा बभूवुः ॥

॥ ४९ ॥ स इति । स गजः । छिन्ना बन्धा यैस्ते छिन्नबन्धा द्रुताः पलायिताः । युगं वहन्तीति युग्या वाहा यस्मिन्सः । स चासौ शून्यश्च तम् । भग्ना अक्षा रथावयवदारुविशेषाः ॥ अक्षो रथस्यावयवे पाशकेप्यक्षमिन्द्रियमिति शाश्वतः ॥ येषां ते भग्नाक्षा अत एव पर्यस्ताः पतिता रथा यस्मिंस्तम् । रामाणां स्त्रीणां परित्राणे संरक्षणे विहस्ता व्याकुलाः ॥ विहस्तव्याकुलौ समावित्यमरः ॥ योधा यस्मिंस्तं सेनानिवेशं शिबिरं क्षणेन तुमुलं संकुलं चकार ॥

॥ ५० ॥ तमिति । नृपते राज्ञो वन्यः कर्यवध्य इति श्रुतवाञ्छास्त्राञ्ज्ञातवान्कुमार आपतन्तमभिधावन्तं तं गजं निवर्तयिष्यन्न तु प्रहरिष्यन् । अत एव नात्यायतमनतिदीर्घम् ॥ नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ कृष्टशार्ङ्ग ईषदाकृष्टचापः सन्विशिखेन बाणेन कुम्भे जघान ॥ अत्र चाक्षुषः । लक्ष्मीकामो युद्धादन्यत्र करिवधं न कुर्यात् । इयं हि श्रीर्यै करिण इति । अत एव युद्धादन्यत्रेति द्योतनार्थमेव वन्यग्रहणं कृतम् ॥

स विद्धमात्रः किल नागरूपम्
उत्सृज्य तद्विस्मितसैन्यदृष्टः ।
स्फुरत्प्रभामण्डलमध्यवर्ति
कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपेदे ॥ ५१ ॥

अथ प्रभावोपनतैः कुमारं
कल्पद्रुमोत्थैरवकीर्य पुष्पैः ।
उवाच वाग्मी दशनप्रभाभिः
संवर्धितोरःस्थलतारहारः ॥ ५२ ॥

मतङ्गशापादवलेपमूलाद्
अवाप्तवानस्मि मतङ्गजत्वम् ।
अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं
प्रियंवदं मां प्रियदर्शनस्य ॥ ५३ ॥

॥५१॥ स इति । स गजो विद्धमात्रस्ताडितमात्रः किल न तु प्रहृतस्तथापि नागरूपं गजशरीरमुत्सृज्य । तेन वृत्तान्तेन विस्मितैस्तद्विस्मितैः सैन्यैर्दृष्टः सन् । स्फुरतः प्रभामण्डलस्य मध्यवर्ति कान्तं मनोहरं व्योमचरं वपुः प्रपेदे प्राप ॥

॥ ५२ ॥ अथेति । अथ प्रभावेनोपनतैः प्राप्तैः कल्पद्रुमोत्थैः कल्पवृक्षोत्पन्नैः पुष्पैः कुमारमजमवकीर्याभिवृष्य दशनप्रभाभिर्दन्तकान्तिभिः संवर्धिता उरःस्थले ये तारहाराः स्थूलमुक्ताहारास्ते येन स तथोक्तः । वाचोस्य सन्तीति वाग्मी वक्ता ॥ वाचो ग्मिनिरिति ग्मिनिप्रत्ययः ॥ स पुरुष उवाच ॥

॥ ५३ ॥ मतङ्गेति । अवलेपमूलाद्गर्वहेतुकात् ॥ अवलेपस्तु गर्वे स्याल्लेपने दूषणेपि चेति विश्वः ॥ मतङ्गस्य मुनेः शापान्मतङ्गजत्वमवाप्तवानस्मि ॥ मां प्रियदर्शनस्य प्रियदर्शनाख्यस्य गन्धर्वपतेर्गन्धर्वराजस्य तनूजं पुत्रं प्रियंवदं प्रियंवदाख्यमवेहि जानीहि । प्रियं वदतीति प्रियंवदः॥ प्रियवशे वदः खजिति खच्प्रत्ययः ॥

स चानुनीतः प्रणतेन पश्चान्
मया महर्षिर्मृदुतामगच्छत् ।
उष्णत्वमग्न्यातपसंप्रयोगाच्
छैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य ॥ ५४ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यदा ते
भेत्स्यत्यजः कुम्भमयोमुखेन ।
संयोक्ष्यसे स्वेन वपुर्महिम्ना
तदेत्यवोचत्स तपोनिधिर्माम् ॥ ५५ ॥

संमोचितः सत्त्ववता त्वयाहं
शापाच्चिरप्रार्थितदर्शनेन ।
प्रतिप्रियं चेद्भवतो न कुर्यां
वृथा हि मे स्यात्स्वपदोपलब्धिः ॥ ५६ ॥

॥ ५४ ॥ स इति । स महर्षिश्च प्रणतेन मयानुनीतः सन्पश्चान्मृदुतां शान्तिमगच्छत् ॥ तथा हि । जलस्योष्णत्वमग्नेरातपस्य वा संप्रयोगात्संपर्कात् । न तु प्रकृत्योष्णत्वम् । यच्छैत्यं सा प्रकृतिः स्वभावः ॥ विधेयप्राधान्यात्सेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ महर्षीणां शान्तिरेव स्वभावो न क्रोध इत्यर्थः ॥

॥५५॥ इक्ष्वाक्विति । इक्ष्वाकुवंशः प्रभवो यस्य सोजो यदा ते कुम्भमयोमुखेन लोहाग्रेण शरेण भेत्स्यति विदारयिष्यति तदा स्वेन वपुषो महिम्ना पुनः संयोक्ष्यसे संगंस्यस इति स तपोनिधिर्मामवोचत् ॥

॥ ५६ ॥ संमोचित इति । चिरं प्रार्थितं दर्शनं यस्य तेन सत्त्ववता बलवता त्वयाहं शापात्संमोचितो मोक्षं प्रापितः । भवतः प्रतिप्रियं प्रत्युपकारं न कुर्यां चेन्मे स्वपदोपलब्धिः स्वस्थानप्राप्तिः ॥ पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः ॥ वृथा स्याद्धि ॥

संमोहनं नाम सखे ममास्त्रं
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।
गान्धर्वमादत्स्व यतः प्रयोक्तुर्
न चारिहिंसा विजयश्च हस्ते ॥ ५७ ॥

अलं ह्रिया मां प्रति यन्मुहूर्तं
दयापरोभूः प्रहरन्नपि त्वम् ।
तस्मादुपच्छन्दयति प्रयोज्यं
मयि त्वया न प्रतिषेधरौक्ष्यम् ॥ ५८ ॥

तथेत्युपस्पृश्य पयः पवित्रं
सोमोद्भवायाः सरितो नृसोमः ।

॥ ५७॥ संमोहनमिति । हे सखे प्रयोगसंहारयोर्विभक्तमन्त्रं गान्धर्वं गन्धर्वदेवताकम् । संमोह्यतेनेनेति संमोहनं नाम ममास्त्रमादत्स्व गृहाण । यतोस्त्रात्प्रयोक्तुरस्त्रप्रयोगिणोरिहिंसा न च विजयश्च हस्ते ॥ हस्तगतो विजयो भवतीत्यर्थः ॥

॥ ५८ ॥ वधलज्जितः कथमस्त्रग्रहणपरः स्यामिति चेत्तत्राह । अलमिति । किं च मां प्रति ह्रिया प्रहारनिमित्तयालम् । कुतः । यद्यतो हेतोस्त्वं मां प्रहरन्नपि मुहूर्तं दयापरः कृपालुरभूः । तस्मादुपच्छन्दयति प्रार्थयमाने मयि त्वया । प्रतिषेधः परिहारः । स एव रौक्ष्यं पारुष्यम् । तन्न प्रयोज्यं न कर्तव्यम् ॥

॥ ५९ ॥ तथेति । ना सोमश्चन्द्र इव नृसोमः ॥ उपमितसमासः ॥ सोम ओषधिचन्द्रयोरिति शाश्वतः ॥ पुरुषश्रेष्ठ इत्यर्थः । अस्त्रविदस्त्वज्ञः सोजस्तथेति सोम उद्भवो यस्याः सा तस्याः सोमोद्भवायाः सरितो नर्मदायाः ॥ रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेखलकन्यकेत्यमरः ॥ पवित्रं पय उपस्पृश्य पी-

उदङ्मुखः सोऽस्त्रविदस्त्रमन्त्रं
जग्राह तस्मान्निगृहीतशापात् ॥ ५९ ॥
एवं तयोरध्वनि दैवयोगाद्
आसेदुषोः सख्यमचिन्त्यहेतु ।
एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्
सौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ ६० ॥
तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे
तदागमारूढगुरुप्रहर्षः ।
प्रत्युज्जगाम क्रथकैशिकेन्द्रश्
चन्द्रं प्रवृद्धोर्मिरिवोर्मिमाली ॥ ६१ ॥
प्रवेश्य चैनं पुरमग्रयायी
नीचैस्तथोपाचरदर्पितश्रीः ।

त्वा आचम्येत्यर्थः । उदङ्मुखः सन्निगृहीतशापान्निवर्तितशापात् । उपकृतादित्यर्थः । तस्मात्प्रियंवदादस्त्रमन्त्रं जग्राह ॥

॥६०॥ एवमिति । एवमध्वनि मार्गे दैवयोगाद्दैववशादचिन्त्यहेत्वनिर्धार्यहेतुकं सख्यं सखित्वम् ॥ सख्युर्य इति यप्रत्ययः ॥ आसेदुषोः प्राप्तवतोस्तयोर्मध्य एको गन्धर्वश्चैत्ररथस्य कुबेरोद्यानस्य प्रदेशान् ॥ अस्योद्यानं चैत्ररथमित्यमरः ॥ अपरोजः सौराज्येन राजन्वत्तया रम्यान्विदर्भान्विदर्भदेशान्ययौ ॥

॥ ६१ ॥ तमिति । नगरस्योपकण्ठे समीपे तस्थिवांसं स्थितं तमजं तस्याजस्यागमेनागमनेनारूढ उत्पन्नो गुरुः प्रहर्षो यस्य स क्रथकैशिकेन्द्रो विदर्भराजः । प्रवृद्धोर्मिरूर्मिमाली समुद्रश्चन्द्रमिव । प्रत्युज्जगाम ॥

॥६२॥ प्रवेश्येति । एनमजमग्रयायी । सेवाधर्मेण पुरोगच्छन्नित्यर्थः । नीचैर्नम्रः पुरं प्रवेश्य प्रवेशं कारयित्वा प्रीत्यार्पितश्रीस्तथा तेन प्रका-

मेने यथा तत्र जनः समेतो
वैदर्भमागन्तुमजं गृहेशम् ॥ ६२ ॥
तस्याधिकारपुरुषैः प्रणतैः प्रदिष्टां
प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम् ।
रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्यां
बाल्यात्परामिव दशां मदनोऽध्युवास ॥ ६३ ॥
तत्र स्वयंवरसमाहृतराजलोकं
कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः ।

रेणोपाचरदुपचरितवान् । यथा येन प्रकारेण तत्र पुरे समेतो मिलितो जनो वैदर्भं भोजमागन्तुं प्राघूर्णिकं मेने । अजं गृहेशं गृहपतिं मेने ॥

॥६३॥ तस्येति । रघुप्रतिनिधी रघुकल्पः ॥ रघुतुल्य इत्यर्थः । उक्तं च दण्डिना सादृश्यवाचकप्रस्तावे । कल्पदेशीयदेश्यादि प्रख्यप्रतिनिधी अपीति ॥ सोजः प्रणतैर्नमस्कृतवद्भिः ॥ कर्तरि क्तः ॥ तस्य भोजस्याधिकारो नियोगस्तस्य पुरुषैः । अधिकृतैरित्यर्थः । प्रदिष्टां निर्दिष्टां प्राग्द्वारस्य वेद्यां विनिवेशितः प्रतिष्ठापितः पूर्णकुम्भो यस्यास्ताम् । स्थापितमङ्गलकलशामित्यर्थः । रम्यां रमणीयां नवोपकार्यां नूतनं राजभवनम् ॥ उपकार्या राजसद्मन्युपचारचितेन्यवदिति विश्वः ॥ मदनो बाल्यात्परां शैशवादनन्तरां दशामिव । यौवनमिवेत्यर्थः । अध्युवासाधिष्ठितवान् । तत्रोषितवानित्यर्थः ॥ उपान्वध्याङ्वस इति कर्मत्वम् ॥

॥ ६४ ॥ तत्रेति । तत्रोपकार्यायाम् । स्वयंवरनिमित्तं समाहृतः संमेलितो राजलोको येन तत्कमनीयं स्पृहणीयं कन्याललाम कन्यासु श्रेष्ठम् ॥ ललामोस्त्री ललामापि प्रभावे पुरुषे ध्वजे । श्रेष्ठभूषापुण्ड्रशृङ्गपुच्छाचिह्नाश्वलिङ्गिष्विति यादवः ॥ लिप्सोर्लब्धुमिच्छोः ॥ लभेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । अजस्य भावावबोधे पुरुषस्याभिप्रायपरिज्ञाने कलुषासमर्था दयितेव । रात्रौ

भावावबोधकलुषा दयितेव रात्रौ
निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ ६४ ॥
तं कर्णभूषणनिपीडितपीवरांसं
शय्योत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम् ।
सूतात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं
प्राबोधयन्नुषसि वाग्भिरुदारवाचः ॥ ६५ ॥
रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां
धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव बिभर्ति गुरुर्विनिद्रस्
तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥ ६६ ॥

निद्रा चिरेण नयनाभिमुखी बभूव ॥ राजानं कामिनं चौरं प्रविशन्ति प्रजागरा इति भावः ॥ अभिमुखीशब्दो ङीपन्तश्च्व्यन्तो वा ॥

॥६५॥ तमिति । कर्णभूषणाभ्यां निपीडितौ पीवरौ पीनावंसौ यस्य तम् । शय्याया उत्तरच्छदस्योपर्यास्तरणवस्त्रस्य विमर्देन घर्षणेन कृशो विरलोऽङ्गरागो यस्य तम् । न त्वङ्गनासङ्गादिति भावः । प्रथितप्रबोधं प्रकृष्टज्ञानं तमेनमजं सवयसः समानवयस्का उदारवाचः प्रगल्भगिरः सूतात्मजा बन्दिपुत्राः । वैतालिका इति वा पाठः ॥ वैतालिका बोधकरा इत्यमरः ॥ वाग्भिः स्तुतिपाठैरुषसि प्राबोधयन्प्रबोधयामासुः ॥

॥६६॥ रात्रिरिति । हे मतिमतां वर ॥ निर्धारणे षष्ठी ॥ रात्रिर्गता । शय्यां मुञ्च । विनिद्रो भवेत्यर्थः । विनिद्रत्वफलमाह । धात्रेति । धात्रा ब्रह्मणा जगतो धूर्भारः ॥ धूः स्याद्यानमुखे भार इति यादवः ॥ द्विधैव । द्वयोरेवेत्यर्थः । एवकारस्तृतीयनिषेधार्थः । विभक्ता ननु विभज्य स्थापिता खलु ॥ तत्किमत आह । तां धुरमेकत एककोटौ तव गुरुः पिता विनिद्रः सन्बिभर्ति । तस्या धुरो भवान् । धुरं वहतीति धुर्यो भारवाही । तस्य पदं

निद्रावशेन भवताप्यनवेक्षमाणा
पर्युत्सुकत्वमबला निशि खण्डितेव ।
लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी
सोपि त्वदाननरुचिं विजहाति चन्द्रः॥ ६७ ॥
तद्वल्गुना युगपदुन्मिषितेन तावत्
सद्यः परस्परतुलामधिरोहतां द्वे ।

वहनस्थानम् । अपरं यद्धुर्यपदं तदवलम्बी । ततो विनिद्रो भवेत्यर्थः ॥ न ह्युभयवाह्यमेको वहतीति भावः ॥

॥६७॥ निद्रेति । चन्द्रारविन्दराजवदनादयो लक्ष्मीनिवासस्थानानीति प्रसिद्धिमाश्रित्योच्यते । निद्रावशेन निद्राधीनेन । स्त्र्यन्तरासङ्गोत्र ध्वन्यते । भवता पर्युत्सुकत्वमपि । त्वय्यनुरक्तत्वमपीत्यर्थः ॥ प्रसितोत्सुकाभ्यां चेति सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ अपिशब्दस्तद्विषयानुरागस्यानपेक्ष्यत्वद्योतनार्थः ॥ निशि खण्डिता भर्तुरन्यासङ्गज्ञानकलुषिताबलेव नायिकेव ॥ ज्ञातेन्यासङ्गविकृते खण्डितेर्ष्याकषायितेति दशरूपके ॥ अनवेक्षमाणाविचारयन्ती सती उपेक्षमाणेत्यर्थः । लक्ष्मीर्येन चन्द्रेण सह । त्वदाननसदृशत्वादिति भावः। विनोदयति विनोदं करोति ॥ विनोदशब्दात्तत्करोति तदाचष्ट इति णिच्प्रत्ययः ॥ सादृश्यदर्शनादयो हि विरहिणां विनोदस्थानानीति भावः। स चन्द्रोपि दिगन्तलम्बी पश्चिमाशां गतः सन् । अस्तं गच्छन्नित्यर्थः । अत एव त्वदाननरुचिं त्वन्मुखसादृश्यं विजहाति । त्यजतीत्यर्थः । अतो निद्रां विहाय तां लक्ष्मीमनन्यशरणां परिगृहाणेत्यर्थः ॥ अथ वा । निद्रावशेन भवतानवेक्ष्यमाणानिरीक्ष्यमाणा ॥ कर्मणि शानच् ॥ लक्ष्मीः ॥ प्रयोजककर्त्री । येन। प्रयोज्येन । चन्द्रेण पर्युत्सुकत्वं त्वद्विरहवेदनाम् ॥ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृदित्यलंकारे ॥ विनोदयति निरासयतीति योजना । शेषं पूर्ववत्॥नाथस्त्वयोपपत्तिमपश्यन्निमं पक्षमुपैक्षिष्ट ॥

॥ ६८ ॥तदिति । तत्तस्माल्लक्ष्मीपरिग्रहणाद्वल्गुना मनोज्ञेन ॥ वल्गु

प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तश्
चक्षुस्तव प्रचलितभ्रमरं च पद्मम् ॥ ६८ ॥
वृन्ताच्छ्लथं हरति पुष्पमनोकहानां
संसृज्यते सरसिजैररुणांशुभिन्नैः ।
स्वाभाविकं परगुणेन विभातवायुः
सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य ॥ ६९ ॥
ताम्रोदरेषु पतितं तरुपल्लवेषु
निर्धौतहारगुलिकाविशदं हिमाम्भः ।

स्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवदिति विश्वः ॥ युगपत्तावदुन्मिषितेन युगपदेवोन्मीलनेन सद्यो द्वे अपि परस्परतुलामन्योन्यसादृश्यमधिरोहतां प्राप्नुताम् ॥ प्रार्थनायां लोट् ॥ द्वे के । अन्तः प्रस्पन्दमाना चलन्ती परुषतरा स्निग्धा तारा कनीनिका यस्य तत्तथोक्तम् ॥ तारकाक्ष्णः कनीनिकेत्यमरः ॥ तव चक्षुः । अन्तः प्रचलितभ्रमरं चलद्भृङ्गं पद्मं च । युगपदुन्मिषिते सति संपूर्णसादृश्यलाभ इति भावः ॥

॥ ६९॥ वृन्तादिति । विभातवायुः प्रभातवायुः स्वाभाविकं नैसर्गिकं ते तव मुखमारुतस्य निःश्वासपवनस्य सौरभ्यम् । तादृक्सौगन्ध्यमित्यर्थः । परगुणेनान्यदीयगुणेन । सांक्रामिकगन्धेनेत्यर्थः । ईप्सुराप्तुमिच्छुरिव ॥ आप्ज्ञप्यृधामीदितीकारादेशः॥ अनोकहानां वृक्षाणां श्लथं शिथिलं पुष्पं वृन्तात्प्रसवबन्धनात् ॥ वृन्तं प्रसवबन्धनमित्यमरः ॥ हरत्यादत्ते । अरुणांशुभिन्नैस्तरणिकिरणोद्बोधितैः सरसि जातैः सरसिजैः कमलैः सह ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् ॥ संसृज्यते संगच्छते ॥ सृजेर्दैवादिकात्कर्तरि लट् ॥

॥ ७० ॥ ताम्रेति । ताम्रोदरेष्वरुणाभ्यन्तरेषु तरुपल्लवेषु पतितं निर्धौता या हारगुलिका मुक्तामणयस्तद्वद्विशदं हिमाम्भो लब्धपरभागतया

आभाति लब्धपरभागतयाधरोष्ठे
लीलास्मितं सदशनार्चिरिव त्वदीयम् ॥ ७० ॥
यावत्प्रतापनिधिराक्रमते न भानुर्
अह्नाय तावदरुणेन तमो निरस्तम् ।
आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर याते
किं वा रिपूंस्तव गुरुः स्वयमुच्छिनत्ति ॥ ७१ ॥
शय्यां जहत्युभयपक्षविनीतनिद्राः
स्तम्बेरमा मुखरशृङ्खलकर्षिणस्ते ।
येषां विभान्ति तरुणारुणरागयोगाद्
भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव दन्तकोशाः ॥ ७२ ॥

लब्धोत्कर्षतया ॥ परभागो गुणोत्कर्ष इति यादवः ॥ अधरोष्ठे त्वदीयं सदशनार्चिर्दन्तकान्तिसहितं लीलास्मितमिवाभाति शोभते ॥

॥ ७१ ॥ **यावदिति** । प्रतापनिधिस्तेजोनिधिर्भानुर्यावन्नाक्रमते नोद्गच्छति ॥ आङ उद्गमन इत्यात्मनेपदम् ॥ तावत् । भानावनुदित एवेत्यर्थः । अह्नाय झटिति ॥ द्राग्झटित्यञ्जसाह्नायेत्यमरः ॥ अरुणेनानूरुणा ॥ सूर्यसूतोरुणोनूरुरित्यमरः ॥ तमो निरस्तम् ॥ तथा हि । हे वीर त्वय्यायोधनेषु युद्धेष्वग्रसरतां पुरःसरतां याते सति तव गुरुः पिता रिपून्स्वयमुच्छिनत्ति किं वा । नोच्छिनत्त्येवेत्यर्थः ॥ न खलु योग्यन्यस्तभाराणां स्वामिनां स्वयंव्यापारखेद इति भावः ॥

॥ ७२ ॥ **शय्यामिति** । उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतापनीता निद्रा येषां त उभयपक्षविनीतनिद्राः ॥ अत्र समासविषय उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग एव साधुरित्यनुसंधेयम् ॥ यथाह कैयटः । उभादुदात्तो नित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषय उभशब्दस्य प्रयोगो मा भूत् । उभयशब्दस्यैव यथा स्यात् । उभयपुत्र इत्यादि भवतीति ॥ मुखराण्युत्थानचलनाच्छ-

दीर्घेष्वमी नियमिताः पटमण्डपेषु
निद्रां विहाय वनजाक्ष वनायुदेश्याः ।
वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति पुरोगतानि
लेह्यानि सैन्धवशिलाशकलानि वाहाः॥ ७३ ॥

भवति विरलभक्तिर्म्लानपुष्पोपहारः
स्वकिरणपरिवेषोद्भेदशून्याः प्रदीपाः ।
अयमपि च गिरं नस्त्वत्प्रबोधप्रयुक्ताम्
अनुवदति शुकस्ते मञ्जुवाक्पञ्जरस्थः ॥ ७४ ॥

र्द्दायमानानि शृङ्खलानि निगडानि कर्षन्तीति तथोक्तास्ते तव स्तम्बे रमन्त इति स्तम्बेरमा हस्तिनः ॥ स्तम्बकर्णयो रमिजपोरित्यच्प्रत्ययः । हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यात्॥ इभः स्तम्बेरमः पद्मीत्यमरः ॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमिति सप्तम्या अलुक् ॥ शय्यां जहति त्यजन्ति । येषां स्तम्बेरमाणाम्। दन्ताः कोशा इव दन्तकोशाः । दन्तकुड्मलास्तरुणारुणरागयोगाद्बालार्कारुणसंपर्काद्धेतोर्भिन्नाद्रिगैरिकतटा इव विभान्ति । धातुरक्ता इव भान्तीत्यर्थः ।

॥ ७३ ॥ दीर्घेष्विति । हे वनजाक्ष नीरजाक्ष ॥ वनं नीरं वनं सत्त्वमिति शाश्वतः ॥ दीर्घेषु पटमण्डपेषु नियमिता बद्धा वनायुदेश्या वनायुदेशे भवाः ॥ पारसीका वनायुजा इति हलायुधः ॥ अमी वाहा अश्वा निद्रां विहाय पुरोगतानि लेह्यान्यास्वाद्यानि सैन्धवशिलाशकलानि ॥ सैन्धवोस्त्री सितशिवमित्यमरः ॥ वक्त्रोष्मणा मलिनयन्ति मलिनानि कुर्वन्ति ॥ उक्तं च सिद्धयोगसंग्रहे । पूर्वाह्णकाले चाश्वानां प्रायशो लवणं हितम् । शूलानाहविबन्धघ्नं लवणं सैन्धवं वरमित्यादि ॥

॥ ७४ ॥ भवतीति । म्लानः पुष्पोपहारः पुष्पपूजा म्लानत्वादेव विरलभक्तिर्विरलरचनो भवति । प्रदीपाश्च स्वकिरणानां परिवेषस्य मण्डलस्योद्भेदेन स्फुरणेन शून्या भवन्ति । निस्तेजस्का भवन्तीत्यर्थः । अपि

इति विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैः कुमारः
सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झांचकार ।
मदपटुनिनदद्भिर्बोधितो राजहंसैः
सुरगज इव गाङ्गं सैकतं सुप्रतीकः ॥ ७५ ॥

अथ विधिमवसाय्य शास्त्रदृष्टं
दिवसमुखोचितमञ्चिताक्षिपक्ष्मा ।
कुशलविरचितानुकूलवेषः
क्षितिपसमाजमगात्स्वयंवरस्थम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतावजस्वयंवराभिगमनो नाम पञ्चमः सर्गः समाप्तः ॥ ५ ॥

चायं मञ्जुवाङ्मधुरवचनः पञ्जरस्थस्ते तव शुकस्त्वत्प्रबोधे निमित्ते प्रयुक्तामुच्चारितां नोस्माकं गिरं वाणीमनुवदति । अनुकृत्य वदतीत्यर्थः ॥ इत्थं प्रभातलिङ्गानि वर्तन्ते । अतः प्रबोद्धव्यमिति भावः ॥

॥ ७५ ॥ इतीति । इतीत्थं विरचितवाग्भिर्वन्दिपुत्रैर्वैतालिकैः ॥ पुत्रग्रहणं समानवयस्कत्वद्योतनार्थम् । सपदि विगतनिद्रः कुमारः ॥ तल्पं शय्याम् ॥ तल्पं शय्याट्टदारेष्वित्यमरः ॥ उज्झांचकार विससर्ज ॥ इजादेश्च गुरुमतोनृच्छ इत्याम्प्रत्ययः ॥ कथमिव । मदेन पटु मधुरं निनदद्भी राजहंसैर्बोधितः सुप्रतीकाख्यः ॥ सुरगज ईशानदिग्गजः । गङ्गाया इदं गाङ्गम् । सैकतं पुलिनमिव ॥ तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः ॥ सिकताशर्कराभ्यां चेत्यण्प्रत्ययः ॥ सुप्रतीकग्रहणं प्रायशः कैलासवासिनस्तस्य नित्यं गङ्गातटविहारसंभवादित्यनुसंधेयम् ॥

॥ ७६ ॥ अथेति । अथोत्थानानन्तरमञ्चितानि रुचिराण्यक्षिपक्ष्माणि यस्य सोजः शास्त्रे दृष्टमवगतं दिवसमुखोचितं प्रातःकालोचितं विधिमनु-

ष्ठानमवसाय्य समाप्य ॥ स्यतेर्ण्यन्ताल्ल्यप् ॥ कुशलैः प्रसाधनदक्षैर्विरचितोनुकूलः स्वयंवरोचितो वेषो नेपथ्यं यस्य स तथोक्तः सन्स्वयंवरस्थं क्षितिपसमाजं राजसमूहमगादगमत् ॥ इणो गा लुङीति गादेशः ॥ पुष्पिताग्रावृत्तमेतत् । तदुक्तम् । अयुजि नयुगरेफतोयकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां पञ्चमःसर्गः ॥ ५ ॥

स तत्र मञ्चेषु मनोज्ञवेषान्
सिंहासनस्थानुपचारवत्सु ।
वैमानिकानां मरुतामपश्यद्
आकृष्टलीलान्नरलोकपालान् ॥ १ ॥
रतेर्गृहीतानुनयेन कामं
प्रत्यर्पितस्वाङ्गमिवेश्वरेण ।
काकुत्स्थमालोकयतां नृपाणां
मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम् ॥ २ ॥
वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः
क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।

जाह्नवी मूर्ध्नि पादे वा कालः कण्ठे वपुष्यथ ।
कामारिं कामतातं वा कंचिदेकं भजामहे ॥

॥१॥ स इति । सोऽजस्तत्र स्थान उपचारवत्सु राजोपकरणवत्सु मञ्चेषु पर्यङ्केषु सिंहासनस्थान्मनोज्ञवेषान्मनोहरनेपथ्यान्वैमानिकानां विमानैश्चरताम्॥चरतीति ठक्प्रत्ययः ॥ मरुताममराणाम् ॥ मरुतौ पवनामरावित्यमरः॥ आकृष्टलीलानात्तसौभाग्यान् । आकृष्टमरुल्लीलानित्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः ॥ नरलोकं पालयन्तीति नरलोकपालाः ॥ कर्मण्यण्प्रत्ययः॥ तान्भूपालानपश्यत् ॥

॥ २ ॥ रतेरिति । रतिः स्मरप्रियायां च रागे च सुरते स्मृतेति विश्वः ॥ रतेः । कामप्रियाया गृहीतानुनयेन स्वीकृतप्रार्थनेन । गृहीतरत्यनुनयेनेत्यर्थः ॥ सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः ॥ ईश्वरेण हरेण प्रत्यर्पितस्वाङ्गं काममिव स्थितं काकुत्स्थमजमालोकयतां नृपाणां मन इन्दुमतीनिराशं वैदर्भीनिःस्पृहं बभूव ॥ इन्दुमती सत्पतिमेनं विहाय नास्मान्वरिष्यतीति निश्चिक्युरित्यर्थः ॥ सर्वातिशयसौन्दर्यमस्येति भावः ॥

॥ ३ ॥ वैदर्भेति । असौ कुमारो वैदर्भेण भोजेन निर्दिष्टं प्रदर्शितं मञ्च

शिलाविभङ्गैर्मृगराजशावस्
तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवारुरोह ॥ ३ ॥
परार्घ्यवर्णास्तरणोपपन्नम्
आसेदिवान्रत्नवदासनं सः ।
भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्तिर्
मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन ॥ ४ ॥
तासु श्रिया राजपरंपरासु
प्रभाविशेषोदयदुर्निरीक्ष्यः ।
सहस्रधात्मा व्यरुचद्विभक्तः
पयोमुचां पङ्क्तिषु विद्युतेव ॥ ५ ॥

पर्यङ्कं कॢप्तेन सुविहितेन सोपानपथेन । मृगराजशावः सिंहपोतः ॥ पोतः पाकोर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुरित्यमरः ॥ शिलानां विभङ्गैर्भङ्गीभिस्तुङ्गमुन्नतं नगोत्सङ्गं शैलाग्रमिव । आरुरोह ॥

॥४॥ परार्घ्येति । परार्घ्याः श्रेष्ठा वर्णा नीलपीतादयो यस्य तेनास्तरणेन कम्बलादिनोपपन्नं संगतं रत्नवद्रत्नखचितमासनं सिंहासनमासेदिवानधिष्ठितवान्सोजः । मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन सेनान्या सह ॥ सेनानीरग्निभूर्गुह इत्यमरः ॥ भूयिष्ठमत्यर्थमुपमेयकान्तिरासीत् ॥ मयूरस्य चित्ररूपत्वात्तत्साम्यं रत्नासनस्य । तद्द्वारा तदारूढयोरपीति भावः ॥

॥ ५॥ तास्विति । तासु राजपरंपरासु श्रिया लक्ष्म्या । कर्त्र्या । पयोमुचां मेघानां पङ्क्तिषु विद्युतेव सहस्रधा विभक्तः । तरंगेषु तरणिरिव स्वयमेक एव प्रत्येकं संक्रामित इत्यर्थः । प्रभाविशेषस्योदयेनाविर्भावेन दुर्निरीक्ष्यो दुर्दर्शन आत्मा श्रियः स्वरूपं व्यरुचद्व्यद्योतिष्ट ॥ द्युद्भ्यो लुङीति परस्मैपदम् । द्युतादित्वादङ्प्रत्ययः ॥ तस्मिन्समये प्रत्येकं संक्रान्तलक्ष्मीकतया तेषां किमपि दुरासदं तेजः प्रादुरासीदित्यर्थः ॥

तेषां महार्हासनसंस्थितानाम्
उदारनेपथ्यभृतां स मध्ये ।
रराज धाम्ना रघुसूनुरेव
कल्पद्रुमाणामिव पारिजातः ॥ ६ ॥
नेत्रव्रजाः पौरजनस्य तस्मिन्
विहाय सर्वान्नृपतीन्निपेतुः ।
मदोत्कटे रेचितपुष्पवृक्षा
गन्धद्विपे वन्य इव द्विरेफाः ॥ ७ ॥
अथ स्तुते वन्दिभिरन्वयज्ञैः
सोमार्कवंश्ये नरदेवलोके ।

॥ ६ ॥ तेषामिति । महार्हासनसंस्थितानां श्रेष्ठसिंहासनस्थानाम् । उदारनेपथ्यभृतामुज्ज्वलवेषधारिणां तेषां राज्ञां मध्ये । कल्पद्रुमाणां मध्ये पारिजात इव सुरद्रुमविशेष इव ॥ पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनमित्यमरः ॥ स रघुसूनुरेव धाम्ना तेजसा रराज ॥ भूम्नेति पाठेतिशयेनेत्यर्थः ॥ अत्र कल्पद्रुमशब्दः पञ्चान्यतमविशेषवचनः । उपकल्पयन्ति मनोरथानिति व्युत्पत्त्या सुरद्रुममात्रोपलक्षकतया प्रयुक्त इत्यनुसंधेयम् ॥ कल्पा इति द्रुमाः कल्पद्रुमा इति विग्रहः ॥

॥ ७ ॥ नेत्रेति । पौरजनस्य नेत्रव्रजाः सर्वान्नृपतीन्विहाय तस्मिन्नजे निपेतुः । स एव सर्वोत्कर्षेण ददृश इत्यर्थः ॥ कथमिव । मदोत्कटे मदेनोद्भिन्नगण्डे निर्भरमदे वा वन्ये गन्धद्विपे गन्धप्रधाने द्विपे गजे । रेचिता रिक्तीकृताः पुष्पाणां वृक्षा यैस्ते । त्यक्तपुष्पवृक्षा इत्यर्थः । द्विरेफा भृङ्गा इव ॥ वन्यविशेषणं द्विरेफाणां पुष्पवृक्षत्यागसंभावनार्थं कृतम् ॥

॥८॥ अथेति । त्रिभिर्विशेषकमाह । अथान्वयज्ञै राजवंशाभिज्ञैर्वन्दिभिः

संचारिते चागुरुसारयोनौ
धूपे समुत्सर्पति वैजयन्तीः ॥ ८ ॥
पुरोपकण्ठोपवनाश्रयाणां
कलापिनामुद्धतनृत्यहेतौ ।
प्रध्मातशङ्खे परितो दिगन्तांस्
तूर्यस्वने मूर्छति मङ्गलार्थे ॥ ९ ॥
मनुष्यवाह्यं चतुरस्रयानम्
अध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।
विवेश मञ्चान्तरराजमार्गं
पतिंवरा क्लृप्तविवाहवेषा ॥ १० ॥

स्तुतिपाठकैः ॥ वन्दिनः स्तुतिपाठका इत्यमरः ॥ सोमार्कवंश्ये सोमसूर्यवंशभवे नरदेवलोके राजसमूहे स्तुते सति ॥ विवेशेत्युत्तरेण संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । संचारिते समन्तात्प्रसारिते । अगुरुसारो योनिः कारणं यस्य तस्मिन्धूपे च वैजयन्तीः पताकाः समुत्सर्पति सति । अतिक्रम्य गच्छति सति ॥

॥ ९ ॥ किं च पुरस्योपकण्ठे समीप उपवनान्याश्रयो येषां तेषां कलापिनां बर्हिणामुद्धतनृत्यहेतौ । मेघध्वनिसादृश्यात्ताण्डवकारणे । प्रध्माताः पूरिताः शङ्खा यत्र तस्मिन् । मङ्गलार्थे मङ्गलप्रयोजनके । तूर्यस्वने वाद्यघोषे परितः सर्वतो दिगन्तान्मूर्छति व्याप्नुवति सति ॥

॥ १० ॥ पतिं वृणोतीति पतिंवरा स्वयंवरा ॥ अथ स्वयंवरा पतिंवरा च वर्येत्यमरः ॥ संज्ञायां भृतृवृजीत्यादिना खच्प्रत्ययः ॥ क्लृप्तविवाहवेषा कन्येन्दुमती मनुष्यैर्वाह्यं परिवारेण परिजनेन शोभि चतुरस्रयानं चतुरस्रवाहनं शिबिकामध्यास्यारुह्य मञ्चान्तरे मञ्चमध्ये यो राजमार्गस्तं विवेश ॥

तस्मिन्विधानातिशये विधातुः
कन्यामये नेत्रशतैकलक्ष्ये ।
निपेतुरन्तःकरणैर्नरेन्द्रा
देहैः स्थिताः केवलमासनेषु ॥ ११ ॥
तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां
महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
प्रवालशोभा इव पादपानां
शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥ १२ ॥

॥११॥ तस्मिन्निति । नेत्रशतानामेकलक्ष्य एकदृश्ये कन्यामये कन्यारूपे तस्मिन्विधातुर्विधानातिशये सृष्टिविशेषे नरेन्द्रा अन्तःकरणैर्निपेतुः । आसनेषु देहैः केवलं देहैरेव स्थिताः ॥ देहानपि विस्मृत्य तत्रैव दत्तचित्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ अन्तःकरणकर्तृके निपतने नरेन्द्राणां कर्तृत्वव्यपदेश आदरातिशयार्थः ॥

॥ १२ ॥ तामिति । तामिन्दुमतीं प्रति । अभिव्यक्तमनोरथानां प्ररूढाभिलाषाणां महीपतीनां राज्ञां प्रणयाग्रदूत्यः । प्रणयः प्रार्थना प्रेम वा ॥ प्रणयास्त्वमी विस्रम्भयाच्ञाप्रेमाण इत्यमरः ॥ प्रणयेष्वग्रदूत्यः प्रथमदूतिकाः ॥ प्रणयप्रकाशकत्वसाम्याद्दूतीत्वव्यपदेशः ॥ विविधाः शृङ्गारचेष्टाः शृङ्गारविकाराः पादपानां प्रवालशोभाः पल्लवसंपद इव बभूवुरुत्पन्नाः ॥ अत्र शृङ्गारलक्षणं रससुधाकरे । विभावैरनुभावैश्च स्वोचितैर्व्यभिचारिभिः । नीता सदस्यरस्यत्वं रतिः शृङ्गार उच्यते ॥ रतिरिच्छाविशेषः । तच्चोक्तं तत्रैव । यूनोरन्योन्यविषयस्थायिनीच्छा रतिः स्मृतेति ॥ चेष्टाशब्देन तदनुभावविशेषा उच्यन्ते । तेपि तत्रैवोक्ताः । भावं मनोगतं साक्षात्स्वहेतुं व्यञ्जयन्ति ये । तेनुभावा इति ख्याता भ्रूविक्षेपास्मितादयः । ते चतुर्धा चित्तगात्रवाग्बुद्ध्यारम्भसंभवा इति॥ तत्र गात्रारम्भसंभवांश्चेष्टाशब्दोक्ताननुभावान्कश्चिदित्यादिभिः

कश्चित्कराभ्यामुपगूढनालम्
आलोलपत्त्राभिहतद्विरेफम् ।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि
लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥ १३ ॥
विस्रस्तमंसादपरो विलासी
रत्नानुविद्धाङ्गदकोटिलग्नम् ।
प्रालम्बमुत्कृष्य यथावकाशं
निनाय साचीकृतचारुवक्त्रः ॥ १४ ॥

श्लोकैर्वक्ष्यति ॥ शृङ्गाराभासश्चायम् । एकत्रैव प्रतिपादनात् । तदुक्तम् । एकत्रैवानुरागश्चेत्तिर्यक्शब्दगतोपि वा । योषितां बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मत इति ॥

॥ १३ ॥ शृङ्गारचेष्टा बभूवुरित्युक्तम् । ता एव दर्शयति । कश्चिदिति । कश्चिद्राजा कराभ्यां पाणिभ्यामुपगूढनालं गृहीतनालम् । आलोलैश्चञ्चलैः पत्त्रैरभिहतास्ताडिता द्विरेफा भ्रमरा येन तत्तथोक्तम् । रजोभिः परागैरन्तःपरिवेषं मण्डलं बध्नातीत्यन्तःपरिवेषबन्धि । लीलारविन्दं भ्रमयांचकार ॥ करस्थलीलारविन्दवत्त्वयाहं भ्रमयितव्य इति नृपाभिप्रायः । हस्तघूर्णकोयमपलक्षक इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

॥ १४ ॥ विस्रस्तमिति । विलसनशीलो विलासी ॥ वौ कषलसकत्थस्रम्भ इति घिनुण्प्रत्ययः ॥ अपरो राजांसाद्विस्रस्तं रत्नानुविद्धं रत्नखचितं यदङ्गदं केयूरं तस्य कोटिलग्नं प्रालम्बमृजुलम्बिनीं स्रजम् ॥ प्रालम्बमृजुलम्बि स्यात्कण्ठादित्यमरः ॥ प्रावारपाठे तूत्तरीयं वस्त्रम् । उत्कृष्योद्धृत्य साचीकृतं तिर्यक्कृतं चारु वक्त्रं यस्य स तथोक्तः सन्यथावकाशं स्वस्थानं निनाय ॥ प्रावारोत्क्षेपणच्छलेनाहं त्वामेवं परिरप्स्य इति नृपाभिप्रायः । गोपनीयं किंचिदङ्गेस्ति ततोयं प्रावृणुत इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

आकुञ्चिताग्राङ्गुलिना ततोन्यः
किंचित्समावर्जितनेत्रशोभः ।
तिर्यग्विसंसर्पिनखप्रभेण
पादेन हैमं विलिलेख पीठम् ॥ १५ ॥
निवेश्य वामं भुजमासनार्धे
तत्संनिवेशादधिकोन्नतांसः ।
कश्चिद्विवृत्तत्रिकभिन्नहारः
सुहृत्समाभाषणतत्परोभूत् ॥ १६ ॥
विलासिनीविभ्रमदन्तपत्त्रम्
आपाण्डुरं केतकबर्हमन्यः ।

॥१५॥आकुञ्चितेति।ततः पूर्वोक्तादन्यो राजा किंचित्समावर्जितनेत्रशोभ ईषदर्वाक्पातितनेत्रशोभः सन् । आकुञ्चिता आभुग्ना अग्राङ्गुलयो यस्य तेन तिर्यग्विसंसर्पिण्यो नखप्रभा यस्य तेन पादेन हैमं हिरण्मयं पीठं पादपीठं विलिलेख लिखितवान्॥ पादाङ्गुलीनामाकुञ्चनेन त्वं मत्समीपमागच्छेति नृपाभिप्रायः । भूमिविलेखकोयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः । भूमिविलेखनं तु लक्ष्मीविनाशहेतुः ॥

॥१६ ॥ निवेश्येति । कश्चिद्राजा वामं भुजमासनार्धे सिंहासनैकदेशे निवेश्य संस्थाप्य तत्संनिवेशात्तस्य वामभुजस्य संनिवेशात्संस्थापनादधिकोन्नतांसो वामांस एव यस्य स तथोक्तः सन् । विवृत्ते परावृत्ते त्रिके त्रिकप्रदेशे भिन्नहारो लुण्ठितहारः सन् ॥ पृष्ठवंशाधरे त्रिकमित्यमरः ॥ सुहृत्समाभाषणतत्परोभूत् । वामपार्श्ववर्तिनैव मित्रेण संभाषितुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ अत एव विवृत्तत्रिकत्वं घटते । त्वया वामाङ्के निवेशितया सहैवं वार्त्तां करिष्य इति नृपाभिप्रायः । परं दृष्ट्वा पराङ्मुखोयं न कार्यकर्तेतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

॥ १७ ॥ विलासिनीति । अन्यो युवा विलासिन्याः प्रियाया विभ्रमार्थं

प्रियानितम्बोचितसंनिवेशैर्
विपाटयामास युवा नखाग्रैः ॥ १७ ॥
कुशेशयाताम्रतलेन कश्चित्
करेण रेखाध्वजलाञ्छनेन ।
रत्नाङ्गुलीयप्रभयानुविद्धान्
उदीरयामास सलीलमक्षान् ॥ १८ ॥
कश्चिद्यथाभागमवस्थितेपि
स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव ।
वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रमेकं
व्यापारयामास करं किरीटे ॥ १९ ॥

दन्तपत्त्रं दन्तपत्त्रभूतमापाण्डुरं केतकबर्हं केतकदलम् ॥ दलेपि बर्हमित्यमरः ॥ प्रियानितम्ब उचितसंनिवेशैरभ्यस्तनिक्षेपणैर्नखाग्रैर्विपाटयामास ॥ अहं तव नितम्ब एवं नखव्रणादीन्दास्यामीति नृपाशयः । तृणच्छेदकवत्पत्त्रपाटकोयमपलक्षणक इतीन्दुमत्याशयः ॥

॥१८॥कुशेशयेति । कश्चिद्राजा कुशेशयं शतपत्त्रमिवाताम्रं तलं यस्य तेन ॥ शतपत्त्रं कुशेशयमित्यमरः ॥ रेखारूपा ध्वजा लाञ्छनं यस्य तेन करेण । अङ्गुलिषु भवान्यङ्गुलीयान्यूर्मिकाः ॥ अङ्गुलीयकमूर्मिकेत्यमरः ॥ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ इति छप्रत्ययः ॥ रत्नानामङ्गुलीयानि तेषां प्रभयानुविद्धान्व्याप्तानक्षान्पाशान् ॥ अक्षास्तु देवनाः कितवाश्च त इत्यमरः ॥ सलीलमुदीरयामासोच्चिक्षेप ॥ अहं त्वयासहैवं रंस्य इति नृपाभिप्रायः ॥ अक्षचातुर्ये कापुरुषोयमितीन्दुमत्यभिप्रायः ॥ अक्षैर्मा दीव्येति श्रुतिनिषेधात् ॥

॥ १९ ॥ कश्चिदिति ॥ कश्चिद्यथाभागं यथास्थानमवस्थितेपि स्वसंनिवेशाद्व्यतिलङ्घिनीव स्वस्थानाच्चलित इव किरीटे वज्राणां किरीटगतानामंशवो गर्भे येषां तान्यङ्गुलिरन्ध्राणि यस्य तमेकं करं व्यापारयामास ॥

ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा
पुंवत्प्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
प्राक्संनिकर्षं मगधेश्वरस्य
नीत्वा कुमारीमवदत्सुनन्दा ॥ २० ॥

असौ शरण्यः शरणोन्मुखानाम्
अगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
राजा प्रजारञ्जनलब्धवर्णः
परंतपो नाम यथार्थनामा ॥ २१ ॥

किरीटवन्मम शिरसि स्थितामपि त्वां भारं न मन्य इति नृपाभिप्रायः । शिरसि न्यस्तहस्तोयमपलक्षण इतीन्दुमत्यभिप्रायः ॥

॥२०॥ तत इति । ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा । श्रुतनृपवृत्तवंशेत्यर्थः॥ सापेक्षत्वेपि गमकत्वात्समासः ॥ प्रगल्भा वाग्मिनी सुनन्दा सुनन्दाख्या प्रतिहारं रक्षतीति प्रतिहाररक्षी द्वारपालिका ॥ कर्मण्यण्प्रत्ययः ॥ टिड्ढाणञित्यादिना ङीप् ॥ प्राक्प्रथमं कुमारीमिन्दुमतीं मगधेश्वरस्य संनिकर्षं समीपं नीत्वा पुंवत्पुंसा तुल्यम् ॥ तेन तुल्यमित्यादिना वतिप्रत्ययः ॥ अवदत् ॥

॥ २१ ॥ असाविति । असौ राजा ॥ असाविति पुरोवर्तिनो निर्देशः ॥ एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ शरणोन्मुखानां शरणार्थिनां शरण्यः शरणे रक्षणे साधुः॥ तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः॥शरणं भवितुमर्हतीति शरण्य इति नाथनिरुक्तिर्निर्मूलैव ॥ अगाधसत्त्वो गम्भीरस्वभावः॥सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोरिति विश्वः ॥ मगधा जनपदाः । तेषु प्रतिष्ठास्पदं यस्य स मगधप्रतिष्ठः ॥ प्रतिष्ठा कृत्यमास्पदमित्यमरः ॥ प्रजारञ्जने लब्धवर्णो विचक्षणः । यद्वा प्रजारञ्जनेन लब्धोत्कर्षः । परान्छत्रूंस्तापयतीति परंतपः परंतपाख्यः ॥ द्विषत्परयोस्तापेरिति खच्प्रत्ययः। खचि ह्रस्व इति ह्रस्वः ॥ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुमिति मुमागमः॥ नामेति प्रसिद्धौ । यथार्थनामा । शत्रुसंतापनादिति भावः ॥

कामं नृपाः सन्तु सहस्रशोन्ये
राजन्वतीमाहुरनेन भूमिम् ।
नक्षत्रताराग्रहसंकुलापि
ज्योतिष्मती चन्द्रमसैव रात्रिः ॥ २२ ॥
क्रियाप्रबन्धादयमध्वराणाम्
अजस्रमाहूतसहस्रनेत्रः ।
शच्याश्चिरं पाण्डुकपोललम्बान्
मन्दारशून्यानलकांश्चकार ॥ २३ ॥
अनेन चेदिच्छसि गृह्यमाणं
पाणिं वरेण्येन कुरु प्रवेशे ।

॥२२॥ काममिति ॥ अन्ये नृपाः कामं सहस्रशः सन्तु । भूमिमनेन राजन्वतीं शोभनराजवतीमाहुः । नैतादृक्कश्चिदस्तीत्यर्थः ॥ सुराज्ञि देशे राजन्वान्स्यात्ततोन्यत्र राजवानित्यमरः॥ राजन्वान्सौराज्य इति निपातनात्साधुः ॥ तथा हि । नक्षत्रैरश्विन्यादिभिस्ताराभिः साधारणैर्ज्योतिर्भिर्ग्रहैर्भौमादिभिश्च संकुलापि रात्रिश्चन्द्रमसैव ज्योतिरस्या अस्तीति ज्योतिष्मती । नान्येन ज्योतिषेत्यर्थः ॥

॥२३॥ क्रियेति । अयं परंतपोध्वराणां क्रतूनां क्रियाप्रबन्धादनुष्ठानसातत्यात् । अविच्छिन्नादनुष्ठानादित्यर्थः । अजस्रं नित्यमाहूतसहस्रनेत्रः संश्चिरं शच्या अलकान्पाण्डुकपोलयोर्लम्बान्स्रस्तान् ॥ पचाद्यच् ॥ मन्दारकल्पद्रुमकुसुमैः शून्यांश्चकार॥ प्रोषितभर्तृका हि केशसंस्कारं न कुर्वन्ति । प्रोषिते मलिना कृशेति स्मरणादिति भावः ॥

॥२४॥अनेनेति । वरेण्येन वरणीयेन ॥ वृणोतेरौणादिक एण्यप्रत्ययः ॥ अनेन राज्ञा गृह्यमाणं पाणिमिच्छसि चेत् । पाणिग्रहणमिच्छसि चेदित्यर्थः । प्रवेशे प्रवेशकाले प्रासादवातायनसंश्रितानां राजभवनगवाक्षस्थितानां

प्रासादवातायनसंश्रितानां
नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥ २४ ॥
एवं तयोक्ते तमवेक्ष्य किंचिद्
विस्रंसिदूर्वाङ्कमधूकमाला ।
ऋजुप्रणामक्रिययैव तन्वी
प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा ॥ २५ ॥
तां सैव वेत्रग्रहणे नियुक्ता
राजान्तरं राजसुतां निनाय ।
समीरणोत्थेव तरंगलेखा
पद्मान्तरं मानसराजहंसीम् ॥ २६ ॥
जगाद चैनामयमङ्गनाथः
सुराङ्गनाप्रार्थितयौवनश्रीः ।

पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानां नेत्रोत्सवं कुरु ॥ सर्वोत्तमानां तासामपि दर्शनीया भविष्यसीति भावः ॥

॥२५॥ एवमिति । एवं तया सुनन्दयोक्ते सति तं परंतपमवेक्ष्य किंचिद्विस्रंसिनी दूर्वाङ्का । दूर्वाचिह्ना मधूकमाला गुडपुष्पमाला यस्याः सा ॥ मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमावित्यमरः ॥ वरणे शिथिलप्रयत्नेति भावः । तन्वीन्दुमत्येनं नृपमभाषमाणर्ज्वी भावशून्यया प्रणामक्रिययैव प्रत्यादिदेश परिजहार ॥

॥२६॥ तामिति । सैव नान्या । चित्तज्ञत्वादिति भावः । वेत्रग्रहणे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा तां राजसुतां राजान्तरमन्यराजानं निनाय ॥ नयतिर्द्विकर्मकः ॥ कथमिव । समीरणोत्था वातोत्पन्ना तरंगलेखोर्मिपङ्क्तिर्मानसे सरसि या राजहंसी तां पद्मान्तरमिव ॥

॥२७॥ जगादेति । एनामिन्दुमतीं जगाद । किमिति । अयमङ्गनाथोऽङ्ग-

विनीतनागः किल सूत्रकारैर्
ऐन्द्रं पदं भूमिगतोपि भुङ्क्ते ॥ २७ ॥
अनेन पर्यासयताश्रुबिन्दून्
मुक्ताफलस्थूलतमान्स्तनेषु ।
प्रत्यर्पिताः शत्रुविलासिनीनाम्
उन्मुच्य सूत्रेण विनैव हाराः ॥ २८ ॥
निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थम्
अस्मिन्द्वयं श्रीश्च सरस्वती च ।
कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या
त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ २९ ॥

देशाधीश्वरः सुराङ्गनाभिः प्रार्थिता कामिता यौवनश्रीर्यस्य स तथोक्तः॥ पुरा किलैनमिन्द्रसाहाय्यार्थमिन्द्रपुरगामिनमकामयन्ताप्सरस इति प्रसिद्धिः॥ किंच सूत्रकारैर्गजशास्त्रकृद्भिः पालकादिभिर्महर्षिभिर्विनीतनागः शिक्षितगजः। किलेत्यैतिह्ये । अत एव भूमिगतोप्यैन्द्रं पदमैश्वर्यं भुङ्क्ते । भूलोक एव स्वर्गसुखमनुभवतीत्यर्थः । गजाप्सरोदेवर्षिसेव्यत्वमैन्द्रपदशब्दार्थः ॥ पुरा किलकुताश्चिच्छापकरणाद्भुवमवतीर्णे दिग्गजवर्गमालोक्य स्वयमशक्तेरिन्द्राभ्यनुज्ञयानीतैर्देवर्षिभिः प्रणीतेन शास्त्रेण गजान्वशीकृत्य भुवि संप्रदायं प्रावर्तयदिति कथा गीयते ॥

॥ २८ ॥ **अनेनेति** । शत्रुविलासिनीनां स्तनेषु मुक्ताफलस्थूलतमानश्रुबिन्दून् ॥ अस्रमश्रुणि शोणित इति विश्वः॥पर्यासयता प्रस्तारयता । भर्तृवधादिति भावः।अनेनाङ्गनाथेनोन्मुच्याक्षिप्य सूत्रेण विना हारा एव प्रत्यर्पिताः । अविच्छिन्नाश्रुविन्दुप्रवर्तनादुत्सूत्रहारार्पणमेव कृतमिवेत्युत्प्रेक्षा गम्यते॥

॥ २९ ॥ **निसर्गेति** । निसर्गतः स्वभावतो भिन्नास्पदं भिन्नाश्रयम् । सहावस्थानविरोधीत्यर्थः । श्रीश्च सरस्वती चेति द्वयमस्मिन्नङ्गनाथ एकत्र संस्था स्थितिर्यस्य तदेकसंस्थम् । उभयमिह संगतमित्यर्थः । हे कल्याणि ॥

अथाङ्गराजादवतार्य चक्षुर्
याहीति जन्यामवदत्कुमारी ।
नासौ न काम्यो न च वेद सम्यग्
द्रष्टुं न सा भिन्नरुचिर्हि लोकः ॥ ३० ॥

ततः परं दुःप्रसहं द्विषद्भिर्
नृपं नियुक्ता प्रतिहारभूमौ ।
निदर्शयामास विशेषदृश्यम्
इन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै ॥ ३१ ॥

बह्वादित्वान्ङीष् ॥ कान्त्या सूनृतया सत्यप्रियया गिरा च योग्या संसर्गार्हा त्वमेव तयोः श्रीसरस्वत्योस्तृतीया । समानगुणयोर्युवयोर्दांपत्यं युज्यत इति भावः ॥ दक्षिणनायकत्वं चास्य ध्वन्यते॥तदुक्तम् । तुल्योनेकत्र दक्षिण इति ॥

॥३०॥ अथेति । अथ कुमार्यङ्गराजाच्चक्षुरवतार्यापनीय जन्यां मातृसखीं सुनन्दां याहि गच्छेत्यवदत् । अथ वा जनीं वधूं वहन्तीति जन्या वधूबन्धवः । तान्यात गच्छतेत्यवदत् ॥ जन्या मातृसखीमुदोः । जन्यो वरवधूज्ञातिप्रियतुल्यहितेषु च । इति पक्षद्वयेपि विश्वः ॥ अथ वा जन्या वधूभृत्याः ॥ भृत्याश्चापि नवोढाया इति केशवः ॥ संज्ञायां जन्येति यत्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ यदत्राह वृत्तिकारः । जनीं वधूं वहन्तीति जन्या जामातुर्वयस्या इति ॥ यच्चामरः । जन्याः स्निग्धा वरस्य य इति । तत्सर्वमुपलक्षणार्थमित्यविरोधः ॥ न चायमङ्गराजनिषेधो दृश्यदोषान्नापि द्रष्टृदोषादित्याह नेत्यादिना॥ असावङ्गराजः काम्यः कमनीयो नेति न । किं तु काम्य एवेत्यर्थः । सा कुमारी च सम्यग्द्रष्टुं विवेक्तुं न वेदेति न । वेदेत्यर्थः । किं तु लोको जनो भिन्नरुचिर्हि रुचिरमपि किंचित्कस्मैचिन्न रोचते ॥ किं कुर्मो न हीच्छा नियन्तुं शक्यत इति भावः ॥

॥३१॥तत इति । ततोनन्तरं प्रतिहारभूमौ द्वारदेशे नियुक्ता दौवारिकी ॥ स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहार इत्यमरः ॥ द्विषद्भिः शत्रुभिर्दुःप्रसहं दुःसहम् ।

अवन्तिनाथोयमुदग्रबाहुर्
विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः ।
आरोप्य चक्रभ्रममुष्णतेजास्
त्वष्ट्रेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥३२॥
अस्य प्रयाणेषु समग्रशक्तेर्
अग्रेसरैर्वाजिभिरुत्थितानि ।
कुर्वन्ति सामन्तशिखामणीनां
प्रभाप्ररोहास्तमयं रजांसि ॥ ३३ ॥
असौ महाकालनिकेतनस्य
वसन्नदूरे किल चन्द्रमौलेः ।

शूरमित्यर्थः । विशेषेण दृश्यं दर्शनीयम् । रूपवन्तमित्यर्थः । परमन्यं नृपम् । नवोत्थानं नवोदयमिन्दुमिव । इन्दुमत्यै निदर्शयामास ॥

॥ ३२ ॥ अवन्तीति । उदग्रबाहुर्दीर्घबाहुर्विशालवक्षास्तनुवृत्तमध्यः कृशवर्तुलमध्योयं राजावन्तिनाथोवन्तिदेशाधीश्वरः । त्वष्ट्रा विश्वकर्मणा । भर्तुस्तेजोवेगमसहमानया दुहित्रा संज्ञादेव्या प्रार्थितेनेति शेषः । चक्रभ्रमं चक्राकारं शस्त्रोत्तेजनयन्त्रम्॥ भ्रमोम्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुण्डाख्ये शिल्पियन्त्रक इति विश्वः ॥ आरोप्य यत्नेनोल्लिखित उष्णतेजाः सूर्य इव । विभाति ॥ अत्र मार्कण्डेयः । विश्वकर्मा त्वनुज्ञातः शाकद्वीपे विवस्वता । भ्रममारोप्य तत्तेजः शातनायोपचक्रम इति ॥

॥ ३३ ॥ अस्येति । समग्रशक्तेः शक्तित्रयसंपन्नस्यास्यावन्तिनाथस्य प्रयाणेषु जैत्रयात्रास्वग्रेसरैर्वाजिभिरश्वैरुत्थितानि रजांसि सामन्तानां समन्ताद्भवानां राज्ञां ये शिखामणयश्चूडामणयस्तेषां प्रभाप्ररोहास्तमयं तेजोङ्कुरनाशं कुर्वन्ति ॥ नासीरैरेवास्य शत्रवः पराजीयन्त इति भावः ॥

॥ ३४ ॥ असाविति । असाववन्तिनाथः । महाकालं नाम स्थानविशेषः ।

तमिस्रपक्षेपि सह प्रियाभिर्
ज्योत्स्नावतो निर्विशति प्रदोषान् ॥ ३४ ॥
अनेन यूना सह पार्थिवेन
रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
सिप्रातरंगानिलकम्पितासु
विहर्तुमुद्यानपरंपरासु ॥ ३५ ॥
तस्मिन्नभिद्योतितबन्धुपद्मे
प्रतापसंशोषितशत्रुपङ्के ।
बबन्ध सा नोत्तमसौकुमार्या
कुमुद्वती भानुमतीव भावम् ॥ ३६ ॥

तदेव निकेतनं स्थानं यस्य तस्य चन्द्रमौलेरीश्वरस्यादूरे समीपे वसन् । अत एव हेतोस्तामिस्रपक्षे कृष्णपक्षेपि प्रियाभिः सह ज्योत्स्नावतः प्रदोषान्रात्रीर्निर्विशत्यनुभवति किल ॥ नित्यज्योत्स्नाविहारत्वमेतस्यैव नान्यस्येति भावः ॥

॥३५॥ अनेनेति । रम्भेव कदलीस्तम्भाविवोरू यस्याः सा रम्भोरूस्तस्याः संबुद्धिः । हे रम्भोरु ॥ उरूत्तरपदादौपम्य इत्यूङ्प्रत्ययः। नदीत्वाद्ध्रस्वः॥ यूनानेन पार्थिवेन सह । सिप्रा नाम तत्रत्या नदी । तस्यास्तरंगाणामनिलेन कम्पितासूद्यानानां परंपरासु पङ्क्तिषु विहर्तुं ते तव मनसो रुचिः कच्चित् । स्पृहास्ति किमित्यर्थः॥ अभिषङ्गे स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियामित्यमरः ॥

॥३६॥ तस्मिन्निति । उत्तमसौकुमार्योत्कृष्टाङ्गमार्दवा सेन्दुमती । अभिद्योतितान्युल्लसितानि बन्धव एव पद्मानि येन तस्मिन् । प्रतापेन तेजसा संशोषिताः शत्रव एव पङ्काः कर्दमा येन तस्मिन् । तस्मिन्नवन्तिनाथे कुमुद्वती ॥ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुबिति ड्मतुप्प्रत्ययः ॥ भानुमत्यंशुमतीव । भावं चित्तं न बबन्ध । न तत्रानुरागमकरोदित्यर्थः ॥ बन्धूनां पद्मत्वेन शत्रूणां पङ्कत्वेन च निरूपणं राज्ञः सूर्यसाम्यार्थम् ॥

तामग्रतस्तामरसान्तराभाम्
अनूपराजस्य गुणैरनूनाम् ।
विधाय सृष्टिं ललितां विधातुर्
जगाद भूयः सुदतीं सुनन्दा ॥ ३७ ॥

संग्रामनिर्विष्टसहस्रबाहुर्
अष्टादशद्वीपनिखातयूपः ।
अनन्यसाधारणराजशब्दो
बभूव योगी किल कार्तवीर्यः ॥ ३८ ॥

अकार्यचिन्तासमकालमेव
प्रादुर्भवंश्चापधरः पुरस्तात् ।

॥ ३७ ॥ तामिति । सुनन्दा तामरसान्तराभां पद्मोदरतुल्यकान्तिम् । कनकगौरीमित्यर्थः । गुणैरनूनाम् । अधिकामित्यर्थः । शोभना दन्ता यस्यास्तां सुदतीम् ॥ वयसि दन्तस्य दत्रिति दत्रादेशः।उगितश्चेति ङीप्॥ तां प्रकृतां प्रसिद्धां वा विधातुर्ललितां सृष्टिम् । मधुरनिर्माणां स्त्रियमित्यर्थः । अनुगता आपो येषु तेनूपा नाम देशाः॥ऋक्पूरब्धूरित्यादिनाप्रत्ययः। ऊदनोर्देश इत्यूदादेशः ॥ तेषां राज्ञोनूपराजस्याग्रतो विधाय व्यवस्थाप्य भूयः पुनर्जगाद ॥

॥ ३८ ॥ संग्रामेति । संग्रामेषु युद्धेषु निर्विष्टा अनुभूताः सहस्रं बाहवो यस्य स तथोक्तः । युद्धादन्यत्र द्विभुज एव दृश्यत इत्यर्थः । अष्टादशसु द्वीपेषु निखाताः स्थापिता यूपा येन स तथोक्तः । सर्वक्रतुयाजी सार्वभौमश्चेति भावः । जरायुजादिसर्वभूतरञ्जनादनन्यसाधारणो राजशब्दो यस्य स तथोक्तः । योगी । ब्रह्म विद्वानित्यर्थः ॥ स किल भगवतो दत्तात्रेयाल्लब्धयोग इति प्रसिद्धिः॥ कृतवीर्यस्यापत्यं पुमान्कार्तवीर्यो नाम राजा बभूव किलेति ॥ अयं चास्य महिमा सर्वोपि दत्तात्रेयवरप्रसादलब्ध इति भारते दृश्यते ॥

॥३९॥ अकार्येति । विनेता शिक्षको यः कार्तवीर्यः । अकार्यस्यासत्कार्यस्य चिन्तया । अहं चौर्यादिकं करिष्यामीति बुद्ध्या । समकालमेकका-

अन्तःशरीरेष्वपि यः प्रजाना
प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता ॥ ३९ ॥
ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्य
विनिःश्वसद्वक्त्रपरंपरेण ।
कारागृहे निर्जितवासवेन
लङ्केश्वरेणोषितमा प्रसादात् ॥ ४० ॥
तस्यान्वये भूपतिरेष जातः
प्रतीप इत्यागमवृद्धसेवी ।
येन श्रियः संश्रयदोषरूढं
स्वभावलोलेत्ययशः प्रमृष्टम् ॥ ४१ ॥

लमेष यथा तथा पुरस्तादग्रे चापधरः प्रादुर्भवन्प्रजानां जनानाम् ॥ प्रजा स्यात्संततौ जन इत्यमरः ॥ अन्तःशरीरेष्वन्तःकरणेषु । शरीरशब्देनेन्द्रियं लक्ष्यते । अविनयमपि प्रत्यादिदेश ॥ मानसापराधमपि निवारयामासेत्यर्थः । अन्ये तु वाक्कायापराधमात्रप्रतिकर्तार इति भावः ॥

॥४०॥ ज्याबन्धेति । ज्याया मौर्व्या बन्धेन निष्पन्दा निश्चेष्टा भुजा यस्य तेन विनिःश्वसती ज्याबन्धोपरोधाद्दीर्घं निःश्वसती वक्त्रपरंपरा दशमुखी यस्य तेन निर्जितवासवेनेन्द्रविजयिना । अत्रेन्द्रादयोप्यनेन जितप्राया एवेति भावः । लङ्केश्वरेण दशास्येन यस्य कार्तवीर्यस्य कारागृहे बन्धनागारे ॥ कारा स्याद्बन्धनालय इत्यमरः ॥ आ प्रासादादनुग्रहपर्यन्तमुषितं स्थितम् ॥ नपुंसके भावे क्तः ॥ एतत्प्रसाद एव तस्य मोक्षोपायो न तु क्षात्रमिति भावः ॥

॥ ४१ ॥तस्येति । आगमवृद्धसेवी श्रुतवृद्धसेवी प्रतीप इति । ख्यात इति शेषः । एष भूपतिस्तस्य कार्तवीर्यस्यान्वये वंशे जातः । येन प्रतीपेन संश्रयस्य पुंसो दोषैर्व्यसनादिभी रूढमुत्पन्नं श्रियः संबन्धि स्वभावलोला प्रकृति-

आयोधने कृष्णगतिं सहायम्
अवाप्य यः क्षत्रियकालरात्रिम् ।
धारां शितां रामपरश्वधस्य
संभावयत्युत्पलपत्त्रसाराम् ॥ ४२ ॥

अस्याङ्कलक्ष्मीर्भव दीर्घबाहोर्
माहिष्मतीवप्रनितम्बकाञ्चीम् ।
प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां
रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः ॥ ४३ ॥

चञ्चलेत्येवंरूपमयशो दुष्कीर्तिः प्रमृष्टं निरस्तम् ॥ दुष्टाश्रयत्यागशीलायाः श्रियः प्रकृतिचापलप्रवादो मूढजनपरिकल्पित इत्यर्थः ॥ अयं तु दोषराहित्यान्न कदाचिदपि श्रिया त्यज्यत इति भावः ॥

॥४२॥ **आयोधन इति** । यः प्रतीप आयोधने युद्धे कृष्णगतिं कृष्णवर्त्मानमग्निं सहायमवाप्य क्षत्रियाणां कालरात्रिम् । संहाररात्रिमित्यर्थः । रामपरश्वधस्य जामदग्न्यपरशोः ॥ द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वध इत्यमरः ॥ शितां तीक्ष्णां धारां मुखम् ॥ खड्गादीनां च निशितमुखे धारा प्रकीर्तितेति विश्वः ॥ उत्पलपत्त्रस्य सार इव सारो यस्यास्तां तथाभूतां संभावयति मन्यते ॥ एतन्नगरजिगीषया गतान्रिपून्स्वयमेव धक्ष्यामीति भगवता वैश्वानरेण दत्तवरोयं राजा । दह्यन्ते तथागताः शत्रव इति भारते कथानुसंधेया ॥

॥४३॥ **अस्येति** । दीर्घबाहोरस्य प्रतीपस्याङ्के लक्ष्मीर्भव । एनं वृणीष्वेत्यर्थः ॥ अनेनायं विष्णुतुल्य इति ध्वन्यते ॥ माहिष्मती नामास्य नगरी । तस्या वप्रः प्राकार एव नितम्बः । तस्य काञ्चीं रशनाभूतां जलानां वेण्या प्रवाहेण रम्याम् ॥ ओघः प्रवाहो वेणी चेति हलायुधः ॥ रेवां नर्मदां प्रासादजालैर्गवाक्षैः ॥ जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपीत्यमरः ॥ प्रेक्षितुं काम इच्छास्ति यदि ॥

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोपि
न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
शरत्प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधः
शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥ ४४ ॥
सा शूरसेनाधिपतिं सुषेणम्
उद्दिश्य लोकान्तरगीतकीर्तिम् ।
आचारशुद्धोभयवंशदीपं
शुद्धान्तरक्ष्या जगदे कुमारी ॥ ४५ ॥
नीपान्वयः पार्थिव एष यज्वा
गुणैर्यमाश्रित्य परस्परेण ।
सिद्धाश्रमं शान्तमिवैत्य सत्त्वैर्
नैसर्गिकोप्युत्ससृजे विरोधः ॥ ४६ ॥

॥ ४४ ॥ तस्या इति । प्रकामं प्रियं प्रीतिकरं दर्शनं यस्य सोपि । दर्शनीयोपीत्यर्थः । स क्षितीशः । शरदा प्रमृष्टाम्बुधरोपरोधो निरस्तमेघावरणः पर्याप्तकलः पूर्णकलः शशी नलिन्या इव । तस्या इन्दुमत्या रुचये न बभूव ॥ रुचिं नाजीजनदित्यर्थः ॥ लोको भिन्नरुचिरिति भावः ॥

॥ ४५ ॥ सेति । लोकान्तरे स्वर्गादावपि गीतकीर्तिमाचारेण शुद्धयोरुभयोर्वंशयोर्मातापितृकुलयोर्दीपं प्रकाशकम् ॥ उभयवंशेत्यत्रोभयपक्षवन्निर्वाहः ॥ शूरसेनानां देशानामधिपतिं सुषेणं नाम नृपतिमुद्दिश्याभिसंधाय शुद्धान्तरक्ष्यान्तःपुरपालिकया ॥ कर्मण्यण् । टिड्ढेति ङीप् ॥ सा कुमारी जगदे ॥

॥४६॥ नीपेति । यज्वा विधिवदिष्टवान् ॥ सुयजोर्ङ्वनिबिति ङ्वनिप्प्रत्ययः ॥ एष पार्थिवः । नीपानामन्वयोस्येति नीपान्वयो नीपवंशजः । यं सुषेणमाश्रित्य गुणैर्ज्ञानमौनादिभिः । शान्तं प्रसन्नं सिद्धाश्रममृष्याश्रममेत्य

यस्यात्मगेहे नयनाभिरामा
कान्तिर्हिमांशोरिव संनिविष्टा ।
हर्म्याग्रसंरूढतृणाङ्कुरेषु
तेजोविषह्यं रिपुमन्दिरेषु ॥ ४७ ॥

यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रक्षालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिंदकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोर्मिसंसक्तजलेव भाति ॥ ४८ ॥

प्राप्य सत्त्वैर्गजसिंहादिभिः प्राणिभिरिव । नैसर्गिकः स्वाभाविकोपि परस्परेण विरोध उत्ससृजे त्यक्तः ॥

॥४७॥ यस्येति । हिमांशोः कान्तिश्चन्द्रकिरणा इव नयनयोरभिरामा यस्य सुषेणस्य कान्तिः शोभात्मगेहे स्वभवने संनिविष्टा संक्रान्ता । अविषह्यं विसोढुमशक्यं तेजः प्रतापस्तु । हर्म्याग्रेषु धनिकमन्दिरप्रान्तेषु ॥ हर्म्यादि धनिनां वास इत्यमरः ॥ संरूढास्तृणाङ्कुरा येषां तेषु । शून्येष्वित्यर्थः । रिपुमन्दिरेषु शत्रुनगरेषु ॥ मन्दिरं नगरे गृह इति विश्वः ॥ संनिविष्टम् । स्वजनाह्लादको द्विषंतपश्चेति भावः ॥

॥ ४८ ॥ यस्येति । यस्य सुषेणस्य वारिविहारकाले जलक्रीडासमयेवरोधानामन्तःपुराङ्गनानां स्तनेषु चन्दनानां मलयजानां प्रक्षालनाद्धेतोः । कलिंदो नाम शैलस्तत्कन्या यमुना ॥ कालिंदी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसेत्यमरः ॥ मथुरां नामास्य राज्ञो नगरीं गतापि । गङ्गाया विप्रकृष्टापीत्यर्थः । गङ्गाया भागीरथ्या ऊर्मिभिः संसक्तजलेव भाति ॥ धवलचन्दनसंसर्गात्प्रयागादन्यत्राप्यत्र गङ्गासंगतेव भातीत्यर्थः ॥ सितासिते हि गङ्गायमुने इति घण्टापथः ॥

त्रस्तेन तार्क्ष्यात्किल कालियेन
मणिं विसृष्टं यमुनौकसा यः ।
वक्षस्थलव्यापिरुचं दधानः
सकौस्तुभं ह्रेपयतीव कृष्णम् ॥ ४९ ॥
संभाव्य भर्तारममुं युवानं
मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये ।
वृन्दावने चैत्ररथादनूने
निर्विश्यतां सुन्दरि यौवनश्रीः ॥ ५० ॥
अध्यास्य चाम्भःपृषतोक्षितानि
शैलेयगन्धीनि शिलातलानि ।

॥ ४९ ॥ त्रस्तेनेति । तार्क्ष्याद्गरुडाच्चस्तेन । यमुनौकः स्थानं यस्य तेन । कालियेन नाम नागेन विसृष्टं किलाभयदाननिष्क्रयत्वेन दत्तम् ॥ किलेत्यैतिह्ये ॥ वक्षःस्थलव्यापिरुचं मणिं दधानो यः सुषेणः सकौस्तुभं कृष्णं विष्णुं ह्रेपयतीव व्रीडयतीव ॥ अर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः ॥ कौस्तुभमणेरप्युत्कृष्टोयं मणिरिति भावः ॥

॥५०॥ संभाव्येति । युवानममुं सुषेणं भर्तारं संभाव्य मत्वा । पतित्वेनाङ्गीकृत्येत्यर्थः । मृदुप्रवालोत्तरोपरिप्रस्तारितकोमलपल्लवा पुष्पशय्या यस्मिंस्तत्र चैत्ररथात्कुबेरोद्यानादनूने वृन्दावने वृन्दावननामक उद्याने हे सुन्दरि यौवनश्रीर्यौवनफलं निर्विश्यतां भुज्यताम् ॥

॥ ५१ ॥ अध्यास्येति । किं च प्रावृषि वर्षासु कान्तासु गोवर्धनस्याद्रेः कन्दरासु दरीषु ॥ दरी तु कन्दरो वा स्त्रीत्यमरः ॥ अम्भसः पृषतैर्बिन्दुभिरुक्षितानि सिक्तानि । शिलायां भवं शैलेयम् ॥ शिलाजतु च शैलेयमिति यादवः ॥ यद्वा शिलापुष्पाख्य ओषधिविशेषः ॥ कालानुसार्यवृद्धाश्मपुष्पशीतशिवानि तु । शैलेयमित्यमरः ॥ शिलाया ढ इत्यत्र शिलाया इति योग-

कलापिनां प्रावृषि पश्य नृत्यं
कान्तासु गोवर्धनकन्दरासु ॥ ५१ ॥
नृपं तमावर्तमनोज्ञनाभिः
सा व्यत्यगादन्यवधूर्भवित्री ।
महीधरं मार्गवशादुपेतं
स्रोतोवहा सागरगामिनीव ॥५२ ॥
अथाङ्गदाश्लिष्टभुजं भुजिष्या
हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथम् ।
आसेदुषीं सादितशत्रुपक्षं
बालामबालेन्दुमुखीं बभाषे ॥ ५३ ॥
असौ महेन्द्राद्रिसमानसारः
पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च ।

विभागादिवार्थे ढञ्प्रत्ययः ॥ तद्गन्धवन्ति शैलेयगन्धीनि शिलातलान्यध्यास्याधिष्ठाय कलापिनां बर्हिणां नृत्यं पश्य ॥

॥ ५२ ॥ नृपमिति ॥ स्यादावर्तोम्भसां भ्रम इत्यमरः ॥ आवर्तमनोज्ञा नाभिर्यस्याः सा । इदं च नदीसाम्यार्थमुक्तम् । अन्यवधूरन्यपत्नी भवित्री भाविनी सा कुमारी तं नृपम् । सागरगामिनी सागरगन्त्री स्रोतोवहा नदी मार्गवशादुपेतं प्राप्तं महीधरं पर्वतमिव । अत्यगादतीत्य गता ॥

॥ ५३ ॥ अथेति । अथ भुजिष्या किंकरी सुनन्दा ॥ भुजिष्यः किंकरो मत इति हलायुधः ॥ अङ्गदाश्लिष्टभुजं केयूरनद्धबाहुं सादितशत्रुपक्षं विनाशितशत्रुवर्गं हेमाङ्गदं नाम कलिङ्गनाथमासेदुषीमासन्नामबालेन्दुमुखीं पूर्णेन्दुमुखीं बालामिन्दुमतीं बभाषे ॥

॥ ५४ ॥ असाविति । महेन्द्राद्रेः समानसारस्तुल्यबलोसौ हेमाङ्गदो महेन्द्रस्य नाम कुलपर्वतस्य महोदधेश्च पतिः स्वामी । महेन्द्रमहोदधी

यस्य क्षरत्सैन्यगजच्छलेन
यात्रासु यातीव पुरो महेन्द्रः ॥ ५४ ॥
ज्याघातरेखे सुभुजो भुजाभ्यां
बिभर्ति यश्चापभृतां पुरोगः ।
रिपुश्रियां साञ्जनबाष्पसेके
बन्दीकृतानामिव पद्धती द्वे ॥५५ ॥
यमात्मनः सद्मनि संनिकृष्टो
मन्द्रध्वनित्याजितयामतूर्यः ।
प्रासादवातायनदृश्यवीचिः
प्रबोधयत्यर्णव एव सुप्तम् ॥ ५६ ॥

एवास्य गिरिजलदुर्गे इति भावः । यस्य यात्रासु क्षरतां मदस्राविणां सैन्यगजानां छलेन महेन्द्रो महेन्द्राद्रिः पुरोग्रे यातीव ॥ अद्रिकल्पा अस्य गजा इत्यर्थः ॥

॥ ५५ ॥ ज्याघातेति । सुभुजश्चापभृतां पुरोगो धनुर्धराग्रेसरो यः । बन्दीकृतानां प्रगृहीतानाम् ॥ प्रग्रहोपग्रहौ बन्द्यामित्यमरः ॥ रिपुश्रियां साञ्जनो बाष्पसेको ययोस्ते । कज्जलमिश्राश्रुसिक्ते इत्यर्थः । पद्धती इव । द्वे आघातानां मौर्वीकिणानां रेखे राजी भुजाभ्यां बिभर्ति ॥ द्विवचनात्सव्यसाचित्वं गम्यते । रिपुश्रियां भुजाभ्यामेवाहरणात्तद्गतरेखयोस्तत्पद्धतित्वेनोत्प्रेक्षा । तयोः श्यामत्वात्साञ्जनाश्रुसेकोक्तिः ॥

॥ ५६ ॥ यमिति । आत्मनः सद्मनि सुप्तं यं हेमाङ्गदं संनिकृष्टः समीपस्थोत एव प्रासादवातायनैर्दृश्यवीचिर्मन्द्रेण गम्भीरेण ॥ मन्द्रस्तु गम्भीर इत्यमरः ॥ ध्वनिना त्याजितो विवर्जितो यामस्य तूर्यः प्रहरावसानसूचकं वाद्यं येन स तथोक्तः ॥ द्वौ यामप्रहरौ समावित्यमरः ॥ अर्णव एव प्रबोधयति ॥ अर्णवस्यैव तूर्यकार्यकारित्वात्तद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । समुद्रस्यापि सेव्यः किमन्येषामिति भावः ॥

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्
तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैर्
अपाकृतस्वेदलवा मरुद्भिः ॥ ५७ ॥
प्रलोभिताप्याकृतिलोभनीया
विदर्भराजावरजा तयैवम् ।
तस्मादपावर्तत दूरकृष्टा
नीत्येव लक्ष्मीः प्रतिकूलदैवात् ॥ ५८ ॥
अथोरगाख्यस्य पुरस्य नाथं
दौवारिकी देवसरूपमेत्य ।

॥ ५७ ॥ अनेनेति । अनेन राज्ञा सार्धं तालीवनैर्मर्मरेषु मर्मरेति ध्वनत्सु ॥ अथ मर्मरः । स्वनिते वस्त्रपर्णानामित्यमरवचनाद्गुणपरस्यापि मर्मरशब्दस्य गुणिपरत्वं प्रयोगादवसेयम् ॥ अम्बुराशेः समुद्रस्य तीरेषु द्वीपान्तरेभ्य आनीतानि लवङ्गपुष्पाणि देवकुसुमानि यैस्तैः ॥ लवङ्गं देवकुसुममित्यमरः ॥ मरुद्भिर्वातैरपाकृताः प्रशमिताः स्वेदस्य लवा बिन्दवो यस्याः सा तथाभूता सती त्वं विहर क्रीड ॥

॥ ५८ ॥ प्रलोभितेति । आकृत्या रूपेण लोभनीयाकर्षणीया । न तु वर्णनमात्रेणेत्यर्थः । विदर्भराजावरजा भोजानुजेन्दुमती तया सुनन्दयैवं प्रलोभितापि प्रचोदितापि । नीत्या पुरुषकारेण दूरकृष्टा दूरमानीता लक्ष्मीः प्रतिकूलं दैवं यस्य तस्मात्पुंस इव । तस्माद्धेमाङ्गदादपावर्तत प्रातिनिवृत्ता ॥

॥ ५९ ॥ अथेति । अथ द्वारे नियुक्ता दौवारिकी सुनन्दा ॥ तत्र नियुक्त इति ठक्प्रत्ययः ॥ द्वारादीनां चेत्यौ आगमः ॥ आकारेण देवसरूपं देवतुल्यम् । उरगाख्यस्य पुरस्य पाण्ड्यदेशे कान्यकुब्जतीरवर्तिनागपुरस्य नाथमेत्य प्राप्य । हे चकोराक्षि इतो विलोकय । इति पूर्वानुशिष्टां पूर्वमुक्तां भोजस्य

इतश्चकोराक्षि विलोकयेति
पूर्वानुशिष्टां निजगाद भोज्याम् ॥ ५९ ॥
पाण्ड्योयमंसार्पितलम्बहारः
कॢप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन ।
आभाति बालातपरक्तसानुः
सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ ६० ॥
विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता महाद्रेर
निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः ।
प्रीत्याश्वमेधावभृथार्द्रमूर्तेः
सौस्नातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ॥ ६१ ॥

राज्ञो गोत्रापत्यं स्त्रियं भोज्यामिन्दुमतीम् ॥ क्रौड्यादिभ्यश्चेत्यत्र भोजात्क्षत्रियादित्युपसंख्यानात्ष्यङ्प्रत्ययः । यङश्चाबिति चाप् ॥ निजगाद ॥ इतो विलोकयेति पूर्वमुक्त्वा पश्चाद्वक्तव्यं निजगादेत्यर्थः ॥

॥ ६० ॥ पाण्ड्य इति । अंसयोरर्पिताः । लम्बन्त इति लम्बाः । हारा यस्य सः । हरिचन्दनेन गोशीर्षाख्येन चन्दनेन ॥ तैलपर्णी तु गोशीर्षं हरिचन्दनमित्यमरः ॥ कॢप्ताङ्गरागः सिद्धानुलेपनोयं पाण्डूनां जनपदानां राजा पाण्ड्यः ॥ पाण्डोर्जनपदशब्दात्क्षत्रियाड्ड्यण्वक्तव्य इति ड्यण् । तस्य राजन्यपत्यवदिति वचनात्॥बालातपेन रक्ता अरुणाः सानवो यस्य स सनिर्झरोद्गारः प्रवाहस्पन्दनसहितः ॥ प्रवाहो निर्झरो झर इत्यमरः ॥ अद्रिराज इवाभाति ॥

॥ ६१ ॥ विन्ध्यस्येति । विन्ध्यस्य नाम महाद्रेः । तपनमार्गनिरोधाय वर्धमानस्येति शेषः । संस्तम्भयिता निवारयिता निःशेषं पीत उज्झितः पुनस्त्यक्तः सिन्धुराजः समुद्रो येन सोगस्त्योश्वमेधस्यावभृथे दीक्षान्ते कर्मणि ॥ दीक्षान्तोवभृथो यज्ञ इत्यमरः ॥ आर्द्रमूर्तेः । स्नातस्येत्यर्थः । यस्य पाण्ड्यस्य प्रीत्या स्नेहेन । न तु दाक्षिण्येन । सुस्नातं पृच्छतीति सौस्नातिकः । भवति ॥ पृच्छतौ सुस्नातादिभ्य इत्युपसंख्यानाट्ठक् ॥

अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापं
येनेन्द्रलोकावजयाय दृप्तः ।
पुरा जनस्थानविमर्दशङ्की
संधाय लङ्काधिपतिः प्रतस्थे ॥ ६२ ॥

अनेन पाणौ विधिवद्गृहीते
महाकुलीनेन महीव गुर्वी ।
रत्नानुविद्धार्णवमेखलाया
दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्याः ॥ ६३ ॥

ताम्बूलवल्लीपरिणद्धपूगा-
स्वेलालतालिङ्गितचन्दनासु ।

॥ ६२ ॥अस्त्रमिति । पुरा पूर्वं जनस्थानस्य खरालयस्य विमर्दशङ्की दृप्त उद्धतो लङ्काधिपती रावणो दुरापं दुर्लभमस्त्रं ब्रह्मशिरोनामकं हरादाप्तवता येन पाण्ड्येन संधाय । इन्द्रलोकावजयायेन्द्रलोकं जेतुं प्रतस्थे ॥ इन्द्रविजयिनो रावणस्यापि विजेतेत्यर्थः ॥

॥ ६३ ॥ अनेनेति । महाकुलीनेन महाकुले जातेन ॥ महाकुलादञ्खञाविति खञ्प्रत्ययः ॥ अनेन पाण्ड्येन पाणौ त्वदीये विधिवद्यथाशास्त्रं गृहीते सति गुर्वी गुरुः ॥ वोतो गुणवचनादिति ङीप् ॥ महीव रत्नैरनुविद्धो व्याप्तोर्णव एव मेखला यस्यास्तस्याः ॥ इदं विशेषणं मह्यामिन्दुमत्यां च योज्यम् ॥ दक्षिणस्या दिशः सपत्नी भव ॥ अनेन सपत्न्यन्तराभावो ध्वन्यते ॥

॥ ६४ ॥ ताम्बूलेति । ताम्बूलवल्लीभिर्नागवल्लीभिः परिणद्धाः परिरब्धाः पूगाः क्रमुका यासु तासु ॥ ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागवल्ल्यपीति । घोण्टा तु पूगः क्रमुक इति चामरः ॥ एलालताभिरालिङ्गिताश्चन्दना मलयजा यासु तासु ॥ गन्धसारो मलयजो भद्रः श्रीश्चन्दनोस्त्रियामित्यमरः ॥ तमालस्य

तमालपत्त्रास्तरणासु रन्तुं
प्रसीद शश्वन्मलयस्थलीषु ॥ ६४ ॥

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोसौ
त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां
योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥ ६५ ॥

स्वसुर्विदर्भाधिपतेस्तदीयो
लेभेन्तरं चेतसि नोपदेशः ।
दिवाकरादर्शनबद्धकोशे
नक्षत्रनाथांशुरिवारविन्दे ॥ ६६ ॥

संचारिणी दीपशिखेव रात्रौ
यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे
विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥ ६७ ॥

तापिच्छस्य पत्त्राण्येवास्तरणानि यासु तासु ॥ कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोपीत्यमरः ॥ मलयस्थलीषु शश्वन्मुहुः सदा वा रन्तुं प्रसीदानुकूला भव ॥

॥ ६५ ॥ इन्दीवरेति । असौ नृप इन्दीवरश्यामतनुः । त्वं रोचना गोरोचनेव गौरी शरीरयष्टिर्यस्याः सा । अतस्तडित्तोयदयोर्विद्युन्मेघयोरिव वां युवयोर्योगः समागमोन्योन्यशोभायाः परिवृद्धयेस्तु ॥

॥६६ ॥ स्वसुरिति । विदर्भाधिपतेर्भोजस्य स्वसुरिन्दुमत्याश्चेतसि तदीयः सुनन्दासंबन्ध्युपदेशो वाक्यम् । दिवाकरस्यादर्शनेन बद्धकोशे मुकुलितेरविन्दे नक्षत्रनाथांशुश्चन्द्रकिरण इव । अन्तमवकाशं न लेभे ॥

॥६७॥ संचारिणीति । पतिंवरा सेन्दुमती रात्रौ संचारिणी दीपशिखेव यं यं भूमिपालं व्यतीयायातीत्य गता स स भूमिपालः । स सर्व इत्यर्थः ॥ नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्वचनम् ॥ नरेन्द्रमार्गे राजपथेट्टाख्यो गृहभेद

तस्यां रघोः सूनुरुपस्थितायां
वृणीत मां नेति समाकुलोभूत् ।
वामेतरः संशयमस्य बाहुः
केयूरबन्धोच्छ्वसितैर्नुनोद ॥६८॥

तं प्राप्य सर्वावयवानवद्यं
व्यावर्ततान्योपगमात्कुमारी ।
न हि प्रफुल्लं सहकारमेत्य
वृक्षान्तरं काङ्क्षति षट्पदाली ॥ ६९ ॥

तस्मिन्समावेशितचित्तवृत्तिम्
इन्दुप्रभामिन्दुमतीमवेक्ष्य ।

इव ॥ स्यादट्टः क्षौममस्त्रियामित्यमरः ॥ विवर्णभावं विच्छायत्वम् । अट्टस्तु तमोवृतत्वम् । प्रपेदे ॥

॥ ६८ ॥ तस्यामिति । तस्यामिन्दुमत्यामुपस्थितायामासन्नायां सत्यां रघोः सूनुरजो मां वृणीत न वेति समाकुलः संशयितोभूत् । अथास्याजस्य वामेतरो वामादितरो दक्षिणो बाहुः । केयूरं बध्यतेत्रेति केयूरबन्धोङ्गदस्थानम् । तस्योच्छ्वसितैः स्फुरणैः संशयं नुनोद ॥

॥ ६९ ॥ तमिति । कुमारी । सर्वेष्ववयवेष्वनवद्यमदोषं तमजं प्राप्य । अन्योपगमाद्राजान्तरोपगमाद्व्यावर्तत निवृत्ता ॥ तथा हि । षट्पदाली भृङ्गावलिः ॥ प्रफुल्लतीति प्रफुल्लं विकसितम् । पुष्पितमित्यर्थः ॥ फुल्लतेः पचाद्यच् ॥ फलतेस्तु प्रफुल्तमिति पठितव्यम् । अनुपसर्गादिति निषेधात् ॥ इत्युभयथापि न काचिदनुपपत्तिरित्युक्तं प्राक् ॥ सहकारं चूतविशेषमेत्य ॥ आम्रश्चूतो रसालोसौ सहकारोतिसौरभ इत्यमरः ॥ वृक्षान्तरं न काङ्क्षति ॥ न हि सर्वोत्कृष्टवस्तुलाभेपि वस्त्वन्तरस्याभिलाषः स्यादित्यर्थः ॥

॥ ७० ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्नजे समावेशिता संक्रामिता चित्तवृत्तिर्य-

प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा
सविस्तरं वाक्यमिदं सुनन्दा ॥ ७० ॥
इक्ष्वाकुवंश्यः ककुदं नृपाणां
ककुत्स्थ इत्याहितलक्षणोभूत् ।
काकुत्स्थशब्दं यत उन्नतेच्छाः
श्लाघ्यं दधत्युत्तरकोशलेन्द्राः ॥७१ ॥
महेन्द्रमास्थाय महोक्षरूपं
यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।

स्यास्ताम् । इन्दोः प्रभेव प्रभा यस्यास्ताम् ॥ आह्लादकत्वादिन्दुसाम्यम् ॥ इन्दुमतीमवेक्ष्यानुक्रमज्ञा वाक्यपौर्वापर्याभिज्ञा सुनन्देदं वक्ष्यमाणं सविस्तरं सप्रपञ्चम् । प्रथने वावशब्द इति वञो निषेधादृदोरबित्यप्प्रत्ययः ॥विस्तारो विग्रहो व्यासः स तु शब्दस्य विस्तर इत्यमरः ॥ वाक्यं वक्तुं प्रचक्रमे ॥

॥७१॥ इक्ष्वाकिति । इक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य वंश्यो वंशे भवः । नृपाणां ककुदं श्रेष्ठः ॥ ककुच्च ककुदं श्रेष्ठे वृषांसे राजलक्ष्मणीति विश्वः ॥ आहितलक्षणः प्रख्यातगुणः ॥ गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहितलक्षणावित्यमरः । ककुदि वृषांसे तिष्ठतीति ककुत्स्थ इति प्रसिद्धः कश्चिद्राजाभूत् । यतः ककुत्स्थादारभ्योन्नतेच्छा महाशयाः ॥ महेच्छस्तु महाशय इत्यमरः ॥ उत्तरकोशलेन्द्रा राजानो दिलीपादयः श्लाघ्यं प्रशस्तम् । ककुत्स्थस्यापत्यं पुमान्काकुत्स्थ इति शब्दं संज्ञां दधति बिभ्रति ॥ तन्नामसंस्पर्शोपि वंशस्य कीर्तिकर इति भावः ॥ पुरा किल पुरंजयो नाम साक्षाद्भगवतो विष्णोरंशावतारः कश्चिदैक्ष्वाको राजा देवैः सह समयबन्धेन देवासुरयुद्धे महोक्षरूपधारिणो महेन्द्रस्य ककुदि स्थित्वा पिनाकिलीलया निखिलमसुरकुलं निहत्य ककुत्स्थसंज्ञां लेभे । इति पौराणिकी कथानुसंधेया ॥ वक्ष्यते चायमेवार्थ उत्तरश्लोके ॥

॥ ७२॥ महेन्द्रमिति । यः ककुत्स्थः संयति युद्धे । महानुक्षा महोक्षः॥

चकार बाणैरसुराङ्गनानां
गण्डस्थलीः प्रोषितपत्रलेखाः ॥ ७२ ॥
ऐरावतास्फालनविश्लथं यः
संघट्टयन्नङ्गदमङ्गदेन ।
उपेयुषः स्वामपि मूर्तिमग्र्याम्
अर्धासनं गोत्रभिदोधितष्ठौ ॥ ७३ ॥
जातः कुले तस्य किलोरुकीर्तिः
कुलप्रदीपो नृपतिर्दिलीपः ।
अतिष्ठदेकोनशतक्रतुत्वे
शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये यः ॥ ७४ ॥

अचतुरेत्यादिना निपातः ॥ तस्य रूपमिव रूपं यस्य तं महेन्द्रमास्थायारुह्य । अत एव प्राप्ता पिनाकिन ईश्वरस्य लीला येन स तथोक्तः सन्बाणैरसुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोषितपत्त्रलेखा निवृत्तपत्त्ररचनाश्चकार ॥ तद्भर्तॄनसुरानवधीदित्यर्थः । न हि विधवाः प्रसाध्यन्त इति भावः ॥

॥ ७३ ॥ ऐरावतेति । यः ककुत्स्थ ऐरावतस्य स्वर्गजस्यास्फालनेन ताडनेन विश्लथं शिथिलमङ्गदमैन्द्रमङ्गदेन स्वकीयेन संघट्टयन्संघर्षयन्स्वामग्र्यां श्रेष्ठां मूर्तिमुपेयुषोपि प्राप्तस्यापि गोत्रभिद इन्द्रस्याधमासनस्यार्धासनम् ॥ अर्धं नपुंसकमिति समासः ॥ अधितष्ठावधिष्ठितवान् ॥ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्येत्यभ्यासेन व्यवायेपि षत्वम् ॥ न केवलं महोक्षरूपधारिण एवेन्द्रस्य ककुदमारुक्षत् । किं तु निजरूपधारिणोपीन्द्रस्यार्धासनमित्यपिशब्दार्थः । अथवा अर्धासनमपीत्यपेरन्वयः ॥

॥ ७४ ॥जात इति । उरुकीर्तिर्महायशाः कुलप्रदीपो वंशप्रदीपको दिलीप इति नृपतिस्तस्य ककुत्स्थस्य कुले जातः किल । यो दिलीपः शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तये । न त्वशक्त्येति भावः । एकेनोनाः शतं क्रतवो यस्य स एकोनशतक्रतुः । तस्य भावे तत्त्वेतिष्ठत् ॥ इन्द्रप्रीतये शततमं क्रतुमवशेषितवानित्यर्थः ॥

यस्मिन्महीं शासति वाणिनीनां
निद्रां विहारार्धपथे गतानाम् ।
वातोपि नास्रंसयदंशुकानि
को लम्बयेदाहरणाय हस्तम् ॥ ७५ ॥

पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशास्ति
महाक्रतोर्विश्वजितः प्रयोक्ता ।
चतुर्दिगावर्जितसंभृतां यो
मृत्पात्रशेषामकरोद्विभूतिम् ॥ ७६ ॥

आरूढमद्रीनुदधीन्वितीर्णं
भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् ।

॥ ७५ ॥ यस्मिन्निति । यस्मिन्दिलीपे महीं शासति सति । विहरत्यत्रेति विहारः क्रीडास्थानम् । तस्यार्धपथे निद्रां गतानां वाणिनीनां मत्ताङ्गनानाम् ॥ वाणिनी नर्तकीमत्ताविदग्धवनितासु चेति विश्वः । वाणिन्यौ नर्तकीमत्ते इत्यमरश्च ॥ अंशुकानि वस्त्राणि वातोपि नास्रंसयन्नाकम्पयत् । आहरणायाहर्तुं को हस्तं लम्बयेत् ॥ तस्याज्ञासिद्धत्वादकुतोभयसंचाराः प्रजा इत्यर्थः ॥ अर्धश्चासौ पन्थाश्चेति विग्रहः । समप्रविभागे प्रमाणाभावान्नैकदेशिसमासः ॥

॥ ७६ ॥ पुत्र इति । विश्वजितो नाम महाक्रतोः प्रयोक्तानुष्ठाता तस्य दिलीपस्य पुत्रो रघुः पदं पैत्र्यमेव प्रशास्ति पालयति । यो रघुश्चतसृभ्यो दिग्भ्य आवर्जिताहृता संभृता सम्यग्वर्धिता च या तां चतुर्दिगावर्जितसंभृतां विभूतिं संपदं मृत्पात्रमेव शेषो यस्यास्तामकरोत् ॥ विश्वजिद्यागस्य सर्वस्वदक्षिणाकत्वादित्यर्थः ॥

॥ ७७ ॥ आरूढमिति । किं च । अद्रीनारूढम् । उदधीन्वितीर्णमवगाढम् । सकलभूगोलव्यापकमित्यर्थः । भुजंगमानां वसतिं पातालं प्रविष्टम् । ऊर्ध्वं स्वर्गादिकं गतं व्याप्तम् । इत्थं सर्वदिग्व्यापीत्यर्थः । अनुबध्नातीत्यनुब-

ऊर्ध्वं गतं यस्य न चानुबन्धि
यशः परिच्छेत्तुमियत्तयालम् ॥ ७७ ॥
असौ कुमारस्तमजोनुजातस्
त्रिविष्टपस्येव पतिं जयन्तः ।
गुर्वीं धुरं यो भुवनस्य पित्रा
धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्ति ॥ ७८ ॥
कुलेन कान्त्या वयसा नवेन
गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः ।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व
रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन ॥ ७९ ॥

न्धि चाविच्छेदि । कालत्रयव्यापकं चेत्यर्थः । अत एवैवंभूतं यस्य यश इयत्तया देशतः कालतो वा केनचिन्मानेन परिच्छेत्तुं परिमातुं नालं न शक्यम् ॥

॥ ७८ ॥ असाविति । असावजाख्यः कुमारः । त्रिविष्टपस्य स्वर्गस्य पतिमिन्द्रं जयन्त इव ॥ जयन्तः पाकशासनिरित्यमरः ॥ तं रघुमनुजातः । तस्माज्जात इत्यर्थः । तज्जातोपि तदनुजातो भवति जन्यजनकयोरानन्तर्यात् ॥ गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चेति क्तः ॥ उपसृष्टत्वात्सकर्मकत्वम् । आह चात्रैव सूत्रे वृत्तिकारः । श्लिषादयः सोपसर्गाः सकर्मका भवन्तीति ॥ दम्यः शिक्षणीयावस्थः । योजो गुर्वीं भुवनस्य धुरं धुर्येण चिरनिरूढेन पित्रा सदृशं तुल्यं यथा तथा बिभर्ति ॥ यथा कश्चिद्वत्सतरोपि धुर्येण महोक्षेण समं वहतीत्युपमालंकारो ध्वन्यते ॥ दम्यवत्सतरौ समावित्यमरः ॥

॥ ७९ ॥ कुलेनेति । कुलेन कान्त्या लावण्येन नवेन वयसा यौवनेन विनयः प्रधानं येषां तैस्तैर्गुणैः श्रुतशीलादिभिश्चात्मनस्तुल्यं सानुरूपममुमजं त्वं वृणीष्व । किं बहुना । रत्नं काञ्चनेन समागच्छतु संगच्छताम् ॥

ततः सुनन्दावचनावसाने
लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं
प्रत्यग्रहीत्संवरणस्रजेव ॥ ८० ॥
सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं
शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।
रोमाञ्चलक्ष्येण स गात्रयष्टिं
भित्त्वा निराक्रामदरालकेश्याः ॥ ८१ ॥
तथागतायां परिहासपूर्वं
सख्यां सखी वेत्रभृदाबभाषे ।

प्रार्थनायां लोट् ॥ रत्नकाञ्चनयोरिवात्यन्तमनुरूपत्वाद्युवयोः समागमः प्रार्थ्यत इत्यर्थः ॥

॥ ८० ॥ तत इति । ततः सुनन्दावचनस्यावसानेऽन्ते नरेन्द्रकन्येन्दुमती लज्जां तनूकृत्य संकोच्य प्रसादेन मनःप्रसादेनामलया प्रसन्नया दृष्ट्या संवरणस्य स्रजा स्वयंवरणार्थं स्रजेव कुमारमजं प्रत्यग्रहीत्स्वीचकार ॥ सम्यक्सानुरागमपश्यदित्यर्थः ॥

॥ ८१ ॥ सेति । सा कुमारी यूनि तस्मिन्नजेऽभिलाषबन्धमनुरागग्रन्थिं शालीनतया धृष्टतया ॥ स्यादधृष्टस्तु शालीन इत्यमरः ॥ शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोरिति निपातः ॥ वक्तुं न शशाक । तथाप्यरालकेश्याः सोऽभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्ष्येण पुलकव्याजेन ॥ व्याजोपदेशो लक्ष्यं चेत्यमरः ॥ गात्रयष्टिं भित्त्वा निराक्रामत् ॥ सात्त्विकाविर्भावलिङ्गेन प्रकाशित इत्यर्थः ॥

॥८२॥ तथेति।सख्यामिन्दुमत्यां तथागतायां तथाभूतायाम्।दृष्टानुरागायां सत्यामित्यर्थः। सखी सहचरी॥सख्यशिश्वीति भाषायामिति निपातनान्ङीप्॥

आर्ये व्रजामोन्यत इत्यथैनां
वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥ ८२ ॥
सा चूर्णगौरं रघुनन्दनस्य
धात्री कराभ्यां करभोपमोरूः ।
आसञ्जयामास यथाप्रदेशं
कण्ठे गुणं मूर्तमिवानुरागम् ॥ ८३ ॥
तया स्रजा मङ्गलपुष्पमय्या
विशालवक्षःस्थललम्बया सः ।
अमंस्त कण्ठार्पितबाहुपाशां
विदर्भराजावरजां वरेण्यः ॥ ८४ ॥

वेत्रभृत्सुनन्दा । हे आर्ये पूज्ये अन्यतोन्यं प्रति व्रजाम । इति परिहासपूर्वमाबभाषे । अथ वधूरिन्दुमत्येनां सुनन्दामसूयया रोषेण कुटिलं ददर्श । अन्यगमनस्यासह्यत्वादिति भावः ॥

॥ ८३ ॥ सेति । करभः करप्रदेशविशेषः ॥ मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिरित्यमरः ॥ करभ उपमा ययोस्तावूरू यस्याः सा । ऊरूत्तरपदादौपम्य इत्यूङ्प्रत्ययः ॥ सा कुमारी चूर्णेन मङ्गलचूर्णेन गौरं लोहितं गुणं स्रजम् । मूर्तं मूर्तिमन्तमनुरागमिव । धात्र्या उपमातुः सुनन्दायाः कराभ्यां रघुनन्दनस्याजस्य कण्ठे यथाप्रदेशं यथास्थानमासञ्जयामासासक्तं कारयामास । न तु स्वयमाससञ्ज । अनौचित्यात् ॥

॥ ८४ ॥ तयेति । वरेण्यो वरणीय उत्कृष्टः ॥ वृञ एण्यः ॥ सोजो मङ्गलपुष्पमय्या मधूकादिकुसुमप्रकृतया विशाले वक्षःस्थले लम्बया लम्बमानया तया स्रजा विदर्भराजावरजामिन्दुमतीं कण्ठार्पितौ बाहू एव पाशौ ययाताममंस्त ॥ मन्यतेर्लुङ् ॥ बाहुपाशकल्पसुखमन्वभूदित्यर्थः ॥

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः ॥ ८५ ॥

प्रमुदितवरपक्षमेकतस्तत्
क्षितिपतिमण्डलमन्यतो वितानम् ।
उषसि सर इव प्रफुल्लपद्मं
कुमुदवनप्रतिपन्ननिद्रमासीत् ॥ ८६ ॥

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कालिदासकृतौ स्वयंवरवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ॥६ ॥

॥ ८५ ॥ शशिनमिति । तत्र स्वयंवरे समगुणयोस्तुल्यगुणयोरिन्दुमतीरघुनन्दनयोर्योगेन प्रीतिर्येषां ते समगुणयोगप्रीतयः पौरा पुरे भवा जनाः । इयमजसंगतेन्दुमती मेघैर्मुक्तं शशिनं शरच्चन्द्रमुपगता कौमुदी । अनुरूपं सदृशं जलनिधिमवतीर्णा प्रविष्टा जह्नुकन्या भागीरथी । तत्सदृशीत्यर्थः । इत्येवं नृपाणां श्रवणयोः कटु परुषमेकमविसंवादि वाक्यमेकवाक्यं विवव्रुः ॥

॥ ८६ ॥ प्रमुदितेति । एकत एकत्र प्रमुदितो हृष्टो वरस्य जामातुः पक्षो वर्गो यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यतोन्यत्र वितानं शून्यम् । भग्नाशत्वादप्रहृष्टमित्यर्थः । तत्क्षितिपतिमण्डलम् । उषसि प्रभाते प्रफुल्लपद्मं कुमुदवनेन प्रतिपन्ननिद्रं प्राप्तनिमीलनं सर इव सरस्तुल्यम् । आसीत् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां रघुवंशव्याख्यायां संजीविनीसमाख्यायां षष्ठः सर्गः ॥६ ॥

NOTES.

Canto I.

P. 2. st. 2.—मोहात्, 'through my folly.'—उडुपेन, 'by means of a small boat or raft.' उडु (Cf. उद्, उदन्, and Latin *udus*, moist, wet) seems to have originally meant 'water'; hence उडुप, 'anything that protects on water,' a boat generally, and then a small raft. उडुप also means the moon, and further, उडु means a star, of which the moon is the lord (उडुप). The derivation of the latter sense from the resemblance the half-moon would bear to the form of a boat (see the St. Petersburg Dictionary, under उडुप) is perhaps not very convincing.

P. 3. st. 3.—कवियशःप्रार्थी, 'seeking the fame of a poet.'—उद्बाहु, 'with hands stretched up.'

P. 3. st. 4.—अथवा कृतवाग्द्वारे. Mark the alliterative recurrence of identical syllables, of which we shall meet with many instances hereafter.—पूर्वसूरिभिः, such as by Valmîki, and by the authors and compilers of the Purâṇas.—वज्रसमुत्कीर्णे, 'penetrated by a diamond.' वज्र is the instrument pointed with a diamond pin, by means of which precious stones are bored. उत्कीर्ण literally means 'that from which chips or crumbs are *thrown up*,' *i. e.*, into which a hole is dug up, as in a spot of ground by a buffalo with his horns, &c.

P. 3. st. 5.—सोऽहम्, 'though such are my poor qualifications for the task.' Literally, '*that I*,' *i.e.*, I, as I am described above.—आजन्म &c., 'from the time of their birth.'—आफलोदयकर्मणाम्, 'of them that persevered in a work *until* it bore its fruit.' आ means limit both inceptive as well as conclusive.—आनाक &c., *i. e.*,

'whose chariots ran unhindered up to the gates of Svarga.' Cf. Canto V. Stanza 27.

P. 4. ST. 6.—यथाविधि &c. On this Vidhi or precept, see Manu IV. 25, and elsewhere.

P. 4. ST. 7.—गृहमेधिन् means here simply the same as गृहस्थाश्रमिन् The etymology of the word as given by our commentator ("गृहैर्दारैर्मेधन्ते संगच्छन्त इति गृहमेधिनः") is purely imaginary. He was perhaps thinking of the words मिथुन, मिथः &c., when he thought मेधन्ते meant सगच्छन्ते. मेध is simply derived from मिधृ or मेधृ to kill or strike, and means a sacrifice. गृहमेध, a kind of sacrifice to be performed in a house, *i. e.*, by a householder (see S'atapatha Brâhm. 10, 1, 15). And गृहमेधिन् is he who performs a गृहमेध, that is a householder or a married man, in contradistinction to a ब्रह्मचारिन् who does not perform such a ceremony.

P. 5. ST. 9.—अन्वयम्, lit. 'a connection,' hence a connected line, a line of ancestors, 'genealogy.'—वक्ष्ये 'I will describe.'—तनुवाग्विभवोऽपि, 'though possessed of a small power of speech.' With तनु cf. Latin *tenuis*, which is also frequently used in the same sense.—तद्गुणैः &c., Translate : 'driven by their attributes to an inconsiderate undertaking.'

P. 6. ST. 10.—सदसद्व्यक्तिहेतवः, 'who are the source of the distinction between good and bad,' *i. e.*, who only are able to decide what is good and what is bad. For nearly a repetition of the same thought, see Mâlavikâgnimitra, Act ii., Stanza 10:

"उपदेशं विदुः शुद्धं सन्तस्तमुपदेशिनः ।
श्यामायते न युष्मासु यः काञ्चनमिवाग्निषु ॥"

P. 6. ST. 11.—प्रणव is the mystical syllable ओम्, so called from its being first chanted in the beginning of Vedic verses (प्र, before, and नु, to praise). According to some accounts, the mystic प्रणव was the source of all the Vedas. A passage in the Aitareya Brâhmaṇa, however, makes the प्रणव arise from the Vedas. See Ait. Br. V. 32.

P. 7. ST. 13.—आत्मकर्मक्षमम् &c., 'like the presiding god of heroism that had incorporated himself into a body fitted for (the performance of) his deeds.'

P. 7. ST. 15.—आगम See Canto VI., 41.

P. 8. ST. 16.—अधृष्यश्चाभिगम्यश्च &c., 'on account of the fierce virtues he was not to be deceived by his dependents, and for his gentle qualities he deserved to be sought.' On the two epithets Dinakara has the following :—

"तेजो बलं सत्त्ववत्ता प्रभावः प्राप्तकालता ।
अधृष्यस्य गुणानेतान्नृपस्य मुनयो विदुः ॥
कुलं शीलं दया दानं धर्मः सत्यं कृतज्ञता ।
इत्यादयोऽधिगम्यस्य राज्ञो गुणाः."

P. 8. ST. 17.—रेखामात्रमपि, 'even as little as a line': lit., even as much as has a line for its measure,' *i. e.*, can be measured by a line.

P. 9. ST. 19.—Translate:— 'His army was to him like his paraphernalia. His means of accomplishing his objects (the preservation of peace, &c.) were only two-fold: consisting, *first*, of a genius that penetrated every S'astra, and, *second*, of the cord stretched out on the bow.' That is, his personal valor, combined with his acquaintance with the tactics, &c., taught by the S'astras, was so great, that he did not find it necessary to employ his army for the atainment of his objects. —द्वय is here an adjective.

P. 9. ST. 20.—गूढाकारेङ्गितस्य. Dinakara: "यद्वा । गूढाकारं गुप्तरूपमिङ्गितं यस्य तथा."—संस्काराः प्राक्तना इव, 'like the merit of works performed in former lives.' Such merit is called संस्कार, because it is supposed to cling to the soul of the individual who performed the work, like the smell (वासना, see the commentary) of a thing like musk, which, though itself separated, yet leaves some of its fragrance on the body of the person who bore it.

P. 10. ST. 21.—भेजे &c., 'he practised virtue even when he was not ill.' It does not appear so well to translate, *he practised virtue without being fatigued.*

P. 10. ST. 22.—गुणा: &c., 'virtues, from their association (in him) with virtues (of an opposite kind), seemed to be derived from one common source,' (though really they are not).

P. 10. ST. 23.—पारदृश्वनः. दृश्वन्, 'one who had seen,' is found only at the end of compounds. Cf. Pâṇ. iii., 2, 94. Similarly derived are words like मेरुदृश्वन्, बहुदृश्वन्, राजयुध्वन्, राजकृत्वन्, &c.

P. 11. ST. 24.— विनयाधानात्, 'from his putting,' *i. e.*, infusing good morals into their minds.

P. 11. ST. 25.—स्थित्यै, 'for the stability of his subjects,' *i. e.*, kingdom —परिणेतुः प्रसूतये. Cf. i., 7.— अप्यर्थकामौ, &c. To him the attainment of two out of the three objects ((अर्थ, काम, धर्म), at which a living man should aim, because also the attainment of the third; that is, he ruled his kingdom and lived a married man in such a (virtuous) way that the third object, though requiring separate and different means, was attained as a matter of course along with the two, to which alone the good administration of the laws and the state of marriage legitimately give birth as their results.

P. 12. ST. 27.—क्लिश्नतुयुः, &c. That is, other kings could, of course, not attain his fame of protection from robbers, &c., because there were no thieves to be protected from.

P. 12. ST. 28.— द्वेष्यः is here equivalent to द्विषत्, an enemy.—शिष्टः, lit. ordered, disciplined, hence *good*, *excellent*. See Manu, xii., 109.

P. 13. ST. 30.— उर्वी, 'the broad one,' the earth. From वृ to cover, to spread.

P. 13. ST. 31.—दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना, 'bearing a name which was known or understood with *gentleness*,' *i. e.*, which meant *gentleness*. दाक्षिण्य, from दक्षिण, right (hand), right-handed, skilful, of winning manners, gentle. Cf. Latin *Dextra*, *Dexter*.—मगधवंशजा, 'born in the family of the

Magadha Kings.' Magadha was the ancient name of Southern Behar, or that part of Behar which is to the South of the Ganges, between Bengal and the Karmanâśâ, and watered by tho lower Śoṇa and the numerous little streams flowing towards the east in a parallel direction. Magadha was once the seat of several most celebrated dynasties of ancient Indian Kings. It was also here that Buddhism first took its origin. Pâṭaliputra, the capital of Magadha, was situated near the confluence of the Śoṇa with the Ganges.—अध्वर, lit., 'that which ought to be undisturbed or unhindered,' because it is essential for the proper performance of a sacrifice that it should be completed without let or hinderance.

P. 14. ST. 35.—अभ्यर्च्य विधातारम्. Brahmadeva is worshipped by those that are desirous of progeny, because he is the lord of creation (प्रजापतिः).—दंपती *i. e.*, 'the two lords of the house,' the husband and the wife दंपति, in the singular, is never found in the classical Sanskrit. We meet with it, however, now and then in the Veda. Thus " सर्वासां (विशां) समानं दंपतिं भुजे," Rigveda, i. 127. 8 ; also "तं त्वा सुशिप्र दंपते (हे अग्ने) स्तोमैर्वर्धन्ति अत्रयः," R. v. 22. 4. The word is derived from दम्=दम (Cf. Latin, *domus*) a house, and पति a lord. The etymology given by the later grammarians, including Pâṇini (see Commentary), explains दम् is substituted for जाया or rather stands for जाया.

P. 16. ST. 39.—केका. An onomatopœia.—द्विधा भिन्नाः, scil. (according to Dinakara) " स्त्रीपुंसभेदेन."

P. 17. ST. 41.—कलनिर्ह्रादैः ' uttering sounds sweet but unintelligible.

P. 17. ST. 44.—यूपचिह्नेषु, 'that were conspicuous with their sacrificial posts,' thus showing that the villages were used by the pious Brahmans (यज्वन्, lit., one who sacrifices according to the Śâstra) for the legitimate purpose for which they were granted by Dilîpa.

P. 18. ST. 47.—तत्तत् 'that and that,' 'that and this,' *i. e.*, 'this thing and that thing, one thing after another, now this and now that.'

P. 19. ST. 48.—महिषीसखः. A *Tatpurusha compound*, according to the prescribed and existing rules of grammar. Cf. Pâṇ. V. 4. 91.' Accordingly the solution is महिष्याः सखा महिषीसखः But were it not for this technical necessity of grammar for thus dissolving the compound, we should certainly and at once understand it to be a *Bahuvrîhi* one. All that the poet wants to say by the adjective महिषीसखः is, that the *king* was accompanied by his wife. This being his meaning, he would not use a compound which meant that the king was the friend of his wife, but one that would mean, the king had his queen for his friend (companion). Even our commentator sees the desirability of taking the compound to be a *Bahuvrîhi* one, and adds 'सहायान्तरनिरपेक्ष इत्यर्थः.' Besides, every other compound of similar import is always rendered as a *Bahuvrîhi*. Cf. 'प्रयतपरिग्रहद्वितीयः" I. 95; "गृहिणीसहायः" II. 24.

P. 19. ST. 49.—वनान्तरात्, lit., 'from another forest,' *i. e.*, from another part of the forest, 'from without'–अन्तरम् is added to indicate that the place they (the Rishis) lived in was also a forest.—पूर्यमाणम्, 'that was (then) being filled up by, &c.,' *i. e.*, when Dilîpa and his wife reached it.

P. 19. ST. 50.—अपत्यैः. The usual etymology given by commentators and grammarians of this word is from पत् to fall, with the negative particle अ. The word would thus mean, one who does not allow the family to fall, *i. e.*, to be extinct. The real origin seems, however, to be the preposition अप, with the termination त्य, 'one that descends from a stock,' a descendant. Cf. नित्य, उपत्यका, अधित्यका.—नीवारभागधेयोचितैर्मृगैः, 'by deer that were accustomed (to receive) a part of the Nîvâra,' that formed the food of the Rishis.

P. 21. st. 55.—सभ्यः 'hospitable,' 'kind.'

P. 21. st. 56.—स्वाहयेव हविर्भुजम् &c. स्वाहा is the exclamation used at the moment when an offering is given to a deity through Agni. The loss of its etymology has made it one of several mystical exclamations connected with the Brahmanical sacrifices, such as वौषट्, श्रौषट् &c. Whatever might be the original meaning of the word, the utterance of the exclamatiom was so intimately connected with the throwing in of every offering into the sacred fire, that after-times personified स्वाहा into wife of the Fire-God Angi.

P. 21. st. 57.—प्रतिनन्दतुः, 'welcomed.'

P. 22. st. 58.—रथक्षोभपरिश्रमम् &c., 'the fatigue caused by the jolting of the carriage.' The epithet अथर्वनिधेः must be taken to refer to Vas'ishṭha's knowledge of the magical spells and rites of the Atharva Veda. Cf. Dinakara: अथर्वनिधेः "अथर्ववेदाभिज्ञस्य...........अथर्वनिधिपदेन दुरितोपशमननिमित्तशान्तिकपौष्टिकप्रवीणत्वं पौरोहित्योचितत्वं च द्योत्यते." That the Purohita of a king should be well versed in the Atharva Veda is confirmed by the following:—

"पुरोहितं च कुर्वीत दैवज्ञमुदितोदितम् ।
दण्डनीत्यां च कुशलमथर्वाङ्गिरसे तथा ॥"
Mitâksharâ Âchâr. 12. 5.

Cf. also below viii. 4.

P. 23. st. 60.—उपपन्नं ननु शिवम्. 'That prosperity is gained is a matter of course.'—यस्य मे, 'since my.'

P. 23. st. 61.—प्रत्यादिश्यन्ते, 'are ordered back,' as being superfluous or useless. आदिश् is to point, to direct. प्रति has the sense here of negation or contrariety, and not of repetition. Cf. also VI. 39, X. 69.—तव मन्त्रैः. Cf. V. 27, "वशिष्ठमन्त्रोक्षणजात्प्रभावात् &c."

P. 24. st. 63.—निरातङ्काः, 'free from fear or distress.' आतङ्क is derived from तञ्च्, to contract, with the prefix आ, which gives it the special signification of coagulating. Hence आतङ्क originally means *bodily distress, torment.* Cf. आतञ्चन, तक्र as derived from the same root.

P. 24. ST. 65.—न मामवति &c. 'The earth, though producing gems, does not please me.' अव् (Latin, *avere*) means originally *to be gratified, to rejoice* ; it then acquires the force of a transitive verb, and means *to gratify, to please.* The more frequent signification of the root met with in classical Sanskrit, viz., that of *protecting,* is only a derived one from that of *pleasing* or *favouring.*

P. 25. ST. 66.—स्वधासंग्रहतत्पराः, 'given up to the laying by of the greater part of the food offered to them.' That is, fearing that after Dilîpa there would be none in the race to perform the Śrâddha for them, they do not consume all that is offered to them by Dilîpa, but they eat only a little, and lay by the rest for the future.

P. 25. ST. 68.— सोऽहम्. See note on I. 5. Translate : 'Therefore, though my soul is brightened (lit., purified) by the performance of sacrifices to the gods, yet obscured by the extinction of the race, I am both shining and dark, like the mountain Lokâloka.' The Lokâloka, called also Chakrabâla, is really the wall of clouds that bounds our horizon all around us. The word lit. means 'that which has the world of beings and also the world of no beings.' The name has reference to the mythical conception that the Lokâloka is a round chain of mountains surrounding, like a wall, the earth, conceived to be flat like a disk, within which wall the sun and all the heavenly bodies move, and beyond which pervades entire darkness.

P. 26. ST. 70.—वन्ध्यमाश्रमवृक्षकम्. Observe the appropriateness of the simile, as being drawn from the daily scenes of, and so perfectly familiar to, the person addressed.

P. 26. ST. 71.—अरुंतुदमिव &c., 'like a sharp chain to an elephant who has been kept long in his shed without being taken out to be washed.'—आलान no doubt usually means the post to which an elephant is tied by means of a rope or chain. In the present instance, however, it means the rope and not the post, as our commentator has it. Cf. also IV. 69.

P. 27. st. 75.—पुरा शक्रमुपस्थाय &c. The kings of the solar race are celebrated for their having repeatedly gone to the assistance of Indra, whenever he was in danger from his enemies. Cf. also VI. 73.

P. 28. st. 76.—स्मरन्. The verb स्मृ governs both the genitive and the accusative.

P. 28. st. 78.—आकाशगङ्गा, 'the Ganges celestial,' *i. e.*, in more intelligible language, the Ganges before it descends into the plains.

P. 29. st. 80.—दीर्घसत्रस्य &c. On this sacrifice see Âsvalâyana Sûtra, Adh. XII. The length of time required for a Sattra varies between one year and a thousand years. The peculiarities of a दीर्घसत्त्र sacrifice, as distinguished from a common यज्ञ, is, that whereas in the latter the merit resulting from the sacrifice belongs wholly to the Yajamâna, and the only advantage gained by the sixteen priests is the dakshinâ they receive,—in the former the merit is divided among the sixteen priests and the sacrificer or the Yajamâna.—भुजंगपिहितद्वारम्. 'Whose gate is closed, *i. e.*, guarded by the *bhujangas*.' These are imaginary beings of exquisite beauty, belonging to the serpent kind, and inhabiting the nether world.—पिहित = अपिहित, 'that *on* which anything is *placed*,' hence *hidden, concealed.* In most cases पिहित refers to the closing or concealing of such things as the mouth of a pit or of a hole.

P. 29. st. 82.—इति वादिन एव, 'just as he was speaking thus.' The genitive is here used for the more usual locative absolute.—"अस्य होतुः" may also be taken, and perhaps more correctly, with वादिनः, and be construed as its subject, rather than with the phrase आहुतिसाधनम्.

P. 30. st. 84.—कुण्डोध्नी is properly derived from कुण्ड a pitcher, and ऊधन्, with the affix ई. ऊधन् has originally, like अहन्, two crude forms, viz., ऊधन् and ऊधर् (sometimes ऊधस्). The न् in कुण्डोध्नी is therefore, radical and not extraneous as the grammarians have it (see commentary). Cf. also ऊधन्य, milk.—मेध्य lit. 'that which has to be killed, or sacrificed;' hence *sacred.*—अवभृथ is the ceremony of ablution performed at the end of a sacrifice by the sacrificers

P. 30. ST. 85.—गात्रम् 'the body.' Properly it means a limb of the body.

P. 31 ST. 88.—आत्मानुगमनेन, 'by your own personal attendance upon her.'

P. 32. ST. 90.—'And let your wife, full of devotion, free from pollution, follow her (the cow) worshipped in the morning, as far as the sacred forest of penance, and let her also go forth to meet her half-way in the evening.'—अर्चितामन्वेतु is one of those constructions so common in synthetical languages. Literally the phrase means, '*Let her follow* the cow *worshipped*,' *i. e.*, let her worship the cow and then follow her out in her excursion. Cf. such phrases as *aliquem sessum recipere*, &c., in Latin.

P. 32. ST. 93.—ऊर्जितश्रियम् 'of distinguished fortune.'—अथ, like the Latin *igitur*, has here, as frequently, the force of a partiole introducing a change of subject.

CANTO II.

P. 35. ST. 1.—पीतप्रतिबद्धवत्साम्, 'whose young had had his fill of drink and had then been tied to his post.' पीत is simply the perfect participle from पा, taken in an intransitive sense.

P. 35. ST. 2.—श्रुतेरिवार्थम् &c. Referring to the doctrine that the Smṛitis contain such injunctions only as the S'rutis originally laid down. If a Smṛiti has a precept which finds no authority in the Veda,

the difficulty is explained by having recourse to a supposition, that the portion of the Veda which once authorized the Smṛiti in question is now lost. On the two words, S'ruti and Smṛiti, see Max Müller's Hist. Anc. Sans. Lit. p. 88 and seq. It is not very easy to see what the appropriateness of the simile is here. Notwithstanding the proverbial appropriateness of our poet's similes, one may yet venture to state that now and then he uses similes which seem to be objectionable on this ground that the object to which anything is compared is less intelligible or vivid than the thing itself. We shall meet with many more instances of this kind of simile further on.

P. 36. ST. 3.—दयिताम्, 'his beloved,' his wife.—पयोधरीभूत. The reader will easily mark a play on the word पय:, which means *water* as well as *milk.*

P. 36. ST. 4.—न्यषेधि. Passive aorist from सिध्, to rule.

P. 37. ST. 5.—अव्याहतैः स्वैरगतै:, 'by allowing her to go her own way without let or hinderance.' On स्वैर see Max Müller's Grammar § 46.

P. 37. ST. 6.—आसनबन्धधीर:, 'sticking fast to the tie of his seat,' *i. e.*, sticking fast to his seat as if he had been tied to it. The original sense of 'धीर' appears clearly in this phrase; its later acceptation, viz., *wise*, is only a metaphorical one from its primary sense, through the intermediate conception of *sticking fast to one's purpose, considerate.* —छायेव ताम् &c. A very appropriate simile.

P. 38. ST. 7.—द्विपेन्द्र इव, 'like an elephant, the king of his race.' इन्द्र is added to enable the द्विप to be better comparable with Dilîpa, who was himself a manuja-*indra.* Vallabha quotes the following on अन्तर्मदावस्थः—"भद्रो मन्द्रो मृगश्चेति संकीर्णश्चेति जातयः। चतस्रः करिणां तासां भद्रोऽन्तर्मद एव य:" ॥ द्विप, 'one who drinks with two,' scil. first with the proboscis and then with the mouth. Cf. अनेकप.

P. 38. ST. 8. लताप्रतानोद्ग्रथितैः केशैः 'with his hairs tied up into a knot by means of the tendrils of wild creepers.'—अधिज्यधन्वा, for अधिज्यधनुः. For धन्वन् is only another form of धनुस्.

P. 39. ST. 9.—विसृष्टपार्श्वानुचरस्य. Cf. above ii. 4.—पार्श्वानुचर is a follower or servant 'who follows by the side.' पार्श्व seems to be derived from पर्शु (another form of which is परशु), a rib. पर्शु or परशु is also a hatchet, which sense it probably acquired from a sharp crooked rib-bone being once used as a hatchet. From पार्श्व side, we have the Marâṭhi post-position पाशीं *at one's side*.—आलोकशब्दम् 'a chorus of a panegyric. आलोक means a formula of praise; आलोकशब्द is a noise which conveyed, as it were, a panegyric. Cf. Vallabha: "आलोकस्य दर्शनस्य शब्दःआलोकशब्दस्तम्। जय जीवेत्यालोकशब्दः। जय जय महाराज प्रभो स्वामिन् पादमवधार्यताम् इति आलोकशब्दः।"

P. 39. ST. 10.—आरादभिवर्तमानम्, 'as they saw him coming up at a distance.'—आचार. Vallabha: "पुरप्रवेशे हि राजा कुमारीभिः (लाजैः) अवकीर्यते इत्याचारः."

P. 40. ST. 13.—आचारपूतम्, 'who was purified by his devotional acts.

P. 41. ST. 15—दिगन्तराणि, 'the quarters of the world,' *i. e.*, all the space contained within the forest and the universe in which the cow and the sun had respectively wandered during the day.—गन्तुं प्रचक्रमे &c., *i. e.*, the cow began to return home as the sun was going to set.

P. 42. ST. 16.—तामन्वगयौ, 'went after her,' *i. e.*, followed her. अन्वक्, either an adverb or a preposition (the former especially according to our grammarians). In either case it governs ताम्.—श्रद्धेव साक्षाद्विधिनोपपन्ना, 'like faith embodied (साक्षात्), when accompanied by the performance of religious works.' विधि is properly a scriptural precept, and hence meton., the performance of a religious rite in obedience to such a precept. On the simile see note on ii. 2. above.

P. 42 ST. 17.—स पल्वलोत्तीर्ण &c. Translate: —'He proceeded, seeing the forests as they were being obscured (by the approaching darkness of the night); in which herds of wild boars were rushing forth from their marshes (in quest of prey); in which peacocks were approaching the trees of their habitations, (*i. e.*, the trees in which they perched for the night), and in which the deer were making their nightly beds in the woods.' The commentator understands that the obscuration

of the forests was caused by the dark colour of the boars, the peacocks, and the deer. This explanation is, perhaps, neither strong nor necessary.

P. 43. ST. 18.—आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्, 'on account of her being able with difficutly to bear the weight of her (distended) udder.' आपीन may have meant originally the udder as it is distended (lit. fattened) on all sides.—तपोवनावृत्तिपथम्, 'the way by which they returned from the sacred forest.' तपस् has no particular force in तपोवन here, except that of *sacredness.* All that the poet meant seems to have been, that the forest into which Dilîpa followed his Guru's cow was one of those sacred spots which the practisers of penance might use as their habitations, not implying however, that that particular forest was actually used then for such purposes.

P. 43. ST. 19.—निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिः. Vallabha: "निमेषेषु अलसा मन्थरा पङ्क्तिः अक्षिलोमाली यस्याः सा."

P. 44. ST. 20.—दिनक्षपामध्यगतेव &c. The poet appears to liken the severe splendour of the king to the brightness of the day, and the soft beauty of the queen to the star-fangled-night, decorated by the Moon; and the colour (rosy) of the cow to the reddish and rosy appearance of the twilight.

P. 44. ST. 21.—साक्षतपात्रहस्ता, 'bearing in her hand a vessel containing Akshatas', *i. e.*, entire grains of unhusked and pounded rice washed with water. 'अक्षताः' does not mean *fried rice generally* nor *barley* in this particular passage, both of which senses are given in the St. Petersburg Dict. As at present understood, the word 'अक्षताः' (used always, I think, in the plural) means grains of unhusked and pounded rice, entire, and washed with water. They form one of the several things, the offering of which with Mantras uttered, constitutes worship. Whether offered to an idol or to a living object, they are always thrown on the image or the particular parts of a living object, that is worshipped. Therefore in the present case too 'अक्षताः' does not stand for "barley" given to the cow to "eat," but simply forms part or whole of the provision of worship. Whatever may have been the original

purpose for which such rice was offered to an image, the above is the sense in which the word 'अक्षताः' is understood in India both as occurring in the present passage as well as everywhere else.

P. 44. ST. 22.—प्रसादचिह्नानि, 'indications of their being pleased with the worshipper.'—पुरःफलानि, 'having the fruit, *i. e.*, the reward of their (the worshippers') service (conspicuously) before them.' This means, that as soon as indications are seen that "venerable objects of the kind" are gratified with the worship, its reward is sure to follow the indications.

P. 45. ST. 23.—पुनरेव seems simply to mean पुनरपि, 'a second time also.' Our commentator takes एव with दोग्ध्रीम्, not very correctly.—भेजे, *viz.*, by providing her with grass, rubbing over her back, &c.

P. 45. ST. 24.—गृहिणीसहायः A *bahuvrîhi* compound, both logically and grammatically. See note on i. 48.—सुतोत्थिताम्, a *dvandva*. Cf. पीतप्रतिबद्ध above ii. 1.

P. 45. ST. 25.—त्रिगुणानि, 'three-fold.' गुण means 'a string'; hence, that part of a string, which forms its *fold* when doubled. So त्रिगुण means 'having three folds,' 'three-fold.'

P. 46. ST. 26.— अन्येद्युः 'the following day', on the 22nd day, not "*on a day*" as some scholars take it.—गौरीगुरोर्गह्वरम्, 'a thicket in the Himâlaya.'

P. 47. ST. 28.—आर्तसाधुः, 'kind to the distressed.' गुहानिबद्ध, 'arising from the caves.'—रश्मिष्विवादायेव, 'catching, as it were, in a noose of ropes,' *i. e.*, catching, as it were, by means of ropes.

P. 47. ST. 29.—'केसरिणम्' 'a lion.' Dinakara: "केसरिपदेन प्रफुल्लत्वात्साम्यम्."

P. 47. ST 30.—जाताभिषङ्गः, 'being thus humbled in his pride.'

P. 48. ST. 31.—चित्रार्पितारम्भ इव, 'like an act put or recorded in a picture.' The poet means that Dilîpa, with his hand held fast involuntarily to the root of the arrow, looked like a picture and not a reality—so motionless was he, through the action of a superhuman will. आरम्भ

is frequently used by Kâlidâsa himself in the sense of a *doing* or *act*. Cf. above i. 15; Megchadûta, 55. Cf. also the frequent use of it in 'सूत्रारम्भ' आरम्भसामर्थ्य, or आरम्भ by itself in grammar, where it means *the making* of a Sûtra by itself.'

P. 48. st. 32.—भोगीव मन्त्रौषधिरुद्धवीर्यः. Referring to the common belief that it is by virtue of the incantations and the using of the root of certain plants, which is supposed to be a specific against snake-poison, that the cobra is made by snake-charmers to stand still, involuntarily, it would appear, balancing in the air the forepart of his body. The secret would appear to lie in the music of the flute, of which the snake is wonderfully fond, and in the natural unwillingness of the reptile to attack any one without provocation. It is quite a fact, however, that a cobra can actually be reduced to the somewhat helpless condition to which the poet alludes.

P. 49. st. 33.—आर्यगृह्यम्, 'belonging to the party of the good,' *i. e.*, he who always stood by the venerable, such as Vas'ishṭha's cow in the present instance. The epithet means simply 'a friend of the good.' Cf. other similar compounds, अर्जुनगृह्य, *of the side of Arjuna*, &c.—निजगाद, 'addressed.' नि in this word possesses no special meaning. It would appear to be used merely for the sake of metre. The prepositions, in general, being similarly treated in Sanskṛit, the bulk of whose literaure is written in verse, have come almost to lose their meanings.

P. 49. st. 34.—स्यात्, the potential, because another potential or contingent action underlies प्रयुक्तमपि, as this is equal to यद्यपि अस्त्रं प्रयुञ्ज्याः—मूर्छति, 'is able,' 'has violence enough to predominate over.' In addition to its usual sense of *fainting*, the root मूर्छ् means to become violent, to become great. Cf. below VI. 9, X. 79, XII. 57.

P. 50. st. 35.—अष्टमूर्तेः. Cf. the invocatory stanza of the S'âkuntala.—निकुम्भमित्रम्. It is not certain whether this Nikumbha is the son of Kumbhakarṇa or one of the class of celestial beings to which Kumbhodara himself belongs. In the former case निकुम्भमित्रम् would

mean *like* (in strength) *to Nikumbha*. Cf. however, Vallabha: "निकुम्भेन पार्वतीवाहनेन सिंहेन तुल्यः निकुम्भतुल्यः तम्."

P. 50. ST. 36.—अमुम्, &c. Some commentators take the first pâda to be a question. It does not, however, appear quite necessary, especially as in Sanskrit interrogatory sentences are generally indicated by interrogative particles, and as Kumbhodara merely wishes to call attention to the Devadâru, which can be done without a question as well.

P. 51. ST. 37.—आलीढम्, 'bitten *or* wounded.' Lit. 'licked out.'

P. 51. ST. 38.—त्रासार्थम् 'for frightening away,' or keeping off.

P. 51. ST. 39.—तस्य &c. Construe: तस्य क्षुधितस्य मे तृप्त्यै परमेश्वरेण प्रादिष्टकाला उपस्थिता एषा शोणितपारणा अलम् चान्द्रमसी सुधा सुरद्विषः इव. Translate: 'For the gratification of me, thus situated, this meal of blood destined by the mighty lord for this time, and (therefore) offering itself to me, is sufficient, as the moony nectar is (to the gratification) of the enemy of the Gods.' Vallabha, however, takes अलम् to be an adverb (=अत्यर्थम्) qualifying क्षुधितस्य, and उपस्थिता as the predicate.—पारणा is a dinner, generally sumptuous one, after the end of a fast, as, for example, the first dinner on the twelfth lunar day of each half of a month, the previous day being a day of fast.—चान्द्रमसी सुधेव, *i. e.*, the moon herself. The enemy of the Gods (राहु or the eclipse of the moon) also gets his meal-after-fast at long intervals, *i. e.*, his fasts last very long, because eclipses of the moon do not occur every day. The word सुधा alludes to the myth of the churning of the nectar out of the ocean and the betrayal of Râhu and Ketu by the moon and the sun.

P. 52. ST. 40.—स त्वम् &c. 'Thou who art thus made helpless,' '*Thou therefore.*'—शस्त्रेण &c. Construe: यद्रक्ष्यं शस्त्रेण अशक्यरक्षं तद् (रक्ष्यं) शस्त्रभृतां यशो न क्षिणोति, 'that charge which it is impossible to protect by arms, does not (if lost) damage the honor of warriors.' रक्ष्यं is 'any thing given in charge of a man for protection.'

P. 53. ST. 42.—तत्पूर्वभङ्गे इषुप्रयोगे वितथप्रयत्नः, 'unsuccessful in his attempt to send forth an arrow, which (attempt) then for the first time knew what hinderance was.'

P. 53. ST. 43.—हि, 'because,' though the usual sense of the particle is 'for.'

P. 54. ST. 44.—सर्गस्थितिप्रत्यवहारहेतुः. This attribute is here given to S'iva in imitation of the usual way in which a worshipper praises his own particular deity, howsoever inferior in the theogony of his religion. The proper part of S'iva is only the last of the three here mentioned, *viz.*, प्रत्यवहार, universal destruction.

P. 54. ST. 45.—स त्वम्, 'Thou therefore.' Cf. above II. 40.

P. 54. ST. 46.—गिरिगह्वराणामन्धकारं शकलानि कुर्वन्. A very unusual, but quite a pregnant construction. The meaning is that when the lion opened his mouth to smile, the rays of light proceeding from his white teeth shone forth and divided into pieces the utter darkness of the cave, which the poet imagines was so thick as to be like a mass of lamp-black. That is, the glaring appearance of his teeth, shining in the midst of darkness, seemed to cut it into so many portions. The explanation of our commentator, "निरस्यन्नित्यर्थः" is not very correct, perhaps. The poet's language would have been more apparent, though certainly less expressive, if he had said अन्धकारं शकलीकुर्वन्.

P. 55. ST. 47.—एकातपत्रम्. Because there was no equal of Dilîpa, who would enjoy the use of the imperial umbrella.—अल्पस्य हेतोः 'for the sake of a trifle.' हेतु, when used in such phrases, corresponding as it does with the English "*sake*" and the Latin "*causâ*," can take any case except the first and the last.

P. 55. ST. 48.—स्वस्तिमती, 'saved.' Lit., possessing *well being* or *safety*. स्वस्ति means 'well being,' and is often found as a substantive in the Veda—जीवन्पुनः, 'but if alive.' पुनः means 'but,' when it introduces as an enclitic the second member of a sentence embodying a contrast.

P. 56. ST. 49.—शक्योऽस्य मन्युर्भवता विनेतुम्; this is equivalent to अस्य मन्युं विनेतुं भवतः शक्यम्. But as what the poet wishes to say refers chiefly to the wrath (मन्युः) of the king's preceptor, that word is allowed to change the natural order of the thought. That is, in the language of Grammar, the use here of विनेतुम् shows that the infinitive mood in Sanskrit is both active and passive in its sense.

P. 57. ST. 52.—मनुष्यदेवः 'the king of men.' देव means *god* as well as *king*.—सुतरां दयालुः, 'even much more compassionate (than before)' because he was तदध्यासितकातराक्ष्या धेन्वा निरीक्ष्यमाणः.—तदध्यासितकातराक्षी. It is not necessary to take अध्यासित as a substantive here (see the Commentary). We may dissolve the compound thus: तेन सिंहेन अध्यासिता अत एवं कातराक्षी कातरे अक्षिणी यस्याः सा. Cf. 'पीतप्रतिबद्धवत्सा" above, ii. 1. Vallabha's reading is तदध्यासनकातराक्ष्या (="तस्य सिंहस्य धेनौ अध्यासनं . . . . तेन कातरे अक्षिणी यस्याः सा तया . . . सिंहाक्रमेण क्षुभितनेत्रया").

P. 58. ST. 53.—राज्येन किम्, scil. कर्तव्यम् 'what with the empire? 'of what use is the empire?'

P. 59. ST. 55.—न पारणा स्याद्विहता &c., 'this being agreed to, neither shall your dinner-after-fast be violated, nor the mean of the sage's rites be destroyed.' The पारणा is just as much an enjoined duty as the fast itself which precedes it.

P. 60. ST. 57.—किमपि. 'some how or other,' 'for some indefinable cause,' '*very much*.' This is the sense of किमपि when used as an adverb. See the Commentary, however. किमपि qualifies अर्हस्यः.

P. 60. ST. 58.—वनान्ते=वनप्रदेशे or simply वन. अन्त has here either the sense of प्रदेश (the same as अन्तर, Cf. 'दिगन्तराणि' above ii. 15) or it is simply added to strengthen the force of the locative termination. It is, perhaps, from 'अन्ते' found in such compounds that the Marâthî termination of the locative case is derived, *viz.*, आंत, as लोकांत &c.

P. 61. ST. 60.—पालयितुः प्रजानाम्. A paraphrastic epithet for the usual प्रजाप or प्रजापति, 'protector' or 'lord of the people,' *i. e.*, a king. This way of replacing condensed epithets by means of paraphrastic circumlocutions is but too common in the Kâvyas and other elaborate writings in Sanskrit.—विद्याधरहस्तमुक्ता 'showered by the hands of the Vidyâdharas.'

P. 61. ST. 61.—प्रस्नविणीम्, 'from whose udder milk was dripping on the ground.'

P. 61. ST. 62.—मायां मयोद्भाव्य परीक्षितोसि,, 'a delusive phantom being created, thou hast been merely tested by me.' The phrase is equal to 'अहं, मायामुद्भाव्य, त्वां परीक्षांचक्रे.' Like the infinitive the absolutive also can sometimes be used passively.

P. 62. ST. 63.—ते प्रीतास्मि, *i. e.*, प्रसन्नास्मि.

P. 62. ST. 64.—स्वहस्तार्जितवीरशब्दः 'though he had won for himself by dint of his arms the name of hero.'

P. 63. ST. 65.—प्रतिश्रुत्य 'having promised'; 'having granted.' Lit., '*having heard*,' 'having given *audience to*,' *heard favourably*, *granted*.

P. 63. ST. 67.—अश्रमेण, 'without lassitude,' *i. e.*, 'joyously.'

P. 64. ST. 68.—गुरुर्नृपाणाम्, *i. e.*, नृपेन्द्रः See note on II. 60.

P. 64. ST. 69.—अनिन्दितात्मा, 'he who was endowed with an unblemished soul.' It is not perhaps quite evident what particular purpose this epithet serves in the present passage, except that of an alliteration.—शुभ्रं यशः. That renown or good fame should be conceived to be as white, *i. e.*, clear or bright, as the shine of the full moon, free from all approach of obscuring clouds, or as any other perfectly white substance, as pure milk, is intelligible enough. But when things of actual existence and of established whiteness like milk, snow, &c., are compared to renown, we leave the region of metaphor or

simile as such and step into the region of what may, perhaps, be called unreal similes.

P. 65. st. 71.—सन्मङ्गलोदग्रतरप्रभावः, 'whose power was now made more invincible by the auspicious rites performed at his departure. But Dinakara explains the epithet thus: "सतां मङ्गलेन प्रीतवह्निगोब्राह्मणप्रदक्षिणीकरणेन...महीयान्प्रभावो यस्य &c." And Vallabha refers सन्मङ्गलं (he explains सन्मङ्गलेन उदग्रतरः &c.,) to the appearance, at the departure of Dilîpa, of auspicious birds or the manifestation of other fortunate signs from the assurance that he was now going to get a son.

P. 65. st. 72.—स्वेनेव पूर्णेन मनोरथेन, 'as if he had been conveyed [not by a heavy chariot of wood, but] by his desire itself which had now been fulfilled.'

P. 66. st. 73. ओषधीनां नाथम्, 'the lord of plants,' *i. e.*, the moon. Properly speaking ओषधीनां नाथः or 'the king of plants,' is the Soma plant, which, being largerly used in sacrifices, naturally came to be regarded as the highest plant, and be styled the 'King of plants.' The key to the fact of ओषधीपतिः meaning both the Soma plant and the Moon seems to lie in the word इन्दु. This word is frequently found in the Rigveda, but always in the sense of (1) a drop of the Soma juice, and (2) The Soma Juice itself. It appears that the word इन्दु, coming then to signify a globule, or a round little body, very naturally became a name of the full Moon. Now according to a very common principle that has had such a prominent influence on the development of the Sanskrit vocabulary —*viz.*, that whenever a vocable that signifies two things, has other synonyms, those other synonyms also become each expressive of the same two things,—the word Soma acquired the additional sense of *Moon*. Then, as is very common in the growth of mythology, the conceptions, attributes, &c., connected with the original personified or rather deified concept Soma, *viz.*, that of the plant, became attached to the new concept, *viz.*, that of the Moon. Thus the whole derivation may be put in the following pseudo-logi-

cal form. 'The word इन्दु meant both a drop of the juice of the sacrificial plant (or the juice itself), and the Moon ; a synonym of इन्दु in the first sense is the word सोम ; therefore सोम meant both the plant and the Moon. Now because Soma, *the plant*, was developed into a personification by certain attributes, therefore, Soma, *the Moon*, acquired also the same attributes.' And thus it is that the Moon also came to be described as 'the King or Lord of the plants.'

P. 66. ST. 74.—पुरंदरश्रीः 'having or enjoying the lustre of Indra.' पुरंदर or '*the destroyer of the cities*,' is a name of Indra, because he is described already in the hymns of the Rigveda as having destroyed the 'cities' of his enemies, *i. e.*, the clouds. The epithet पुरंदरश्रीः, not having any particular force in the context of the present passage, was very likely suggested to the poet's mind by its alliteration with पुरम् which follows.

P. 67. ST. 75.—अत्रेर्नयनसमुत्थम्. Referring to the myth that Attri a celebrated ancient sage was the father of the Moon, and that this latter was produced from his eyes. See also Wilson's Vishṇu Purâṇa, p. 392.—लोकपालानां गुरुभिरनुभावैरभिनिविष्टम्, 'which contained the heavy essences of the Lokapâlas.' The Lokapâlas are: इन्द्र, अग्नि-यम, निर्ऋति, वरुण, वायु, कुबेर and ईशान, embodied in the following couplet by Amarasimha 'इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् । कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥' अनुभाव here means nearly the same as अंश, or 'मात्रा portion, as used in iii. 11. *infra*. Vallabha, however, quotes the following verse on अनुभावैरभिनिविष्टम्,—"इन्द्रात्प्रभुत्वं तपनात्प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आह्लादकत्वं च निशाधिनाथादादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ।"

CANTO III.

P. 69. ST. 1.—दौर्हृदलक्षणमुपस्थितोदयं भर्तुरीप्सितम्, 'signs of pregnancy, which was, as it were, the desire of her husband with its fulfilment

approaching.' Vallabha, however, explains भर्तुरभिप्सितं better by 'कान्ताभिमतं' than Mallinâtha.—दौर्हृद (from दुर् and हृद्) seems originally to have meant the aversion to certain things felt by pregnant women. दोहद, the other form of the word, may simply be a modification of the same.

P. 70. ST. 3.—मृत्सुरभि, 'smelling of earth.'—वनराजिपल्वलम् 'a pond (dried up) in a forest grove.' वनराजि seems to mean a grove simply. In राजि the Marâṭhâ student will recognize his राई or रांई a grove, or a row.—पयोमुचां इषतैः सिक्तम्. Kâlidâsa in several places refers to the earthly fragrance issuing up from a dry ground on the first shower after the end of the hot season.

P. 71. ST. 4.—मरुत्वान् is the name of Indra, because he is constantly followed by the Maruts, the gods of the tempest.

P. 71. ST. 5.—अनुवेलम् 'from time to time,' *constantly*.—उत्तरकोशलेश्वरः. Uttarakos'ala or North Kos'ala was the name of the country now forming the northern part of Oude, that tract of land watered by the Sarayu, and lying to the east of the Ganges. See Wilson's Vishṇu Purâṇa, p. 190, note 79.

P. 72. ST. 8.—दोहददुःखशीलतामुपेत्य, 'having come to, *i*, *e*., when suffering from, the languor consequent upon the qualms of pregnancy'—यदेव &c. Construe: यद्वै तदेवानीतमपश्यत्, 'she saw that very thing supplied to her which she desired.'

P. 73. ST. 8.—दिनेषु गच्छत्सु, 'in the course of time,' *i. e.*, as she advanced in the period of her pregnancy.

P. 73. ST. 9.—शमीमिव. Fire is said to be latent in the S'amî, a rod of which is used for producing fire by friction for sacred purposes.—नदीमिव सरस्वतीम्. The modern Sarsuti or Caggar near Tanassar. The Sarasvatî which loses itself in the Sandy Desert is supposed by the poets to flow under the surface of the earth and join ultimately the ocean. Cf. Vallabha: 'म्लेच्छदेशेषु सा ह्यन्तर्धाय भूयः पुण्यप्रदेशेषूद्भवतीति पुराणवार्त्ता ।"

P. 74. ST. 11.—सुरेन्द्रमात्राश्रितगर्भगौरवात् Cf. ii. 75 above, गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः । '—उपचाराञ्जलिखिन्नहस्तया. This means that she had grown so delicate that her hands felt (as too fatiguing an exertion) even their joining together to bid salutation to the king. For there does not seem any objection to our dissolving the compound thus उपचारस्य *i. e.* उपचारार्थं योऽञ्जलिस्तेन *i. e.* तत्करणेन खिन्नौ हस्तौ यस्याः सा=उपचाराञ्जलिखिन्नहस्ता.

P. 75. ST. 13.—उच्चसंश्रयैः.—This as well as the other adjective असूर्यगैः has been fully explained in the commentary. The seven planets रवि, सोम, मङ्गल, बुध, बृहस्पति, शुक्र, and शनि are said to be उच्चसंश्रय or *occupying a high position* ('तुङ्ग,' *high*, is the technical word) when they each enter respectively the following zodiacal signs: मेष (aries), वृषभ (taurus), मृग (cervus), अङ्गना (virgo), कर्क (cancer) मीन (piscis), and तुला (libra).—सूचितभाग्यसंपदम्. Dinakar: "एकेन (scil. ग्रहेण) सुखी द्वाभ्यां श्रेष्ठस्त्रिभिर्नृपतुल्यश्चतुर्भिर्नृपः पञ्चभिर्देवतुल्यः".—त्रिसाधना शक्तिः, 'the royal power that arises from three things,' *viz.*, dignity (प्रभाव), consultation (मन्त्र), and confidence (उत्साह). These three qualities are also each called a power (शक्तयः).

P. 76. ST. 14.—दिशः प्रसेदुः &c. These being signs that are exhibited only when a benefactor of the world is born, the poet says भवो हि लोकाभ्युदयाय तादृशाम्.

P. 76. ST. 15.—अरिष्टशय्यां परितः 'around the bed in the chamber for confinement.' अरिष्ट is one of those many words in Sanskrit which bear senses quite opposed to each other. अरिष्ट originally meant *unhurt, safe, certain*. And then it means in classical Sanskrit *unhappy, unfortunate, dangerous*. Cf. आरात् near, at a distance; यु, to join, to disjoin; अराला a chaste, and an unchaste woman. It is quite possible that this should arise from a later generation misunderstanding the language of their ancestors, especially in regard to words which, though once clear as daylight, have become somewhat obscure to them. Cf. अपरोक्ष as used in Marāṭhī, *e. g.*, तो माझ्या अपरोक्ष गेला he went *in my absence*, though अपरोक्ष means *in one's presence*. So also

विशेष as used among the vulgar, especially in Konkan, in the sense of *little, scarce*, &c., *e. g.*, आज कुठें विशेष पाऊस पडला, there was but little rain to-day.

P. 77. ST. 16.—उभे चामरे, 'the two *chámaras*,' *viz.*, one for each side, one waved to the right and the other to the left.

P. 78. ST. 18.—जातकर्म.—This, like many other ceremonies, is an unmeaning rite in most of its parts. The following is an abridgment of it. The moment the birth of a son is announced the father shall see his face, and shall bathe in a river with his face turned towards the east, or if that is not possible, shall bathe at home in cold water mixed with hot water brought (from a river) during day time, and purified by a bit of gold being thrown in it. Then having sipped water, he shall besmear himself with sandal and wear garlands of flowers, and before the scission of the navel-stalk, and before the baby is touched by any one except the midwife, he shall cause it to be placed on the lap of its mother, with its face turned to the east, and say ममास्य कुमारस्य गर्भाम्बुपानजनितसकलदोषनिर्हरणायुर्मेधाभिवृद्धिबीजगर्भसमुद्भवैनोनिबर्हणद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं जातकर्म करिष्ये. He then shall perform a s'râddha to the nine ancestors, and shall throw oblations of clarified butter into the sacred fire, kindled for the purpose, in honor of Agni, Indra, Prajâpati, the Vis'vedevas, and Brahmâ. He shall then mix a little honey and clarified butter together, in unequal proportions, and put the compound on a flat piece of stone, and shall rub a bit of gold on it till some portion of it shall have been mixed with the honey and clarified butter, and with the same bit of gold he shall take the mixed honey and put it in the baby's mouth, with this Mantra: ॐ प्र ते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम् । आयुष्मान्गुप्तो देवताभिः शतं जीव शरदो लोके अस्मिन् । He shall then wash clean the bit of gold and putting it on the right ear of the baby, he shall bring his own mouth close to the baby's and shall say: ॐ मेधां ते देवः सविता मेधां देवी सरस्वती । मेधां ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ । Putting again the piece of gold on the left ear of the baby he shall

repeat the same verse. He shall then lightly touch with the span of his right hand both the shoulders of the baby at the same moment, and repeat thus : अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव । वेदो वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । ॐ इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे । पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्मानं वाचः सुदिनत्वमह्नाम् । ॐ अस्मे प्रयन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्ररायो विश्ववारस्य भूरेः । अस्मे शतं शरदो जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्वत इन्द्र शिप्रिन् ॥ Then, to secure well-being and long life for the new-born, he shall say : अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् । And with this he shall thrice smell the head of the baby. And having returned to the sacrifice, he shall complete it. Then with cold-water, he shall wash the right breast of the mother, and shall make her suckle the babe with this Mantra : ॐ इमां कुमारोजरां धयतु दीर्घमायुः प्रजीवसे । अस्मै स्तनौ प्रयुञ्जाना आयुर्वर्चो यशो बलम् । He shall then give cows, lands, *tila* corn, and gold to Brahmans as presents. See Nârâyaṇa Bhaṭṭa's *Prayoga Ratna*, under जातकर्म.

P. 78. ST. 19.—दिवौकसाम् 'of the gods, who lived in heaven.' From दिव sky, heaven, and ओकस् a house. The commentator's etymology, assuming an unnecessary difficulty, is not quite acceptable. See his own quotation from the Vis'va on this very word, below iii. 47.

P. 79. ST. 20. On the custom of liberating prisoners when a son and heir to the throne is born, cf. the following as quoted by Vallabha: "युवराजाभिषेके च परचक्रावमर्दने । पुत्रजन्मनि वा मोक्षो बद्धस्य हि विधीयते."—पितृणामृणाभिधानात्, because a man remains indebted to his ancestors as long as he has not begotten a son : hence the compulsory character of the rite of marriage among Hindus. Cf. above I. 71.

P. 79. ST. 21.—अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमात्मसंभवं नाम्ना रघुं चकार. Poets are no better etymologists in India than they were at Rome.

P. 80. ST. 22.—अनुप्रवेशात्. Vallabha: "श्रीसूर्यस्य सुखनाम्ना अमा नाम कला तस्याः प्रवेशात्......चन्द्रमाः किल सूर्यस्य सुखनाम्ना नाम नाडिकामनुप्रविश्य वर्धते."

P. 80. ST. 24.—भावबन्धनं प्रेम, 'affection, to which real love was tied,' *i. e.*, of which real love was the cause. Vallabha explains भावबन्धनम् by "चेतोवृत्तिगुम्फनम्." प्रेमन् is kind and tender behaviour towards one whom we love. भाव is the mind, the feeling, which in the present passage is

equivalent to 'love.' This sense of भाव seems better suited in the present passage than that given by our commentator. See commentary. भावं बन्ध् is to *place one's affections in,* to *love.* See below vi. 36, "तस्मिन्सा भावं न बबन्ध. Cf. also iii. 4. मनो बबन्ध."

P. 81. ST. 26.—शरीरयोगजैः, 'arising from his contact with the body of his son.'—चिरात्, 'for a long time.'— उपान्तसंमीलितलोचनः 'with his eyes closed towards their angles,' as if to concentrate the powers of all his senses to receive the pleasure, which otherwise could be received only by the sense of touch.

P. 81. ST. 27.—स्थितेरभेत्ता, 'preserver of the traditions and customs handed down from his ancestors.'—स्वमूर्तिभेदेन, scil. विष्णुना. Dinakara has the following on स्वमूर्तिभेदेन,—"ब्रह्मत्वे सृजते लोकान्विष्णुत्वे पालयत्यपि। रुद्रत्वे संहरत्येव तिस्रोवस्थाः स्वयंभुवः इत्युक्तत्वान्मूर्तिभेदत्वम्."

P. 82. ST. 28.—काकपक्ष, locks round the ears, so called, perhaps, from their dark colour and their position on the sides of the head, like the two wings of a crow.—अमात्यपुत्रैः, 'by the sons of his father's ministers.' अमात्य. From अमा, at home, and the affix त्य (Cf. नित्य, अपत्य c.,) and means originally 'a companion at home,' a follower.—वृत्तचूलः 'after the ceremony of tonsure had been performed.' For the ceremony of चूडाकर्म see Nârâyaṇa Bhaṭṭa's *Prayoga Ratna* under that heading.

P. 83. ST. 29.—क्रिया हि वस्तूपाहिता प्रसीदति, 'For instruction bears fruit if it is implanted in a suitable ground.' On क्रिया cf. Mâlavikâgnimitra, Act 1. ST. 15.—प्रसीदति, properly applied to a deity, of which प्रसीदति is predicated when it is pleased, and grants a prayer.

P. 84. ST. 32.—यौवनभिन्नशैशवः 'who had broken up from his boyhood by means of his youth,' *i.e.*, who had just ceased to be a boy and arrived at the period of youth. The poet seems to have had in his mind the growth of a bamboo, that shoots up in its growth by breaking open one knot after another.

P. 84. ST. 33.—गोदान, originally *whiskers.* This ceremony differs from the चूडाकर्म in that it is performed when the moustache is shaved for the first time. See Nârâyaṇa Bhaṭṭa's *Prayoga Ratna.* After

all, those scholars that derive the word from गो a cow and दान a gift, meaning a cow-gift, from cows being given as presents on the occasion of the *Godána* ceremony, may be nearer the truth than Mallinâtha. See Commentary. Dinakara gives likewise the same etymology as Mallinâtha.—विवाहदीक्षां निरवर्तयत्, 'caused the marriage-vow to be performed.' दीक्षा is the assumption of a particular observance or observances during the performance of a ceremony. A sacrificer is said to take the यज्ञदीक्षा, *i.e.*, the vow to observe particular rules of conduct till the end of the sacrifice. So the young prince, taking up the विवाहदीक्षा, binds himself to live in the condition of a married man until he should enter the वानप्रस्थाश्रम. Therefore "विवाहदीक्षां निरवर्तयत्" is equivalent to गृहस्थाश्रममश्रायत्.—दक्षसुताः, *viz.*, the twenty-seven, out of the whole number of fifty, that married the moon. The twenty-seven daughters married by the moon are the twenty-seven asterisms.

P. 85. ST. 35.—लघयिष्यता 'intending or wishing to lighten.—निसर्गसंस्कारविनीतः, 'modest by nature and educated by the perfections of art.' There is a zeugma here in the word विनीत, as it means both *modest* when taken with निसर्ग, and *educated* or *instructed* when construed with संस्कार.

P. 86. ST. 36.—अनन्तरम्, 'next.'

P. 86. ST. 37.—घनव्यपायेन, 'by the dispersion of clouds,' *i.e.*, by the season Śarad.

P. 87. ST. 38.—शतक्रतूपमः, 'who was like or second only to *Him of one hundred intellects.*' शतक्रतु is a very frequent epithet of Indra in the Veda, and Western scholars generally translate it by *possessed of one hundred, i.e., of many* intellects. It is quite possible that the Vedic epithet शतक्रतु may have been misunderstood by the prosaic minds of the post-Vedic ages, and may have given rise to the current myth of Indra having performed one hundred sacrifices before he became the leader of the gods.

P. 87. ST. 39.—गूढविग्रहः, 'with his body concealed,' *i.e.*, *without being seen.*—जहार. Indra is always represented as being very jealous of the success of any mortal in the acquisition of religious merit, fearing lest he should himself be superseded by his mortal rival. See below iii. 48.

P. 88. st. 40.—On the repetition of च Vallabha remarks: "द्वौ चकारौ तुल्यकालापेक्षां गमयेते."—विषादलुप्तप्रतिपत्ति, 'deprived of (all) action on account of disappointment,' *i.e.*, they were reduced, by the sudden disappearance of the sacrificial horse, to such a state of dejection, that they were at a loss to know what to do.—यदृच्छयागता, 'accidentally passing by the way.'—श्रुतप्रभावा, 'of celebrated (supernatural) power.' Dinakara "श्रुतः प्रभावो रघूत्पत्तिवरप्रदानलक्षणो यस्याः सा" On the sense of 'प्रभाव' see the next note.

P. 88. st. 41.—अतीन्द्रियेष्वपि भावेष्वप्युपपन्नदर्शनो बभूव, 'was enabled to see objects that were beyond the reach of his (mortal) sight.' This bestowal of a divine sight on Raghu is one of such things as the 'प्रभाव' of Vasishṭha's cow could accomplish.—तदङ्गनिस्यन्दजलेन = "स्वेदेन" Dinakara.— सताम्. Subjective Genitive.

P. 88. st. 42.—पर्वतपक्षशातनम्, 'the destroyer of the wings of the mountain,' *i.e.*, of the clouds. See below note on vi. 73.

P. 89. st. 43.—शतैः scil. दशभिः. Cf. Indra's nick-name सहस्राक्ष, 'the thousand-eyed god,' which refers us to the well-known story of his amours with Ahalyá, the wife of the sage Gautama.—अनिमेषवृत्तिभिः, 'that were in an untwinkling condition,' because it is one of the characteristic attributes of the gods that their eyes always stand open—क्रियाविघाताय,' 'for the obstruction of religious works.' क्रिया stands here for sacrifices and the ceremonies, &c., connected therewith.

P. 90. st. 46.—श्रुतेः पथो दर्शयितारः, 'the guides of the paths of the Veda,' *i.e.*, the teachers of the precepts given by the Veda. The poet includes Indra among the upholders of the Vedic rites in conformity with the dogma that the Vedas are eternal and consequently older than Indra. Vallabha, however, reads शुचेः for श्रुतेः, and explains it by "निर्मलस्य" (मार्गस्य).

P. 90. st. 48.—आत्थ, 2nd pers. sing. perf., one of the five relics of a root अह्, no longer existing. As is very common with grammarians of all countries to father the orphans of a forgotten and lost word or root upon a living one of a similar import, especially when the latter is defective in the forms to which the former correspond—Sanskrit

grammarians derive the five perfect forms आह, आहतुः, आहुः, आत्थ, आहथुः, from the defective root ब्रू that is wanting in the perfect tense.

P. 91. ST. 50.—कपिलानुसारिणा. Kapila was a famous Rishi of ancient times. He is the sage to whom the Sânkhya system of Philosophy is attributed. He is frequently identified with Vishṇu himself. For the story of Kapila stealing the horse and burning the sons of Sagara, who on a long search after the stolen sacrificial horse traced it to the sage, see Wilson's V. P., 377 and sq.

P. 92. ST. 50.—सगरस्य संततेः. See the above note.

P. 92. ST. 51.—यदि सर्ग एष ते. Dinakara: सगरसुतपदवीं नेष्यामीत्येवंरूपः सर्गो निश्चयः," Vallabha reads गर्वः for सर्गः.

P. 92. ST. 52.—आलीढविशेषशोभिना, 'appearing more graceful by the *âlîdha*.' The *âlîdha* is one of the eight postures in archery, in which the right leg is stretched forward and the left is bent down. Cf.

'स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्'

Kumâra iii. 70.

'आलीढाख्यस्थानके स्थितमित्यर्थः' Mallinâtha, *ad loc.*—विडम्बितेश्वरः Dinakara विडम्बितोनुकृतस्त्रिपुरदाहोद्युक्तः शम्भुर्येन स तादृशः." Vallabha adds 'पुरा किल भगवान् त्रिपुरदिदृक्षया दिव्यं वर्षशतमालीढविशेषेण स्थानाधिक्येन ऊर्ध्वमुखोऽध्यतिष्ठत्."

P. 93. ST. 53.—अवष्टम्भमयेन पत्त्रिणा, 'with an arrow consisting of a post,' *i.e.*, as large as a post. अवष्टम्भमय does not mean here, as some (including Dinakara Misra) take it, *golden*, but *as large as a post.* See also the Commentary. A golden arrow shot at an enemy by an angry foe is a strange idea. Dinakara also adds: "प्रथमं काञ्चनमयबाणप्रहारवर्णनं कविसमयाविरुद्धमिति केचिदाचक्षते । तन्मतेवष्टम्भमयेन स्थैर्यरूपेण." Vallabha says "अवष्टम्भप्रधानोवष्टम्भमयः तेन रघोरभिमानमयेन पत्त्रिणा &c. नवाम्बुदानीकमुहूर्तलाञ्छने धनुषि, 'on his bow, which became for a short time *the standard of new clouds*,' *i.e.*, which resembled for some time the rainbow which appears when new clouds gather in the skies in the beginning of the monsoons. '*The standard of new clouds*' (नवाम्बुदानीकलाञ्छन) is the rainbow, which is also called इन्द्रधनुः.

P. 93. ST. 55.—सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ, 'whose fingers were hardened by striking or goading the celestial elephant.' Cf. "ऐरावतास्फालनकर्कशेन हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः" KUMÂRA, and "प्रोत्साहनार्थेन ताडनेन कर्कशेन परुषेण, &c., of Mallinâtha, *ad loc.*—पत्त्रविशेषकाङ्किते, 'conspicuous with,' *i.e.*, ornamented with the leaf-like marks of sandal-besmearing drawn by Sachî पत्त्रविशेषक is the same as पत्त्रलेखा, used elsewhere by the poet.

P. 94. I. ST. 57.—सिद्ध. This word appears to be used in the present passage in the sense of 'gods' generally. The Siddhas are properly certain beings, eighty-eight thousand in number, of subdued senses, continent and pure, undesirous of progeny and victorious over death, exempt from covetousness and concupiscence, love and hatred. See Wilson's V. P., p. 227.

P. 95. ST. 58.—स्वतश्च्युतमिव. See above, ii. 75, iii. 11.

P. 96. ST. 60.—स्फुरत्प्रभामण्डलम्, 'surrounded by a tremulous orb of brightness.'

P. 96. ST. 62.—वृत्रहा, 'the killer of Vritra.' *Vritra* is the name of the cloud that conceals the cows of heaven (rain-waters) within its caves, and for killing whom by his thunderbolt and for the consequent libera-tion of the cows, Indra is so often praised by the poets of the hymns of the Rigveda.—शस्त्रव्यवहारो=रणः, Dinakara —पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते 'for their foot is placed everywhere by virtues,' *i.e*, virtues penetrate or prevail everywhere.

P. 97. ST. 63.—Dinakara reads अभङ्गम् for असङ्गम्. —स्फुटम् 'openly.' For at first he felt only pleased secretly (तुतोष) at the manifestation of valour by the Prince, but had not given expression to his feeling.

P. 97. ST. 64.—प्रियंवदम्. Dinakara's reading is "प्रियंवदः."

P. 98. ST. 66.—त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः. Dinakara : "दीक्षितत्वात्त्रिलोचनस्यैकांशत्वेन दुरधिगमः. On त्रिलोचनैकांशतया दुरासद : Vallabha has the following: अष्टमूर्तित्वात् यजमानलक्षणांशभावात् दुरभिभवः दुराकलनीयः। दीक्षितं हि उग्रः प्रविशतीत्यागमः." सदोगतः, *i.e.*, "सभागतः" This epithet probably refers to the modesty of the Prince which prevents him from announcing personally

his own success to the King surrounded by a large assembly. —विशांपतिः 'the king,' lit. 'the lord of the people.'—शृणोति for शृणुयात्.

P. 98. ST. 67.—यथागतम्. Lit. 'as it had been come,' *i.e.*, as he had come. He suddenly disappeared and became as hidden from the mortal sight, as he was when the sacrificial horse was lost. Dinakara, however, has the following on यथागतम् न तु रघुं विजित्येति भावः, and Vallabha "येन मार्गेणायातस्तेनैव गत इत्यर्थः"—सदोगृहम्," दीक्षामण्डपम् Dinakara; Vallabha : "यज्ञमण्डपम्."

P. 98. ST. 68.—अभ्यनन्दत् 'congratulated.'—हर्षजडेन. "हर्षवशात्सकम्पेन" Dinakara.

P. 99. ST. 69.—सोपानपरंपरामिव. Suggested by आरुरुक्षुः.—ततान 'stretched out,' 'constructed,' *made, performed*. This passage illustrates how, तन् which means originally *to spread*, has also acquired the sense of *to perform, to make*.

P. 99. ST. 70.—नृपतिककुदं सितातपवारणं, 'the royal insignia consisting of the white umbrella.' नृपतिककुदम् is in the same case by apposition with सितातपवारणम्.—शिश्रिये 'entered.'

CANTO IV.

P. 100. ST. 1.—सवित्रा 'by the sun.' सवितृ literally means the 'producer,' as the Vedic poets called the great luminary, because, when he arose in the morning, he produced afresh the creation that had been swallowed up by the night.

P. 100. ST. 3.—तस्य "राज्ञः नवाभ्युत्थानं गजारोहणादि... अभिषिक्तो हि राजा गजेन्द्रमारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकुर्यादित्याचारः," Vallabha.—पुरुहूतध्वजस्य "इन्द्रमहोत्सवस्य," says Vallabha. He quotes : "गजाकारं चतुःस्तम्भं पुरद्वारे प्रतिष्ठितम् । पौराः कुर्वन्ति शरदि पुरुहूतमहोत्सवम्." It appears that पुरुहूतध्वज originally meant the rainbow (इन्द्रधनुः), which, being the banner of new or retiring clouds, was worshipped, to do honour to Indra, the god of rain. The custom of worshiping पुरुहूतध्वज, alluded to by the poet and in the couplet quoted by Vallabha, is no longer observed, at least in the Deccan.

P. 101. ST. 4.—द्विरदगामिना. Cf. Dinakara. "द्विरदेन गन्तुं शीलं यस्य तेन। ......अभिषिक्तो नृपो हस्तिनमधिरुह्य भ्रमतीति वृद्धाचारः." He likewise refers to the sense given by Mallinâtha as a possible interpretation. Vallabha: "द्विरदगामिना द्विरद इव गच्छतीति द्विरदगामी तेन द्विरदमारुह्य पुरं प्रदक्षिणीकृतवता (च)."

P. 101. ST. 5.—Translate:—' Him, enthroned universal emperor, served Lakshmi, as it seemed (किल), herself invisible by holding up a Lotus-umbrella whose presence was to be inferred from the splendor that surrounded him.—पद्मातपत्रेण. The poet does not mean that there was anything in the appearance of Raghu, which suggested that the umbrella which Lakshmi held over his head was made of Lotuses, but that when Lakshmi is made to serve the King with the umbrella, the only umbrella she could use was a Lotus-umbrella, the Lotus being her special favourite. Dinakara adds: "लक्ष्मीर्हि पद्मरूपेण छत्रेण संम्राजं सेवत इत्यागमः.—साम्राज्यदीक्षितम्. See note on विवाहदीक्षां, iii. 33.

P. 102. ST. 9.—मन्दोत्कण्ठाः कृताः, 'their regret of his father's retirement was softened,' *i.e.*, made less felt.

P. 103. ST. 11.—पञ्चानां भूतानां गुणाः, 'the five qualities of the five primary elements, *viz.*, शब्द, sound; स्पर्श, touch; रूप, colour; रस taste; and गन्ध, smell; residing, respectively, in the five elements of *ether*, *air*, *light*, *water*, and *earth*. Vallabha, however, quotes the following: पृथ्वी पञ्चगुणा तोयं चतुर्गुणमथानलः। त्रिगुणो द्विगुणो वायुर्वियदेकगुणं भवेत्.

P. 103. ST. 12.—प्रल्हादनाच्चन्द्रः. The real etymology of चन्द्र (the full form of which is श्चन्द्र, cf. अश्वश्चन्द्र, विश्वश्चन्द्र, हरिश्चन्द्र &c.) is from चन्द्र, originally चन्द् to shine, to glimmer, and चन्द्र originally, is an adjective, meaning *shining*, *of a bright colour* (like that of gold).—राजा प्रकृतिरञ्जनात्. राजन् is derived from राज् to shine, and has nothing to do with the root रञ्ज् to 'colour,' to be addicted to, to please.

P. 104. ST. 14.—लब्धप्रशमन. One of our MSS., D., adds the following after "प्रता" in the Commentary:—रक्षापौरजनस्य देशनगरग्रामेषु गुप्तिस्तथा। योधानामपि संग्रहोपि तुलया मानव्यवस्थापनम्। साम्यं लिङ्गिषु दानवृत्तिकरणं त्यागः समानेर्चनम्। कार्याण्येव महीभुजां प्रशमनान्येतानि राज्ये नवे॥

P. 104. ST. 16.—वार्षिकं धनुः *i.e.*, the rainbow, संजहार 'contracted,' 'withdrew.'—जैत्रं धनुर्दधौ रघुः 'Raghu took up the victorious bow,' *i.e.*, he started on an expedition of conquest.—पर्यायोद्यतकार्मुकौ 'having heir bows let loose alternately.'

P. 106. ST. 21.—कुम्भयोनेः 'of the pitcher-born,' *i.e.*, of the star Canopus belonging to the constellation Argo Navis, otherwise and properly called अगस्त्य. Agastya is a celebrated Vedic Rishi, who, together with Vaśishṭha, is described as having been begotten by the two gods Mitrâvaruṇau, when these happened to see the celestial nymph Urvas'î. As part of the semen fell into a pitcher, Agastya was produced in it at once. The whole myth is given by Sâyaṇâchârya in his Commentary on Rigveda, vii. 33, 11. The star Canopus being afterwards identified with Agastya, the Vedic sage, all the epithets, attributes, &c., of the latter came naturally to be applied to the former. —उदयात्. The time of the rising of the Canopus falls between the latter half of S'râvaṇa and the first half of Bhâdrapada, *i.e.*, about August

P. 106. ST. 22.—लीलाखेलं विक्रमम्. Cf. Dinakara: "लीलया निरायासेन खेलं विलस्वरं.........रघोर्विक्रममनुगताः। वृषपक्षे तु....विक्रमं गतिविशेषः। रघुविक्रमोऽपि महोदयः ककुद्राजचिह्नं तद्युक्तो यात्रायां करितुरगादिखुराग्रविघातेन सरितां कूलभेदको भवति।" Vallabha simply translates the epithet by "विलासमन्थरम्."

P. 107. ST. 23.—प्रसुस्रुवुः. Vallabha observes, "शरदि मदकालः"

P. 107. ST. 24.—दण्डयात्रायै, 'to an expedition of conquest.'

P. 108. ST. 26.—अयान्वितः, 'followed by good fortune.'

P. 108. ST. 27.—क्षीरोर्मय इव, 'as the milky waves with their vapoury mists tossed up by the Mandara'—when the ocean was churned with that mountain, to recover what the deluge had swallowed. The poet has evidently in his mind the *whiteness* of the froth of the waves—milky as they are already (क्षीरोर्मयः)—as one of the grounds of his comparison.—अच्युतम्, Viśhṇu.

P. 109. ST. 30.—प्रतापः "शत्रूणां भयजननवार्त्ता प्रतापः" Vallabha.

P. 109. ST. 31.—शक्तिमत्त्वात् 'by means of his supernatural power.' *i.e*, without having had to use human efforts such as digging out wells, building bridges, &c.

P. 109. ST. 32.—गङ्गामिव भगीरथः See Râmâyaṇa i. 44.

P. 110. ST. 33.—उल्वणः, 'free from obstacles,'-'clear'.

P. 110. ST. 35.—सुह्मैः, The country of the Suhmas would seem to correspond to the modern Tiperah and Aracan. Vallabha explains सुह्मैः by "ब्रह्मदेशीयै राजभिः.'

P. 110. ST. 36.—वङ्गान्, the people of Eastern Bengal.

P. 111. ST. 37.—उत्खातप्रतिरोपिताः कलमा इव. The adjective उत्खातप्रतिरोपिताः is to be taken both with 'ते' and with 'कलमाः.' कलमाः are plants of rice grown thickly in a field early in the wet season and then transplanted to another soil, of a softer nature, about July or August. The Marâṭhî reader will recognize in कलमाः what he knows by the name of तरवा. No particular kind of rice is intended, I think, as any kind of rice is so grown and transplanted, at least in Konkan and in the Dekkan.

P. 111. ST. 38.—कपिशाम् What this river was is uncertain. It is conjectured that it may be identical with the Suvarṇarekhâ.—उत्कल. &c. The Utkalas were the people of Orissa. उत्कलादर्शितपथः shows that those people submitted themselves, without a battle, to the supremacy of Raghu, and assisted him in his progress towards *Kalinga*.—कलिङ्ग, &c. The Kalingas were a people of the Coromandel coast. They are described as having sprung from *Kalinga*, a son of Dîrghatamas by his wife Sudeshṇâ. Their country extended from the Krishṇâ in the South to the Western Mouths of the Ganges in the North-East. But it is more likely that Kalinga is only the Northern Circars of the present day.—गम्भीरवेदिनः, 'of an unwieldy elephant, that does not mind the pricking of the goad.'

P. 111. ST. 39.—महेन्द्रस्य.—By this is meant the chain of hills that extends from Orissa and the Northern Circars to Gondvana. See Wilson's Vishṇu Purâṇa, p. 174.

P. 112. ST. 41.—नाराचदुर्दिनम्, 'a shower of arrows.'—सम्मङ्गलस्नात इव. Dinakara : "रिपुशरवर्षसहनानन्तरं रघुरभिष्यज्येतेत्यर्थः."

P. 112. ST. 42.—ताम्बूलीनां दलैः. I would take this instrumental with the participle रचित, and translate,—*Having constructed their drinking-grounds by means of the leaves of the betel, &c.* That is, they spread betel-leaves on the ground and prepared soft rural seats to sit upon. आपानभूमि is a place for drinking, technically so called. The poet means that on the present occasion, Raghu and his army could only make a rural drink-place by spreading out leaves of the betel on the ground and drank there a drink that was also rural in its nature.

P. 112 ST. 43.—धर्मविजयी. Cf. Vallabha: "धर्मविजयी लोभविजयी असुरविजयी चेति त्रिविधो राजा। यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां नृपश्रियं नीत्वा शत्रुं तस्मिन्नेव स्थाने स्थापयति स धर्मविजयी। यः शत्रुं निर्जित्य तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृहीत्वा प्राणैर्न विकुरुते स लोभविजयी। यः शत्रुं हत्वा तदीयां श्रियं मेदिनीं च गृह्णाति स असुरविजयी।"

P. 114. ST. 48.—भोगिवेष्टनमार्गेषु समर्पितम्, 'tied round in the grooves cut into the bark of the Sandal trees by the constant coiling of the snakes.' The poet means that the elephants, who were so strong that they would have broken their foot-chains, were kept on their spots by the mere ropes tied round their necks, because the ropes were very firmly tied to the sandals on account of the grooves being so well adapted to them: and because the odoriferous exhalations given out by the Sandal trees were so charming to the elephants that they did not tear off the neck-ropes. Vallabha, however, has the following on त्रिपदीछेदिनामपि. "त्रिपदीं छिन्दन्तीति त्रिपदीछेदिनस्तेषां सुखावस्थानत्यागिनामपि। सुखावस्थितस्य गजस्य पदत्रयावस्था त्रिपदीत्युच्यते.।"

P. 114. ST. 48.—पाण्ड्याः. The Pândya country corresponds to that tract of table-land which extends to the east of modern Travancore, as far as the Eastern coast. The length of the table-land from North to South is the same as that of the Travancore State. Pândya may be said, in fact, to be identical with the present districts of Dindigal and Tinnevelly.

P. 115. st. 50.—ताम्रपर्णी is a river well-known for its pearly treasures. Though enjoying a very celebrated name, it is a very small stream flowing past Pallamcotta, and falling into the Gulf of Manaar.—यशःस्वमिव, 'as if it were their glory.' The ground of comparison is the whiteness of the pearls resembling the supposed whiteness of Glory.

P. 115. st. 51.—दिशस्तस्याः, *viz.*, of the South.—मलयदर्दुरौ. The latter is also called दर्दुर. Malaya is one of the seven Kulaparvatas or chains of mountains. It is the southern portion of the Western Ghauts.

P. 115. st. 53.—अनीक is originally the face; and meaning then the edge of any sharp weapon, it signifies, like the Latin *acies*, the sharp edge or edgelike appearance of an army in march, *i.e.*, a row. In classical Sanskrit the word only bears one signification derived from the last, *viz.*, that of 'multitude' or *army*.—अपरान्त. "अपरान्ताः कौङ्कणाः,' Vallabha.—रामास्त्रोत्सारितः. See Wilson's Vishṇu Purâṇa, p. 404, n. 21.

P. 116. st. 54.—भयोत्सृष्टविभूषाणाम्. 'that had, through fear, rejected their decorations,' *i.e.*, that had not made their decorations, such as combing the hair and ornamenting them with saffron powder, &c. The भय was the terror with which the women were struck at the sudden appearance of the enemy before whom they fled in disorder.—केरलयोषिताम्. Kerala was the ancient name of the whole tract comprising the districts of Canara, Cochin and Travancore.

P. 116. st. 55.—पटवासताम्. A paṭavâsa, as the name signifies, is any powder for scenting garments, like our बुक्का, गुलाल &c. The components described by Varâha, however, are—

त्वगुशीरपत्त्रभागैः सूक्ष्मैलार्धेन संयतश्चूर्णः ।
पटवासः प्रवरोऽयं मृगकर्पूरप्रबोधेन.

Varâh, Br. S. 76. 18.

P. 117. st. 57.—शिलीमुखाः, lit. 'the stingmouthed.'

P. 117. st. 59.—त्रिकूटमेव. Trikûṭa, lit, 'having three peaks' is the name of several ranges of mountains. The one here referred to cannot be the same as that which bore once on its top Lankâ, the city of Râvaṇa, though Vallabha paraphrases त्रिकूटमेव by सुवेलगिरिमिव." Nor

can it be the Trikûṭa in Cashmere on the banks of the Chinâb immediately above the plain of the Panjâb. It is not unlikely that it may be only some three-peaked mountain of the Sahyâdri in Northern Konkan.

P. 117. ST. 60.—पारसीकान् These are supposed to be the ancient Persians, or inhabitants of that part of Persia, that lies nearest to the Indus. See Wilson's Vishṇu Purâṇa, p. 176, n. 3.

P. 118. ST. 61.—बालातपमिवाब्जानामकालजलदोदयः, 'as the gathering of unseasonable clouds [does not bear, *i.e.*, is jealous of, *destroys*] the young sun, [the friend] of the water-lotuses'. बाल is added, because it is the morning-sun that gives the reddish bloom to the Lotus.

P. 118. ST. 62.—रजसि, 'in the midst of dust.'—शार्ङ्गकूजितविज्ञेयप्रतियोधे 'in which the warriors of one army could know (the position of) the warriors of the other, only by the twang of their bows.'

P. 120. ST. 68.—हूणाः The white Huns or Indo-Scythians, who were established in the Panjâb and along the Indus at the commencement of the Christian era. See Wilson's Vishṇu Purâṇa, p. 177, n. 6.

P. 120. ST. 69.—काम्बोजाः. These were a people of the North-West of India, supposed by some to have dwelled in Arachosia.

P. 121. ST. 72.—Translate : 'Even though there was the bustle and the cries of the army, the lions, of equal might (with Raghu and his warriors) merely turned back their heads from within the caves where they were lying, and looked on them, and thus showed that they entertained no fear (from the approaching host).' Dinakara interprets the passage differently : " प्रकरणात्स इत्यध्याह्रियते । स रघुरात्मना तुल्यं सत्त्वं........येषां तादृशानां गुहासु स्थितानां सिंहानां सैन्यकोलाहलेप्यसंभ्रमं सधैर्यं यथा स्यात्तथा परिवृत्त्यावलोकनं शशंस अस्तौषीत् । " Vallabha likewise takes the passage in the same way as Dinakara, only he construes असंभ्रमम् as an adjective of अवलोकितम्.

P. 122. ST. 76.—किरातेभ्यः 'to the Kirâtas'. These were a despised mountain tribe, described as subsisting upon the fruits and roots

of the forest, clothed in skins, armed with cruel weapons and engaged always in cruel deeds. Cf. also the Panchatantra, i. 13.

पूर्णापूर्णे माने परिचितजनवञ्चनं तथा नित्यम् ।
मिथ्याक्रयस्य कथनं प्रकृतिरियं स्यात्किराताताम् ॥

P. 122. ST. 77.—पार्वतीयैर्गणैः, 'with the mountain-tribes.'

P. 123. ST. 78.—उत्सवसंकेतान्. The *Utsavasanketas* were a people supposed to have inhabited the region watered by the Kooner. The determination of their ancient position, however, rests on somewhat doubtful grounds. If their position as occupying the vicinity of the Kooner be granted, Kâlidasâ must be supposed to have misplaced them, according to whom they would seem to have lived beyond the Himalaya towards Tibet, because Raghu had, before he could reach the Prâgjyotisha who lived in the neighbourhood of the Utsavasanketas, to cross the Lauhityâ, identified with the Brahmaputra. See Lassen's Indische Alterthumskunde, Vol. ii. 134, 135. Dinakara reads उत्सवसंकेतान्.—जयोदाहरणम् Cf. Pratâparudra :—

येन केनापि तालेन गद्यपद्यसमन्वितम् ।
जयत्युपक्रमं मालिन्यादिप्रासविचित्रितम् ।
तदुदाहरणं नाम विभक्त्यष्टाङ्गसंयुतम् ।

Prat. Rud. under क्षुद्राः प्रबन्धाः.

Dinakara simply translates this word by यशः, and adds: "यशो जयोदाहरणमिति कोषः."—किंनर. The name of a mythical being, half man and half beast, *viz.*, with the head of a horse on the body of a human being. See Wilson's Vishṇu Purâṇa, p. 43.

P. 123. ST. 81.—तीर्णलौहित्ये तस्मिन्, 'when he crossed the *Lauhityâ*.' This has been supposed to be the same as the Brahmaputra. *Lauhitya* is the country between the mouths of the Ganges, and the eastern bank of the Brahmaputra.—प्राग्ज्योतिषेश्वरः, 'the Lord of the Prâgjyotisha or *the land of the Eastern Stars*.' Prâgjyotisha is identified with the easternmost part of India encompassing Western Bhotan and Eastern Assam; the people of which country, under the leadership of their king Bhagadatta, play a conspicuous part in the Mahâbhârata.

P. 124. ST. 83.—ईशः कामरूपाणाम्. The *Kámarúpas* inhabit the Western part of Assam. The elephants of Assam are to this day celebrated for their superiority.

P. 124. ST. 85.—छत्रशून्येषु, they having lost it along with their independence.

P. 125. ST. 86.—विश्वजितम्. The *Vis'vajit* is a kind of sacrifice in which the sacrificer gives all his wealth in largesses to the priests, and in which the immolation consists either of five or two goats.

CANTO V.

P. 127. ST. 2.—अर्घ्यम् *i.e.*, provisions of worship, taken collectively, *viz.*, flowers, Akshatas (Cf. note on ii. 21), &c.

P. 129. ST. 5.—वासवधैर्यलोपि. See note on iii. 39.—कच्चित्, a particle of interrogation expecting either a negative or an affirmative reply. From कद्, neuter of कः, and चित्, a particle. Vallabha says: "कच्चिदिति प्रियप्रश्ने."—आपाद्यते व्ययम्. आपादय् simply is often used in the sense of व्ययमापादय्.

P. 129. ST. 6.—"कच्चिदिति प्रियालापे," Vallabha.

P. 129. ST. 7.—क्रियानिमित्तेषु अपि कुशेषु अभग्नकामा, 'not disturbed by the sages even if it (the off-spring of the deer) sat upon the very Kus'as collected for being used in their sacred rites.'—तदङ्कशय्याच्युतनाभिनाला, evidently because the Rishis used through kindness to fondle the young deer on their laps, as if they had been their own infants.—"कच्चिदिति कोमलामन्त्रणे" Vallabha.

P. 130. ST. 8.—उञ्छषष्ठाङ्कितसैकतानि. Vallabha remarks: "मुनयो हि नृपोद्देशेन षष्ठं भागं तीरे क्षिप्यन्ति । योस्मान् पालयति तस्मै षष्ठोयं विभागः ।"

P. 131. ST. 11.—मां संभावयितुम् 'to do me the honour of a visit.'

P. 132. ST. 13.—सर्वत्र, "गुर्वाश्रमतरुप्रभृतिषु," Dinakara.—आवरणाय तमिस्रा कथं कल्पेत, 'how may the night be able to obscure,' तमिस्रा or तमिस्रम्,

for both mean the same thing, is a dark night without the moon and the stars.—क्लृप्, with the dative, means to *give rise to, to occasion, be able to bring about.*

P. 133. st. 14.—Dinakara proposes to read महाभागतया = "उत्कृष्ट-भाग्यत्वेन," in place of महाभाग तया.

P. 134. st. 16.—पर्यायपीतस्य सुरैर्हिमांशोः. The order here referred to is the following:—"प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः। विश्वेदेवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः॥ पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः। सप्तमीमृषयो दिव्यां अष्टमीमज एकपात्॥ नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम्। दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा॥ द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः। त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम्॥ चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः।"

P. 134. st. 18.—प्रतियातुकामम्, 'who had the desire of returning, *i.e.*, who desired to return. प्रतियातु is properly a substantive, from प्रतिया with the affix तु. What is used in classical Sanskrit as the infinitive mood is only the accusative sing. of a masc. substantive ending in तु. In the Veda we meet with the abl., genit. and dat. sing. of the so-called infinitive, *e.g.*, गन्तवे, गन्तोः &c.

P. 135. st. 19.—प्रस्तुतमाचचक्षे, 'delivered himself of his burthen.' प्रस्तुत is properly that which is propounded, put forth, a proposition, a *thesis*; the subject of a discussion or conversation, that to which one directs his discourse. Cf. Mâlavikâgnimitra, Act i. speech 81 'मौद्गल्यं अमुं प्रस्तावं निवेद्य . . . . . . आहूयतां देवी.' Also *ib.* 98, "तेन हि प्रस्तूयतां विवादवस्तु." Also *ib.* Act i. stanza 14. Hence प्रस्तुत as opposed to 'that which is not the subject of a disputation,' *i.e.*, to अप्रस्तुत means *pertinent, to the point.*

P. 136. st. 20.—मे चिरायास्खलितोपचारां भक्तिम्, 'that long devotion of mine without any interruption of service.' According to Dinakara उपचार here is equivalent to "चरणप्रक्षालनादिरूपपरिचर्या."—पुरस्तात् in predic. combination with भक्तिम्.

P. 136. st. 23.—द्विजराजकान्तिः, 'fair as the moon.' The reason why the moon is called द्विजराज, or the king of Brahmans, seems to lie in the S'ruti quoted by Mallinâtha, the word 'सोमो' being there most

likely originally applied to the Soma plant. See note above on ओषधीनां पतिः, ii. 73.

P. 137. st. 25.—स त्वम्, 'thou, therefore.'—चतुर्थोऽग्निरिव, 'like the fourth Agni'; the three Fires being, दक्षिण southern, गार्हपत्य household, and आहवनीय sacrificial, Fire. Cf. Manu ii. 231.

P. 138. st. 27.—वशिष्ठमन्त्रोक्षणजात्. The उक्षण or sprinkling here referred to is that which the prince underwent from Vas'ishṭha's hands at the time of his coronation.—मरुत्सखस्येव बलाहकस्य, 'like that of the cloud, *when assisted by the Wind*'; lit., 'which has the Wind for its friend.' मरुत्सख is here a bahuvrîhi, whatever grammar may say to the contrary. It is much better to suppose that Kâlidâsa disregarded the rule of Pâṇini, viz., राजाहःसखिभ्यष्टच् (v. 4. 91.), if that is universal at all, than that he added the epithet मरुत्सख in a sense, which, to say the least, would be perfectly out of place in the context. Dinakara, however, who notices the difficulty, is of the latter opinion, adding "बलाहकेन गत्यर्थं वायोरपेक्षितत्वात् मरुत्सखा यस्येति अभिमतः समासः । एवं सति राजाहःसखिभ्यष्टजिति टच्प्रत्ययो न स्यात् तस्य तत्पुरुषे-भिधानात् । अतश्चिन्त्यमेतत् ॥" See note on महिषीसखः, i. 48.

P. 139. st. 28.—सामन्तसंभावनयैव, 'regarding him (the Lord of Kailâsa) as no more than a mere feudatory of his.'

P. 139. st. 30.—पादं सुमेरोरिव, 'as a skirt-hill of the Sumeru (chain).' Sumeru is the same as Meru, which is supposed to consist of one solid mass of gold.—पादम्. Dinakara's as well as Vallabha's reading is शृङ्गम्, which the former translates with शिखरम्. Neither notices any other reading.

P. 140. st. 32.—वाचमुवाच. Dinakara, perhaps a little too fastidiously, observes: "शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युत इत्यादौ यथा शुचिस्मितामिति विशेषणं तथात्र वाचो विशेषणायोगाद्वाचमुवाचेति चिन्त्यम्."

P. 141. st. 35.—तस्मात्, scil. आशीर्वादात्, to be understood from आशिषम्. "तस्मात् आशिषः प्रभावात्," Vallabha.

P. 141. st. 36.—ब्राह्मे &c. "रात्रेरुत्तरघटिकाचतुष्टयं ब्राह्ममुहूर्तः," Dinakara.

P. 142. ST. 37.—नैसर्गिकमुन्नतत्वम्, 'natural majesty.'

P. 143. ST. 39.—क्रथकैशिकानाम्. A race of people said to be derived originally from Kratha and Kais'ika, who were the sons of Vidarbha, so that the name of क्रथकैशिकाः is used synonymously with विदर्भाः. On the latter name, see below note on 60.—भोजेन, 'with the Bhoja.' The Bhojas were a branch of the Yâdavas. They were one of the greatest and mightiest peoples of ancient India. At different times they are represented to have occupied different parts of Central and Southern India.

P. 143. ST. 40.—असौ, 'this, last named,' viz., Raghu.—विदर्भाधिपराजधानीम्. See above, note on क्रथकैशिकाः.

P. 143. ST. 41.—उपकार्या. This means a house or a tent prepared for the reception or residence of royal personages in the course of a journey, or when they go out on excursions of pleasure.

P. 145. ST. 44.—ऋक्षवतः. Ṛikshavant or Ṛiksha (lit. 'possessed of bears') is one of the seven Kulaparvatas or mountain chains of Bharatakhaṇḍa. It has been identified with the mountains of Gondvana.

P. 145. ST. 45.—Dinakara explains लघुक्रियेण by 'कुशलेन.'—वारी is here used evidently in the sense of गजबन्धनी and not गजबन्धनस्थानम्. The MSS. are unanimous in reading the commentary as it is given by me, but it is easy to see that "वारी गजबन्धनस्थानम्" does not well harmonize with what follows. Dinakara has: "वारी गजबन्धिनी । सैवार्गला । तस्या भङ्गे" &c.

P. 147. ST. 49.—Dinakara explains अक्षाः by "युगकीलकाः."

P. 147. ST. 51.—तत्, viz., his assuming the divine form.

P. 149. ST. 57.—संमोहनं नाम. Dinakara has an explanation "प्रस्वापाख्यमस्त्रम्"—अरिहिंसा, *i. e.*, अरेर्हिंसा, अरेः being the objective genitive.

P. 150. ST. 58.—Dinakara with greater correctness takes मां प्रति with दयापरोभूः.

P. 150. st. 59.—Dinakara's reading in place of अस्त्रविद् is अस्त्रविदः, which he explains by "अस्त्रपण्डितात्."—The same authority notices a reading विगृहीतशास्त्रि in place of निगृहीतशापात्, and explains it by "विशेषेण गुरोः सकाशाद्गृहीतं विद्यादि शास्ति रक्षतीति तथा."

P. 151. st. 60.—अचिन्त्यहेतु 'accidental,' 'strange,' 'of wonderful origin.' Dinakara: "अचिन्त्यो ज्ञातुमशक्यो हेतुर्यस्य तत्तथा."—Vidarbha is the modern Berar, though in ancient times the name seems to have been used to designate a greater extension towards the east and west than its modern representative. The capital of Vidarbha was Kuṇḍinapura.

P. 151. st. 61.—क्रथकैशिकेन्द्रः. See note on v. 39.

P. 152. st. 63.—प्राग्द्वारवेदिविनिवेशितपूर्णकुम्भाम्. Dinakara's explanation seems to be better than that of Mallinâtha: "प्राग्द्वारं यस्याः सा प्राग्द्वारा । सा चासौ वेदिश्च । तत्र निवेशितौ हेमः कुम्भौ यस्याः सा" &c. The meeting with a pitcher filled with water on the occasion of entering a dwelling or of leaving it for the purpose of going out on a travel is still regarded as auspicious.—नवोपकार्याम् 'a royal tent newly erected.'

P. 152. st. 64.—भावावबोधकलुषा, 'dissatisfied with her husband by her knowledge of his infidelity.'

P. 153. st. 65.—कर्णभूषण. By this is meant the *Kuṇḍala*, a long and heavy ornament of gold worn round the ear, and quite likely to leave a deep impression on the shoulder when the head is bent sufficiently either side in a posture of anxiety and care.—सूत. The proper duty of a Sûta is either to be a bard or a charioteer.

P. 153. st. 66.—These 'awakening verses' have no special reference to the present time and place, but form what the bards used to recite in the Prince's own capital.

P. 153. st. 67.—Dinakara, though, in his usual manner, he gives a full commentary on this stanza, yet pronounces it to be spurious ("क्षेपोयम्"). Looking, however, to the style of it, we may, perhaps, well believe that there is little, indeed altogether nothing, in the verse

that would justify its condemnation on purely internal evidence. Mallinâtha, according to all our MSS., regards it as genuine. —अनवेक्षमाणा. Dinakara's principal reading is अनपेक्षमाणा, *i. e.*, "अनभिलषन्ती."—अपि should rather be taken with भवता than with पर्युत्सुकत्वम्. But all the difficulty regarding the interpretation of this stanza would be entirely removed by reading the first pâda as Vallabha does, viz., निद्रावशेन भवता ह्यनवेक्ष्यमाणा. He comments thus on the stanza: हे मतिमतां वर सोऽपि चन्द्रः त्वदाननरुचिं . . . . तव मुखकान्तिं विजहाति परित्यजति अस्तं व्रजति । विच्छायी-भवतीत्यर्थः । कोसावित्याह । हि निश्चितं [that is the way he always translates the conjunction हि] लक्ष्मीः श्रीः भवता त्वया अनवेक्ष्यमाणा असेव्यमाना सती निशि रात्रौ येन चन्द्रमसा सह पर्युत्सुकत्वं विडम्बयति रणरणकत्वमतिवाहयति । किंभूतेन त्वया । निद्रावशेन निद्रया वशीकृतेन । किंभूतश्चन्द्रः । दिगन्तलम्बी । केव । खण्डिता अबला इव । यथा खण्डिता अबला निशि रात्रौ नार्यन्तरसङ्गात् भर्त्रा अनवेक्ष्यमाणा सती क्वापि तत्प्रति-निधिसुहृत्संनिधाने औत्सुक्यं विनोदयति ॥ निद्राकषायमुकुलीकृतताम्रनेत्रः नारीनखव्रण-विशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृहमेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥ It is clear that both the reading and the commentary of Vallabha of this passage are perfectly satisfactory. The particle हि should be taken to refer to मुञ्च शय्यां in the preceding stanza, the present stanza being an additional reason why the prince should wake up and leave his bed.

P. 155. ST. 70.—लब्धपरभागतयाधरोष्ठे. It is better to construe अधरोष्ठे with लब्धः than with आभाति. The translation of the latter half of the stanza would then be: 'as thy playful smile, brightened by the splendor of thy teeth, (shines) brightened in its beauty on account of its falling on thy (lower) lip.'

P. 156. ST. 71.—आयोधनाग्रसरतां याते त्वयि. Vallabha: "त्वयि संग्रामा-ग्रणीत्वं प्राप्ते सति."

P. 156. ST. 72.—उभयपक्षविनीतनिद्राः Dinakara translates विनीता by "विहिता."—भिन्नाद्रिगैरिकतटाः. A bahuvrîhi compound.

P. 157. ST. 73.—वनायुदेश्याः The Vanayus were a people of the North-West of India, celebrated for their horses.—लेह्यानि. These solid pieces of rock-salt were made to be licked by the horses in order

that these might be strengthened ("पुष्ट्यर्थम्," Dinakara). Vallabha explains लेह्यानि by " श्लेष्मनिवारणार्थं आस्वाद्यानि."

P. 157. ST. 74.—स्वकिरण &c. ' void of the expansion of the rays of light proceeding from themselves.' स्व here indicates that while the lights were no longer able to send forth their rays in all directions, the किरणपरिवेष of the sun, still below the horizon, had already begun to expand (उद्भिद्).

CANTO VI.

P. 160. ST. 2.—प्रत्यर्पितस्वाङ्गम्, ' to whom his body was restored, referring to the myth of Śiva having burned alive Kâma, the god of love. स्वाङ्ग properly means a limb of the human body, as distinguished from अङ्ग which signifies a member of anything, animate or otherwise.—काकुत्स्थम्, ' the descendant of him who sat upon the hump of the bull.' See below note on vi. 71.

P. 162. ST. 7.—गन्धद्विपे. Dinakara : "यस्य गन्धं समाघ्राय न तिष्ठन्ति प्रतिद्विपाः। तं गन्धहस्तिनं प्राहुर्नृपतेर्विजयावहमिति गजशास्त्रकाराः."—द्विरेफ ' that has two *r*'s (in his name), viz., 'bh*r*ama*r*a,' a bee.

P. 163. ST. 8.—अगुरुसारयोनौ धूपे, ' the fume of (burning) sandal-wood of excellent quality. The fumigation here spoken of was given as a means of perfuming the marriage-hall. The smoke arising from the burning sandal-wood rose high and reached the flags that were tied to the pillars of the hall for the sake of ornament. The use of flags as an ornament is still common in marriage-halls (मण्डप) and similar places of joy and solemnity. The text commented upon by Dinakara is "धूमे शिखाभावितकेतुमाले."

P. 163. ST. 10.—चतुरस्रयानम्. Vallabha reads चतुरं च यानम्, and paraphrases चतुरं by "मनोज्ञम्."—मञ्चान्तरराजमार्गम्—"मञ्चानामन्तरमेव राजमार्गस्तम्," Dinakara.

P. 164. ST. 12.—प्रति, a post-position. तां प्रति, 'for her.'—अभिव्यक्तमनोरथानाम्, 'who had exhibited (scil. by attending the svayaṁvara) their passion for her.'

P. 165. ST. 13.—कश्चित् &c. Dinakara does not perceive any hidden lover's meaning in this than "इच्छासूचकेयं चेष्टा." In this as well as in the following passages containing different indications of love by different princes, Dinakara abstains, perhaps with greater correctness and better taste than Mallinâtha, from making Indumatî put any constructions, right or wrong, upon the actions of her various suitors. Vallabha likewise makes no attempt at interpreting the several lovers' actions described in the following passages.

P. 165. ST. 14.—विस्रस्त &c. Dinakara's only remark on the hidden sense of this passage is: "मुखस्य साचीकरणं वाससो (his reading is प्रावारम् for प्रालम्बम्) यथा प्रदेशानयनं च शृङ्गारसूचकम्." Vallabha likewise reads प्रावारम् for प्रालम्बम्.

P. 166. ST. 15.—तिर्यग् &c. Dinakara reads "रत्नांशुसंसर्गिनखप्रभेण," *i. e.*, "रत्नांशुभिः संसर्गिणी संगच्छमाना नखानां प्रभा यस्य तेन." On the passage generally he remarks "अनेनेन्दुमतीदर्शनविभ्रमप्रकाशनम्."

P. 166. ST. 17.—विपाटयामास &c. Cf. Dinakara's remark: "एतेनात्मनः कामशास्त्रप्रावीण्यं सूचितवान्."

P. 167. ST. 20.—नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा 'who knew the exploits achieved by, and the pedigrees of, the kings.'—पुंवत्, better referred to प्रगल्भा than to अवदत्.

P. 168. ST. 21.—Dinakara thinks he sees a stroke of irony hidden under this praise of king Parantapa: "परंतपत्वेन क्रूरत्वं लोकरक्षणव्यग्रता चेन्दुमत्या वैराग्यसूचनम् । अजव्यतिरिक्तेषु स्तुतिनिन्दापरत्वात्सर्वत्र लेशालंकारोऽवगन्तव्यः"

P. 169. ST. 23.—मन्दारशून्यानलकांश्चकार &c. Dinakara: "एतेन तस्य यज्ञकर्मत्ववर्णनेनेन्दुमत्या वैराग्यहेतुत्वं सूचितम्."

P. 169. ST. 24.—पुष्पपुर, the same as Pâṭaliputra. See above, note on i. 31.

P. 170. ST. 25.—दूर्वाङ्कमधूकमाला, 'a garland of madhûkas interstrung with dûrvâs, such a garland being considered as auspicious (मङ्गल) and therefore used on the present occasion—ऋजुप्रणामक्रियैव, 'simply by making a bow without (much) bending her head,' implying that she did not like him. Dinakara, however, renders it thus: "ऋजुः शुद्धा विभ्रमरहिता या नमस्क्रिया तयैव."

P. 170. ST. 27.—Anga is the country about Bhagalpur, of which Champâ was the ancient capital.—सूत्रकारैर्विनीतनागः. Vallabha reads विनीतभागः (="कल्पितयज्ञांशः") for विनीतनागः, and remarks: इन्द्रः किल यज्ञभागं लभते सुराङ्गनोपभुक्तारुण्यश्च."

P. 171. ST. 28.—Dinakara's substance of this passage is: अतिवीररसवर्णनं वैराग्यहेतुः."

P. 172. ST. 30.—The text of the second line as commented upon by Dinakara is "यातेति जन्यानवदत्कुमारी," a reading already noticed by Mallinâtha. The former also adds यान्यानिति पाठे याने साधवो यान्याः," referring to the bearers of her litter. Vallabha already reads "यातेति यान्यानवदत्कुमारी,' and explaining यान्यान् by ."वाहान्."—भिन्नरुचिर्हि लोकः. '*but because* different persons have different tastes.' The position of the sentence भिन्नरुचिर्हि लोकः slightly alters in the present instance the ordinary sense of हि. The apparent difficulty will be removed if we construe thus: याहीति जन्यामवदत्कुमारी. भिन्नरुचिर्हि लोकः; नासौ न काम्यः, न च सा द्रष्टुं सम्यक् न वेद. Proceed, said she, to her friend. *For* tastes differ; not that he was not attractive, nor that she was not a good judge herself.

P. 173. ST. 32.—अवन्तिनाथः-अवन्तीनां नाथः, 'Lord of the Avantis,' or the people of Ujjayini.—आरोप्य &c., 'like the effulgent luminary trimmed off with care by Tvashṭri, who placed him for the purpose on his round lathe.' For this legend, see Wilson's Vishṇu Purâṇa, p. 267.—यत्नेन. Because with all his skill he only succeeded in reducing the sun's splendor by one-eighth.

P. 173. ST. 34.—महाकालनिकेतनस्य. Mahâkâla is one of the forms or Lingas of S'iva. In the present instance it refers to the sanctuary of

the Linga Mahâkâla at Ujjayini.—प्रदोष. Literally, 'the forepart of the night.' In the present passage, however, it is used for *night* itself.

P. 174. ST. 35.—शिप्रा, near Ujjayinî, being a tributary of the Chambal.—कच्चिद्. Dinakara adds "कच्चिदित्यनेन सुनन्दाया असंमतिः."

P. 175. ST. 38.—कार्तवीर्यः. A king of great Pauranic celebrity. He was king of the Haihayas, a people of Central India, supposed to be of Scythian origin. Their capital was Mâhishmatî, commonly identified with the modern Chuli Maheswar on the Narmadâ. Kârtavîrya having propitiated Dattatreya is represented to have solicited and obtained from that sage these boons: a thousand arms; the extirpation of evil desires from his kingdom (अधर्मेमेधानिवारणम्); the subjugation of the world by justice and protecting it equitably; victory over his enemies; and death from the hands of a person renowned in all the regions of the universe. The Vishṇu Purâṇa gives the following character of Kârtavîrya: "न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः। यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण श्रुतेन वा." V. P. iv. 11.—अष्टादशद्वीप &c. Cf. Vallabha: "कलिागमे प्रायेणोर्व्यां सप्तद्वीपत्वमवान्तरगणना-यामष्टादशद्वीपता."

P. 176. ST. 39.—अविनयं प्रत्यादिदेश. See the above note.

P. 176. ST. 40.—आ प्रसादात्कारागृह उषितम्. Vallabha says: "पूर्वं हि जलकेलिलोलविलासिनीस्नानार्थार्जुनभुजपरिघरुद्धरेवाप्रवाहापहृतशिवलिङ्गार्चिरुत्थितं रणर-सागतं रावणमूर्द्धे रणे जित्वा कार्तवीर्यो निजचापज्याबन्धेन बबन्धेत्यागमः।"

P. 177. ST. 42.—कृष्णगति, 'he who leaves a dark track behind him,' *i.e.*, a wild fire, hence *fire* generally.—रामपरश्वधस्य शितां धारां, क्षत्रियका-लरात्रिम्. 'the sharp edge of Râma's sword, the destruction night of the Kshatriyas.' कालरात्रि, the night at the end of a Kalpa, when everything is destroyed. For the thrice seven times made destruction of the Kshatriyas by Râma, see Wilson's Vishṇu Purâṇa, p. 403 and *seq.*

P. 178. ST. 45.—शूरसेनाधिपति, 'Lord of the S'ûrasenas.' These were the people of Mathurâ.—Dinakara's as well as Vallabha's text in place of लोकान्तरगीतकीर्तिम् is "देशान्तरगीतकीर्तिम्." though the former likewise notices the reading that we have given in our edition.

P. 178. ST. 46.—नीपान्वयः, 'of the race of the Nîpas.' These were a sub-division of the Panchâlas. Their capital was Kâmpilya, a city in the country of the Southern Panchâlas, who occupied that part of the Madhyades'a which lies betwen Delhi and the Chambal. Our poet, however, it seems, places his Sushena of the Nîpa race in Mathurâ, the capital of the S'ûrasenas, a people distinct from the Panchâlas.

P. 179. ST. 47.—On the rejection of this prince by Indumatî, Dinakara observes, "अतिक्रूरत्वं वैराग्यहेतुः."

P. 178. ST. 48.—मथुरां गतापि, simply equivalent to मथुरावर्तिन्यपि, though as yet flowing by Mathurâ and not yet mingling with the Ganges.' On the passage generally Dinakara: "एतेनान्तःपुराधिक्यवर्णनमनिच्छाहेतुः."

P. 179. ST. 49.—त्रस्तेन. "त्रातेन," as read both by Dinakara and Vallabha appears better, as the gem given was a price for *protection* from Garuḍa and not simply through *terror* of that formidable enemy of Kâliya.—कौस्तुभ is the gem worn by Vishṇu, being one of the articles churned out of the ocean.

P. 180. ST. 50.—मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्ये = "कोमलकिसलयाधिककुसुमशयनीये," Vallabha. The same commentator further observes: "उत्तरशब्द आधिक्यं ब्रुवाणः सन् मिश्रत्वमाह । यथा

'दूर्वायवाङ्कुरप्लक्षत्वगभिन्नपुटोत्तरम् ।
ज्ञातिवृद्धं प्रयुक्तं स भोजनीराजने विधिः' ॥

तथा च

'निनाय सात्यर्थहिमोत्तरानिला'
हिममिश्रा इत्यर्थः ॥"

P. 180. ST. 51.—शैलेयगन्धीनि. Dinakara and Vallabha both read "शैलेयनद्धानि." The latter renders his reading by शिलोत्पन्नवृक्षव्याप्तानि

शिलाकुसुमरम्याणि. If शैलेयनद्धानि was the poet's reading, it is very likely that he meant by it: 'softened by moss and such other plants growing on rocks.'

P. 181. ST. 53.—आश्लिष्टभुजम्. "अङ्गदाश्लिष्टभुजत्वेन मांसलता," Dinakara.

P. 181. ST. 54.—महेन्द्राद्रिसमानसारः. *Cf.* Vallabha: "महेन्द्र इन्द्रः अद्रिः सूर्यः तयोः समानबलः।"—महेन्द्रस्य. See note on iv. 39.—महोदधि. The sea of the Coromandel Coast.—पतिर्महेन्द्रस्य महोदधेश्च. That is, his power extended from the eastern sea to the Mahendra chain of mountains, both included.

P. 182. ST. 55.—रिपुश्रियां &c. Dinakara's as well as Vallabha's reading, रिपुश्रियाः (the latter has रिपुश्रियः) साञ्जनबाष्पसेके बन्दीकृताया इव &c., appears to be better, as the Fortune of the enemies (रिपुश्री) may, if in the singular, be more intelligibly conceived to have shed tears down his shoulders when seized and carried off by Hemângada in his arms.

P. 182. ST. 56.—यमात्मनः सद्मनि अर्णव एव प्रबोधयति. Dinakara remarks "यमात्मन इति दुःप्रतीतिकरं चिन्त्यम्." It is true that as आत्मन् is a reflexive pronoun, it may seem to mislead by referring to the subject of the verb, *i. e.*, to अर्णव. But as it is evident that the object यम् is more prominent in the passage than the subject अर्णव, the use of आत्मनः as a reflexive referring to यम् need not be considered as constituting any difficulty. In fact, while writing in the active voice, the poet seems to have had the passive voice in his mind: so that the apparent difficulty is easily explained by supposing that the poet meant to say यः सुप्त आत्मनः सद्मनि अर्णवेन प्रबोध्यते.—संनिकृष्टः. Vallabha reads संनिविष्टम् = "कृतोपयोगम्."

P. 183. ST. 58.—आकृतिलोभनीया. "यादृशेन रूपेणेयं प्रलोभ्यते तादृशं रूपं तस्मिन्नृपे नासीदिति भावः." Dinakara.

P. 184. ST. 61.—विन्ध्यस्य संस्तम्भयिता, 'the suppressor of Vindhya.' It is related that the mountain Vindhya being once told by strife-loving Nârada that he (Vindhya) was despised by Mount Meru, round whom the sun performed his daily revolutions, attempted to show that he

was not inferior to Meru, by growing high into the heavenly regions, and preventing the sun from performing his daily revolutions round the Meru. He grew up so high that he soon obstructed the path of the sun. The confusion that followed the obstrnction of the great luminary's path induced the gods to request Agastya, the preceptor of Vindhya, to interfere and restore order to the universe. Agastya left Benares and proceeded towards the south. As he approached Vindhya, the latter bowed down to his preceptor, who told him to remain in the same posture till he should return from the South. But Agastya never returned, and Vindhya has ever since bent himself down and restored the upper regions to the sun. See Kâs'îkhanda Adh. v. The story, as given in the Mahâbhârata, is somewhat different.—निःशेषपीतोज्झितसिन्धुराजः. The legend says that on the destruction by Indra of Vritra, the demon, his friends and dependents, known by the name of Kâleyas, began to wreak their vengeance upon the creation of Brahmâ by slaying the learned Brahmans at night, and concealing themselves in the waters of the ocean during day-time. The gods, knowing through Vishṇu, the residence of the treacherous enemy, prevailed upon Agastya to drink up the waters of the ocean, and enable them to kill the Kâleyas. Agastya drank up the whole ocean and laid bare the Kâleyas, who were then slain by the gods. Agastya then refilled the Ocean *mejendo*, whence the brackishness of the oceanic waters. The Mahâbhârata says, however, that the ocean was filled afterwards by the river Gangâ being brought down from heaven by Bhagîratha, and being led into the oceanic cavity. See *Mahâbhârata*, *Vana Parva Adh.* 102 *and seq.*

P. 186. ST. 65.—योगोस्तु. Indumatî's reason for rejecting the Pândya, according to Dinakara, is : "घनविद्युतोः क्षणिकयोगाद्वैराग्योक्तिः."—शरीरयष्टि : The same authority observes "यष्टिशब्दः श्रेष्ठार्थः."

P. 186. ST. 67.—संचारिणी दीपशिखेव, 'like a burning torch carried past a row of tall houses in a public street.'

P. 186. ST. 68.—संशयं नुनोद. Dinakara: "पुंसो हि दक्षिणभुजस्फुरणं प्रियालिङ्गनं सूचयति । अत एवेन्दुमतीं लप्स्येहमित्यजस्य चित्तवृत्तिरासीत्." The contrary, of course, will be the case in a female.—केयूरबन्धोच्छ्वसितैः. Dinakara's explanation appears better: "केयूरस्याङ्गदस्य बन्धो ग्रन्थिस्तस्य भुजस्फुरणवशाद्यानि उच्छ्वसितानि उल्लसितानि तैः." The armlet called केयूर is worn halfway between the elbow and the shoulder.

P. 188. ST. 71.—ककुत्स्थ. This is said to be a cognomen acquired by Puranjaya. In the Treta age, the gods and the Asuras were at war with each other. The former, having been defeated, had recourse to Vishnu for assistance, who said in answer to their prayer that he would infuse a portion of himself into the person of a certain illustrious prince, Puranjaya, of the race of Ikshvâku, and subdue their enemies. The prince being, accordingly, repaired to by the gods under Indra, said that he would put himself in alliance with them, if Indra, their leader, should carry him upon his shoulders. Indra consented and became a bull. Puranjaya, having mounted upon his shoulder (or hump ककुद्), destroyed in the battle that ensued all the enemies of the gods. Hence his name Kakutstha, or *he who sits upon the hump.*—काकुत्स्थ इत्याहितलक्षणः 'distinguished by the title of Kakutstha.'

P. 188. ST. 72.—प्रातपिनाकिलीलः 'playing the Pinâkin.'

P. 189. ST. 73.—गोत्रभिद्: 'of the Destroyer of the mountains. More literally *gotra* is a place where cows are kept, a cow-pen, hence a place where the cows of heaven were concealed, *i. e.*, a cave of the mountain or cloud. Indra is everywhere praised in the hymns of the Veda for his having broken asunder the mountains (*i. e*, the clouds) by his thunderbolt (*i. e.* lightening) and liberated the heavenly cows (the rain-waters). See above note on iii. 62.

P. 189. ST. 74.—शक्राभ्यसूयाविनिवृत्तयेतिष्ठत्. See iii. 65, and *seq.*

P. 190. ST. 77.—च अनुबन्धि, "अद्यापि प्रसरणशीलम्" Vallabha, *i. e.*, 'and yet extensive enough to occupy more space.'

VARIOUS READINGS.

Note :–*The figures refer to the numbers of the Stanzas in each Canto.*

CANTO I.

3. G. V_1. V_2. D. and Vallabha read मोहात् for लोभात्.

9. V_2. प्रमोदितः for प्रणोदितः

11. G. V_1. and Vallabha, महिभृताम्

12. G. V_1. V_2., and Vallabha, राजेन्द्रः for राजेन्दुः.

14. G. V_1. सर्वतेजोविभाविना.

15. G. V_1. V_2. D. and Vallabha as well as Dinakara read प्रारम्भसदृशोदयः

17. G. V_1. and Vallabha, आत्मनो वर्त्मनः for आ मनोर्वर्त्मनः.

19. G. Vallabha and Dinakara, व्यावृता, V_1. व्यावृता, V_2. अव्याहता, and D. व्याहता, for अकुण्ठिता.

21. G. V_1. V_2. D. read अर्थान् for अर्थम्. They are supported by Vallabha and Dinakara.

28. G. V_1. V_2. D., and Vallabha दष्टोङ्गुष्ठ इवाहिना for अङ्गुलीवोरगक्षता.

31. V_2. दाक्षिण्ययुक्तेन.

41. V_1. कलनिह्लादैः.

42. V_1. °सिद्धिशासिनः.

49. V_2. स्कन्धासक्तसमित्कुशैः for समित्कुश°. Dinakara also reads with V_2. and explains: समिधश्च कुशाश्च समित्कुशम् स्कन्धासक्तं समित्कुशं येषां तैः.—V_2. अग्निप्रत्युद्गमापूतैः पूर्यमाणं तपस्विभिः for the second half of the stanza.

56. V_2. D. अन्वासिनम्.

58. V_2. आतिथेयस्तमातिथ्यं विनीताध्वपरिश्रमम् for the first half, supported by Dinakara, who says "अतिथिरेवातिथ्यः."

61. V_2. D. and Vallabha, संशमितारिभिः.

62. V_2. वृष्ट्यै. Also Dinakara, who says, "तादर्थ्ये चतुर्थी."

63. D., supported by Vallabha and Dinakara : तत्र for तस्य.

67. G. V_1. D. and Vallabha, पूर्वं सनिःश्वासं.........उपभुञ्जते. Dinakara has पूर्वं स्वनिःश्वासैः...उपभुञ्जते.

68. G. V_1. and Vallabha, प्रकाशश्चान्धकारश्च.

70. G. V_1. and Vallabha, वितानम् for विधातर्.—G. V_2. D. पादपम् for वृक्षकम्.

71. V_2. नवबद्धस्य for अनिर्वाणस्य.

72. V_2. and Dinakara, तस्माद्यथा विमुच्येहम्.

76. G. V_1. D. and Vallabha, इमां संचिन्त्य सत्वरः for ऋतुस्नातामिमां स्मरन्.

79. V_2. अवेहि तदवज्ञानाद्यत्नापेक्षं मनोरथम् for the first line. Also Dinakara, who has: तस्या धेनोरवज्ञानात् मनोरथं संततिलक्षणमभिलाषं यत्नमपेक्षत इति तादृशमवेहि.

81. G. and Vallabha, स गां मदीयाम्.

85. G. V_2. and Vallabha, महीभृतः; V_1. D. महीपतेः.

89. G. V_1. V_2. D. and Vallabha, स्थानमाश्रैः.

Canto II.

14. V_1. विशेषात्. Vallabha and Dinakara also have the same reading.—V_1. वने for वनम्. We according to G. supported by Vallabha and Dinakara.

26. V_1 and Vallabha as well as Dinakara, विरूढ° for निरूढ°.

28. V_1. नगेन्द्रदत्ताम्.

33. V_1. and Vallabha and Dinakara, विस्मापयन्.—V_1. and Vallabha, भूपालसिंहम् for सिंहोरुसत्त्वम्.

35. G. V_1. supported by Vallabha and Dinakara, निकुम्भतुल्यम्

45. V_1. and Vallabha and Dinakara, विमुच्यताम् for विमृज्यताम्.

49. V_1. and Vallabha, अपराधदण्डात्. Also Dinakara, who comments: दण्डयतीति दण्डः।...अपराधे दण्डोपराधदण्डस्तादृशात्।

54. G. V_1. and Vallabha as well as Dinakara, विश्राणनादन्य°.

60. V_1. अधोमुखस्य for अवाङ्मुखस्य.

66. V_1. गुरोरनुज्ञाम्. So also Dinakara.

69. V_1 and Vallabha as well as Dinakara, वत्सनिपीतशेषम्.

70. V_1. and Vallabha and Dinakara, संप्रेषयामास for प्रस्थापयामास.

71. V_1. ततश्च होतारमरुंधतीं च for the second line.

Canto III.

2. G. V_1. and Vallabha, रोध्र° for लोध्र°.

3. D. and Vallabha and Dinakara, रहःसमाघ्राय for रहस्युपाघ्राय.

6. G. V_1. D. together with Vallabha and Dinakara, नहीष्टमस्यास्ति°.

12. G. V_1. D. and Vallabha, अधिष्ठिते for अनुष्ठिते.—G. V_1. D. and Vallabha, गर्भवेश्मनि.

14. G. D. and Dinakara, हुतम् for हविः.

17. G. V_1. and Vallabha, चात्मनि for नात्मनि.

24. D. V_1. न व्यहीयत for पर्यच्छीयत. Dinakara reads the same and paraphrases: न क्षीणं बभूव. And Vallabha, reading विभक्तमप्येकसुते न तत्तयोः परस्परस्योपरिपर्यहीयत। paraphrases thus: एकसुते विभक्तमपि परस्परत उपरि न पर्यहीयत नऊनीबभूव.

28. D. वृत्तचौलः.

29. G. V_1. D. अर्भके for अत्र ते. Dinakara also has अर्भके, "शिशावप्यस्मिन् स-[फल]-यत्ना अभूवन्."

33. G. V_1. and Vallabha as well as Dinakara, तमोपहम् for तमोनुदम्.

39. G. V_1. D. and Vallabha रक्षताम् for रक्षिणाम्.

44. G. V_1. D. and Vallabha, as well as Dinakara, यतो for सदा.

45. G. D. सतां मखद्विषः; V_1. has सता, so have also Vallabha and Dinakara, who both take it with त्रिलोकनाथेन. It is likely that the सतां of G. and D. may simply be a mistake for सता.

46. G. V_1. शुचेः for श्रुतेः. So also Vallabha and Dinakara have शुचेः.

50. G. and Vallabha कपिलानुकारिणा.—G. V_1. and Vallabha मानुगाः for मा निधाः—G. and Vallabha पदव्याः for पदव्याम्; V_1. पदव्या (पदव्याः ?).

51. G. V_1. and Vallabha गर्वः for सर्गः.

53. G. V_1. मार्गणम् for सायकम्.

55. G. V_1. and Vallabha, °पत्रलताक्रियोचिते. Dinakara too probably read the same, as he has शच्याः पत्रलेखाकरणयोग्ये.

56. G. V_1. and Vallabha, मयूरपक्ष्मणा.

60. V_1. supported by Dinakara and Vallabha, °व्यपरोपणोद्धतम्.

63. G. वरं वृणीष्वेति तमादिदेश सः for the last line; V_1. has वरं वृणीष्वेति तमाह वृत्रहा. Dinakara, however, supports Mallinâtha,

64. G. V_1. D. असमग्रनिःसृतम्.

66. G. देवेन्द्र for लोकेश; V_1. D. and Vallabha, देवेश.

68. G. V_1. D. and Vallabha, हर्षचलेन. Dinakara too probably read the same. For he has हर्षवशात्सकम्पेन.

Canto IV.

2. V_1. प्रधूमिते for प्रधूमितो. So Vallabha and Dinakara have also प्रधूमिते, who both refer it to हृदि.

17. G V_1. V_2. D. and Dinakara as well as Vallabha, विलसत्करश°.

19. G. V_2. D. and Vallabha, हंसश्रेणीषु.

20. V_1. V_2. इक्षुच्छायानि°. Vallabha and Dinakara have also the same, the latter commentator remarking: इक्षुच्छायेत्यत्र पूर्वपदार्थबाहुल्याभावान्न छाया बाहुल्य इति नपुंसकत्वम्.

21. G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara have परिभवाशाङ्कि.

24. G. V_1. and Vallabha, प्रेरयामास for चोदयामास; D. has नोदयामास,

26. G. V_1. D. with Vallabha and Dinakara read °मूलपर्यन्तः.

30. V_1. V_2. पुरोगाः for परागः. Vallabha and Dinakara have the same reading —G. V_1. V_2. D. and Vallabha and Dinakara, रथानीकम् for रथाद्रीति.

35. D. आस्थाय for आश्रित्य.

36. V_1. D. and Vallabha, नौसाधनोद्धतान्.

37. G. V_1. and Vallabha, आपादपद्मप्रवणाः.

38. V_2. उत्कलैर्दर्शित°.

42. G. V_1. V_2. and Vallabha as well as Dinakara, नालिकेरासवम्.

46. G. V_1. V_2. मरीचो°; Vallabha and Dinakara, मरिचो°.

51. V_2. D. आलीढचन्दनौ.—G. मलयदर्दरौ; V_2. and Dinakara, दर्दुरौ.

56. V_2. and Vallabha, मर्मरः पवनोद्भूत°; G. has also मर्मरः for वर्मभिः.

62. G. V_2. and Vallabha, °प्रातियोधोरज°.

63. G. क्षौद्रैः पट°.

67. G. V_1. वङ्क्षुतीर.° So also Vallabha, who explains it thus: "वङ्क्षुनाम्नी नदी तस्यास्तीरे" &c. Di-

nakara too reads the same and says: "वङ्कूनाम काश्मीरां नदस्तत्तरि."

69. G. D. अक्षोटैः for अङ्कोलैः; V_1. with Vallabha and Dinakara have अक्षोडैः.

70. V_2. विविशुस्तं कोशलेशमुदन्वतिमवापगाः, and D. विविशुस्तं विशां नाथमुदन्वन्तमिवापगाः, for the second line.

71. G. V_1. and Dinakara उद्धृतैः for उद्धूतैः.

72. G. V_1. °घोषोथ.

77. G. V_2. युद्धम् for जन्यम्.—G. V_2. D. and Vallabha, पार्वतीयैः.

79. G. V_1. D. and Vallabha, परस्परस्य.

81. G. D. and Vallabha, तीर्णैलौहित्ये.

85. G. and Vallabha विश्रमयन्.

Canto V.

4. G. V_1. V_2. and Vallabha अदग्रपर्णा°.—G. V_1. V_2. चैतन्यमुग्रादिव दीक्षितेन Vallabha, giving the same reading, observes: "यथा दीक्षितेन यजमानेन प्रजापतिना उग्रात् ईश्वरात् चैतन्यमाप्यते ज्ञानं प्राप्यते."

5. G. V_1. with Vallabha and Dinakara, मनसा च.—G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, यद्वर्जिणो धैर्यविलोपि तसम्.

10. G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, अयि for अपि.

11. G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara (the latter observing, "अयिः प्रश्ने") अभ्यनुज्ञया.

12. V_1. with Vallabha and Dinakara तं प्रत्यवोचत् for तमित्यवोचत्.

26. G. V_2. with Dinakara, अवितथाम्.—V_1. अवितथप्रयत्नः for अवितथं प्रतीतः.—G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, तां गिरम् for संगरम्.

32. G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, मनीषी for महर्षिः.

34. G. V_1. V_2. with Vallabha, ईद्यः or ईद्यम्.

36 G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, अभ्यजन्मानम् for आत्मजन्मानम्.

38. G. V_2. with Vallabha, गन्तुकामावि for साभिलाषावि. Dinakara has कामयमानावि with a grammatical note to justify the form.

43. V_1. V_2. with Vallabha निर्धूतदाना°.—G. V_2. with Vallabha, °मलगन्ध°.

47. G. V_1. V_2. with Vallabha हृदावगाह.°

50. G. V_1. V_2. with Vallabha °कृष्टचापः.

57. V_1. V_2 प्रहर्तुः for प्रयोक्तुः.

62. V_2. समस्त. for समेतः.

63. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, अधिकारिपुरुषैः —G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, °हेमकुम्भाम् for °पूर्णकुम्भाम्

65. G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, वैतालिका ललितबन्धमनोहराभिः for the third line.

67. V_1. V_2. with Vallabha, भवता ह्यनवेक्ष्यमाणा.

69. G. V_1. V_2. with Vallabha, वृन्तश्लथम् for वृन्ताच्छ्लथम्.

70. G. V_1. V_2. with Vallabha द्रुमपल्लवेषु.

75. V_1. with Vallabha विहितनिद्रः; Dinakara has also विहितनिद्रः, which he translates by निरस्तनिद्रः. V_2. has विहितनिद्रः.

76. G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, विरचितानुरूप°.

Canto VI.

3. G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, अथो कुमारः for असौकुमारः.

6. V_1. महार्हासनसंश्रितानाम्.

8. V_2. धूपे शिखाभावितकेतुमाले for the last line. Dinakara has also the same as V_2., only he reads धूमे for धूपे and comments: "शिखाभिर्भाविता वासिता केतुमाला येन . . . . ।"

9. G. V_2. °वनाश्रितानाम्.—G. V_1. V_2. with Vallabha, शिखण्डिनाम् for कलापिनाम्.

13. V_2. °परिवेषशोभि.

14. G. V_1. V_2. with Vallabha and Dinakara, प्रावारम् for प्रालम्बम् —G. V_1 V_2. D. with Vallabha and Dinakara यथाप्रदेशम् for यथावकाशम्.

15. G. V_1. °नेत्रशोभि. So also Vallabha who explains: "ईषद्विवर्तितनयनशोभमानः". —V_2. with Dinakara "रत्नांशुसंपृक्तनखप्रभेण," for the third line.

19. G. V_2. यथास्थानम् for यथाभागम् —G. वज्रांशुभिन्नाङ्गुलिरत्नम् and V_1. वज्रांशुभिन्नाङ्गुलिरन्ध्रम् for वज्रांशुगर्भाङ्गुलिरन्ध्रम्.

22. G. V_1. V_2. D. and Vallabha, सन्ति सहस्रशः for सन्तु सहस्रशः. Dinakara, however, reads सन्तु.

24. G. V_1. D. वातायनसंस्थितानाम्.

26. V_2. तरंगमाला for तरंगलेखा.

27. G. V_1. विनीतभागः किल सत्रकारैः for the third pâda. Vallabha has विनीतभागः किल सूत्रकारैः explaining his सूत्रकारैः, however, with यज्वभिः: Dinakara, though reading and explaining with Mallinâtha, also notices the reading विनीतभागः किल सूत्रकारैः (="सूत्रकारैः कल्पितयज्ञभाग इत्यर्थः")

28. G. V_1. पर्याश्रयता for पर्यासयता.—G. V_1. V_2. D. आक्षिप्य for उन्मुच्य.

30. G. V_1. with Dinakara यातेति जन्यानवदत्कुमारी for the second line. V_2. and Vallabha have यातेति यान्यानवदत्वमारी, which reading is also noticed by Dinakara.

31. G. D. with Vallabha, परेषाम् for द्विषद्भिः.

34. V_2. reads the last three pâdas thus:

चन्द्रार्धमौलेर्निवसन्नदूरे ।
दिवापि जालान्तरचन्द्रिकाणां
नारीसखः स्पर्शसुखानि भुङ्क्ते ॥

Dinakara has चन्द्रार्धमौलेर्निवसन्नदूरे.

42. G. °पत्रसारम्.

45. G. V_1 V_2. D. with Vallabha and Dinakara, देशान्तरगीत°.

47. V_2. with Vallabha and Dinakara, यस्यात्मदेहे.

48. G. V_1. V_2. D. with Vallabha and Dinakara, संपृक्तजलेवभाति.

49. G. V_1. V_2. D. with Vallabha and Dinakara, त्रातेन for त्रस्तेन.—G. V_1. तार्क्षात्.—G. V_1. D. Vallabha, विष्णम् for कृष्णम्.

51. G. V_1. D. with Vallabha, °नद्धानि for °गन्थीनि. Dinakara's reading appears to have been the same.

55. G. V_1. V_2. D. with Vallabha and Dinakara रिपुश्रियः . . वन्दीकृताया इव.

56. G. संनिकृष्टम् for संनिकृष्टः; V_1. and Vallabha have संनिविष्टम्. and D. संनिविष्टः

59. G. V_1. D. with Vallabha, देवसमानम् for देवसरूपम्.—G. नागाङ्गनामाम् for पूर्वानुशिष्टाम्.

60. G. V_1. with Vallabha अंसार्पितलम्बि.°

66. V_2. D. तारापतेरंशुरिवारविन्दे for the fourth pâda.

73. V_2. अधितस्थे for अधितष्ठौ.

75. V_2. कामिनीनाम् for वामिनीनाम्.—G. विहायार्धपथे for विहारार्धपथे.—G. V_1. V_2. D. with Vallabha आभरणाय for आहरणाय. Dinakara reads with Mallinâtha.

76. G. V_1. with Vallabha °दिगाविर्जनसंभृतानाम् Dinakara, also, who explains: "चतसृणां दिशामावर्जनं विजयस्तेन संभृतां संचिताम्."

77. G. V_1. V_2. D. with Vallabha and Dinakara प्रतीगम् for वितीर्णम्.

82. G. V_1. V_2. D. and Vallabha, वेत्रधराबभाषे.

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Dr. P. Peterson and Dr. R. G. Bhândârkar.

	Rs.	a.	p.
No. I.—Pañchatantra, Books IV. and V. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4	0
No. II.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshendusekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. The Sanskrit Text and various Readings, Part I.	0	8	0
No. III.—Pañchatantra, Books II. and III. Edited, with Notes, by Dr. G. Bühler	0	4	0
No. IV.—Pañchatantra, Book I. Edited, with Notes, by Dr. F. Kielhorn....	0	6	0
No. V.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part I., Cantos I.—VI.	1	8	0
No. VI.—Mâlavikâgnimitra: a Sanskrit Play by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M. A. ...	2	2	0
No. VII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshas I.—XXXVII.	0	8	0
No. VIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part II., Cantos VII.—XIII. ...	0	12	0
No. IX.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs XXXVIII.—LXIX ...	0	8	0
No. X.—The Daśakumâracharita of Daṇḍin. Part I. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. G. Bühler	0	8	0
No. XI.—The Nîtiśataka and Vairâgyaśataka of Bhartrihari, with extracts from two Sanskrit Commentaries. Edited, with Notes, by Kâshinâth Trimbak Telang, M. A. (Copies not available.)			
No. XII.—Nâgojibhaṭṭa's Paribhâshenduśekhara. Edited and explained by Dr. F. Kielhorn. Part II. (Translation and Notes), Paribhâshâs LXX.—CXXII.	0	8	0
No. XIII.—The Raghuvaṁśa of Kâlidâsa, with the Commentary of Mallinâtha. Edited, with Notes, by S. P. Pandit, M. A. Part III., Cantos XIV.—XIX.	0	8	0
No. XIV.—Vikramâṅkadeva-Charita. Life of king Vikramâditya Tribhuvanamalla of Kalyâṇa, composed by his Vidyâpati Bilhaṇa. Edited, with an Introduction, by Dr. G. Bühler. (Copies not available.)			

	Rs.	a.	p.
No. XV.—Mâlatî-Mâdhava : a Drama by Bhavabhûti. Edited, with Critical and Explanatory Notes, by Dr. R. G. Bhandarkar, M. A. (Second Edition in the Press.)			
No. XVI.—Vikramorvaśî : a Drama by Kâlidâsa. Edited, with Notes, by Shankar P. Pandit, M. A. (Under revision.)			
No. XVII.—Hemachandra's Deśînâmamâlâ. Edited, with Critical Notes, a Glossary and a Historical Introduction, by Professor R. Pischel and Dr. G. Bühler, Part I. Text and Critical Notes by Professor Pischel.	1	0	0
No. XVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. I. complete. Parts I., II. and III.	9	0	0
No. XIX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part II.	1	0	0
No. XX. Ditto ditto by ditto. Vol. I. Part III.	1	0	0
No. XXI. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part I.	1	0	0
No. XXII. Ditto ditto by ditto. Vol. II. Part II.	1	0	0
No. XXIII. Vâsishṭhadharmaśâstram. Edited, with Notes, by Dr. A. A. Führer	0	8	0
No. XXIV.—Kâdambarî by Bâṇa and his son. Vol. I. Sanskrit Text, complete. Edited by Dr. P. Peterson. (Copies not available.)			
Do. Vol. II. Introduction and Notes, by do. ...	2	0	0
No. XXV.—Kîrti-Kaumudî. Edited, with Notes, by Prof. A. V. Kathavate. (Copies not available.)			
No. XXVI.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. II. Part III. ...	1	0	0
No. XXVII.—Mudrârâkshasa, by Viśâkhadatta, with the Commentary of Dhuṇḍhirâja. Edited, with Notes, by K. T. Telang. (Copies not available.)			
No. XXVIII.—Vyâkaraṇa-Mahâbhâshya of Patañjali. Edited by Dr. F. Kielhorn. Vol. III. Part I. ...	1	0	0
No. XXIX.—Do. do. of do. by do. Vol. III. Part II.	1	0	0
No. XXX.—Ditto do. of do. by do. Vol. III. Part III.	1	0	0
No. XXXI.—Subhâshitâvali of Vallabhadeva. Edited by Dr. P. Peterson and Pandit Durgâprasâd	2	8	0
No. XXXII.—Tarka-Kaumudî of Laugâkshi Bhâskara. Edited by Professor M. N. Dvivedi (Copies not available)			
No. XXXIII.—Hitopadeśa of Nârâyaṇa. Edited by Dr. P. Peterson	0	14	0
No. XXXIV.—The Gaudavaho, by Vakpati. Edited by Shankar P. Pandit	3	0	0
No. XXXV.—Mahânârâyaṇa Upanishád. Edited by Colonel G. A. Jacob	0	7	0
No. XXXVI.—University Selections of Hymns from the Rigveda. Edited by Dr. P. Peterson. (Copies not available.)			

	Rs.	a.	p
No. XXXVII.—Sâriṅgadharapaddhati. Edited by Dr. P. Peterson. Vol. I.	3	0	0
No. XXXVIII.—Naishakarmya Siddhi. Edited by Col. G. A. Jacob	2	0	0
No. XXXIX.—A Concordance to the principal Upanishads and Bhagvadgîtâ, by the same author	8	0	0
No. XL.—Eleven Atharvaṇa Upanishads, with Dîpîkâs, by the same author	2	8	0
No. XLI.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part I.	3	0	0
No. XLII.—The Daśakumaracharita of Daṇḍin, Part II. (completing Dr. Bühler's Edition). Edited with Critical and Explanatory Notes by Dr. P. Peterson.	0	8	0
No. XLIII.—Handbook to the Study of the Ṛigveda, by Dr. P. Peterson. Part II. comprising the Seventh Maṇḍala with the Commentary of Sâyana.	5	0	0
No. XLIV.—Aphorisms of the Sacred Law of the Hindus, an Index of the Sutras and the various Readings of the Hiraṇyakeshî-Dharmasûtra, by Dr. G. Bühler. Part I.	2	12	0
No. XLV.—Râjataraṅgiṇî. Edited by Pandit Durgâprasâd, Part I. containing the first 7 (seven) Taraṅgas	3	0	0
No. XLVI.—Patañjali's Yogasûtras. Edited with the Scholium of Vyâsa and the Commentary of Vâchaspati, by Mahâmahopâdhyâya Râjârâm Shâstrî Bodas.	3	4	0
No. XLVII.—Pârâśara Dharma Saṁhitâ with the Commentary of Sâyana Mâdhavâcharya, Vol. I. Part I. Edited by Pandit Vâman Shâstrî Islâmpurkar ...	4	4	0
No. XLVIII.—Ditto do. of do. by do. Vol. I. Part II.	4	0	0
No. XLIX.—Nyâyakośa. 2nd Edition. Edited by Mahâmahopâdhyâya Bhîmâchârya Zalkîkar	12	0	0
No. L.—Âpastamba Dharmasûtra, Part II. Edited by Dr. G. Bühler	1	8	0
No. LI.—Rajataranginî. Edited by Pandit Durgâprasâd, Vol. II. Tarangas VIII.	2	8	0
No. LII.—Mrichchhakatika, Vol. I. with two Commentaries and various readings, by Mr. N. B. Godbole ...	3	8	0
No. LIII.—Navasâhasânkacharita, Part I. Edited by Pandit Vaman Shastri Islampurkar...	3	4	0
No. LIV.—Rajataraṅgiṇi of Kalhaṇa, Vol. III. Edited by Dr. P. Peterson.	2	4	0